

Res Publica

politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Lage Landen

België - Belgique
P.B. - P.P.
B-21

Aftekantoor: 3000 Leuven X | Driemaandelijks tijdschrift | Juli-september 2015 | P 702166

Volume 57 | 2015/3

aco

Res Publica

www.acco.be/respublica

Hoofredacteur

Joop VAN HOLSTEYN (Universiteit Leiden)

Redactiesecretaris

Lotte MELENHORST (Universiteit Leiden)

Redactie

Paul VAN DER BIJL (Hogeschool Amsterdam), Nicolas BOUTECA (Universiteit Gent),
Annelien DE DIJN (Universiteit van Amsterdam), Silvia ERZEEL (Université catholique de Louvain),
Steven VAN HECKE (Universiteit Leuven), Henk VAN DER KOLK (Universiteit Twente),
Jonas LEFEVERE (Universiteit van Amsterdam), Rik DE RUITER (Universiteit Leiden),
Peter THIJSSSEN (Universiteit Antwerpen), Margo TRAPPENBURG (Universiteit Utrecht)

Redactieadres

Instituut voor Politieke Wetenschap, t.a.v. Res Publica / Joop van Holsteyn, Postbus 9555, 2300 RB Leiden, Nederland
res.publica@acco.be

Uitgever

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
www.uitgeverijacco.be
tel. +32 16 62 80 00
fax +32 16 62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be

Vertegenwoordiging in Nederland:

Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, NL-2495 AA Den Haag
tel. + 31 70 386 88 54
fax + 31 70 386 14 98
e-mail: info@uitgeverijacco.nl

Abonnementsprijzen

	Individu	Instelling	Student
België & Nederland	€ 50	€ 120	€ 38
EU	€ 95	€ 125	/
niet EU	€ 145	€ 145	/

Los nummer

€ 20

Dubbel nummer

€ 40

Abonnementen worden niet stilzwijgend verlengd.

U kan zich bij de start van een nieuwe jaargang opnieuw abonneren via aankoop van een abonnement in onze webshop.

Rekening

België – Abroad

Postrekening 000-0964500-29,

Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven

IBAN-code: BE26000096450029

Swift- of BIC-code: BPOTBEB1

Nederland

Giro 4436148,

Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven

01 OKT 2015

Twee kerkenstraat 2
B-9000 Gent

politiek-wetenschappelijk tijdschrift
van de Lage Landen

RES PUBLICA

Driemaandelijks tijdschrift
Volume 57 – 2015/3

Inhoud

Deel 1 – Wetenschappelijke artikelen

- De multiculturele herverdelingsstaat. Over gelijkheid en solidariteit in de multiculturele samenleving – *François Levräu* 269
- Mondiale standaarden of *race-to-the-bottom*? Een analyse van regelgevende samenwerking in de onderhandelingen over een Trans-Atlantisch Vrijhandels- en Investeringsakkoord (TTIP) – *Ferdi De Ville en Niels Gheyle* 295
- Angels gedoopt in honing: politieke tekeningen en hun betekenis – *Joop van Holsteyn* 319

Deel 2 – Rubrieken

- Essay: Sociaaldemocratie moet zich uit Europese dwangbuis wringen – *Ferdi De Ville* 353
- Symposium: Doctoraatsopleidingen in Nederland en Vlaanderen – *Bas Denters, Maurits Sanders, Trui Steen en Luzia Helfer* 369
- Onderzoek uitgelicht:
- Kiesstelsels en lokale activiteit: het mediërende effect van electorale kwetsbaarheid – *Audrey André, Sam Depauw en Shane Martin* 385
 - Hoe 'trendy' kiesstelsels Europese democratieën veroveren – *Damien Bol, Jean-Benoit Pilet en Pedro Riera* 388
 - Effecten van de kiesdrempel op het Belgische partijlandschap – *Min Reuchamps, François Onclin, Didier Caluwaerts en Pierre Baudewyns* 391
- Auteursinfo 395

Verantwoordelijke uitgever:

Vereniging voor Politieke
Wetenschappen
Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
1050 Elsene

ISSN 0486-4700

PB-PP B-21

P 702166

Afgiftekantoor: 3000 Leuven X

Omslagontwerp: www.dsigngraphics.be

Coverfoto: Vlaams Parlement © Marnix Van
Esbroeck

© 2015 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this review may be produced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

DEEL 1

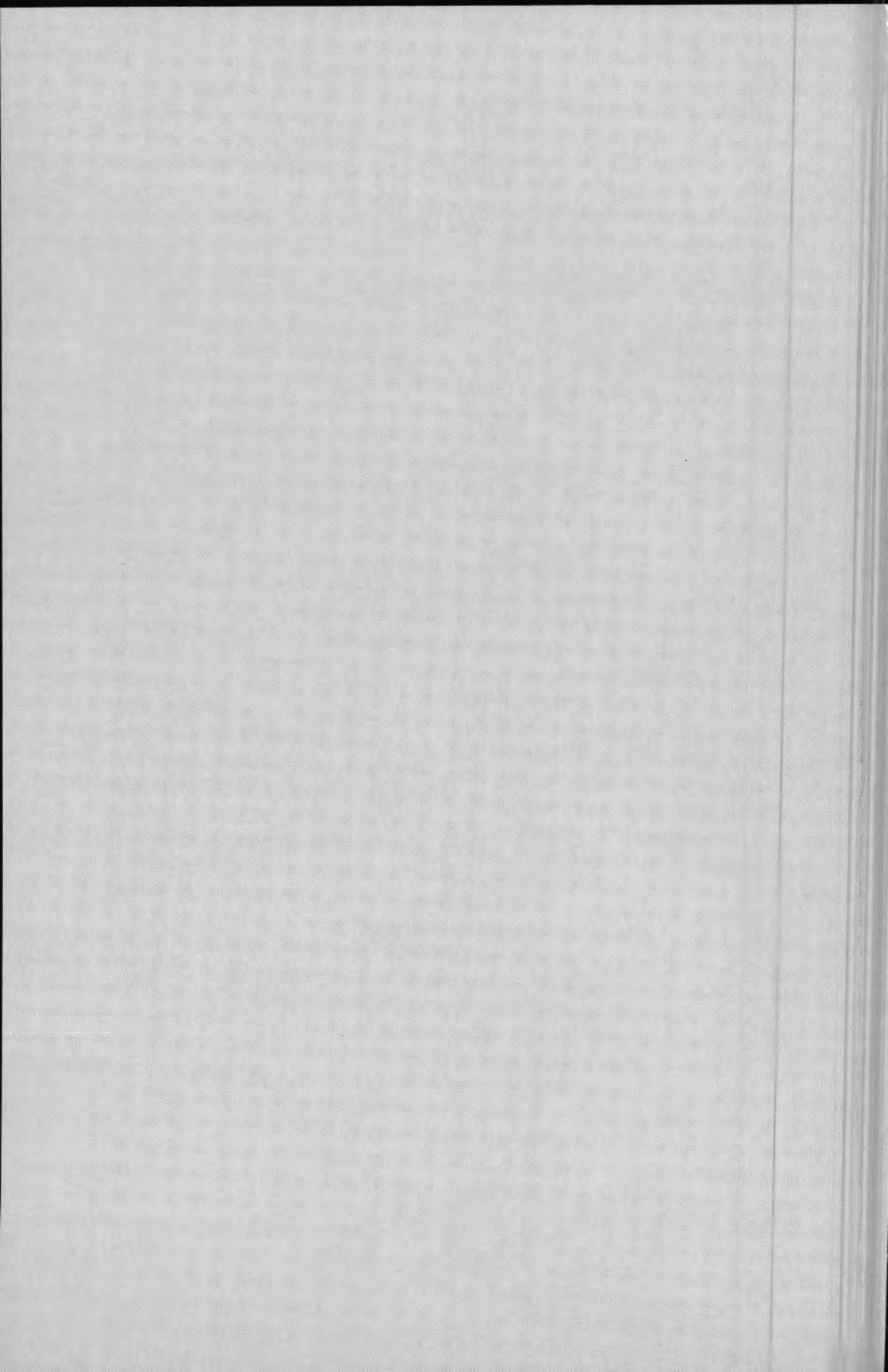
WETENSCHAPPELIJKE ARTIKELEN

INHOUD

- De multiculturele
herverdelingsstaat.
Over gelijkheid en solidariteit
in de multiculturele samenleving** 269
François Levrau

- Mondiale standaarden of
race-to-the-bottom?
Een analyse van regelgevende
samenwerking in de onderhandelingen
over een Trans-Atlantisch Vrijhandels-
en Investeringsakkoord (TTIP)** 295
Ferdinand De Ville en Niels Gheyle

- Angels gedoopt in honing:
politieke tekeningen
en hun betekenis** 319
Joop van Holsteyn

De multiculturele herverdelingsstaat

Over gelijkheid en solidariteit in de multiculturele samenleving

François Levrau

ABSTRACT: The Multicultural Welfare State: About Equality And Solidarity In The Multicultural Society

For many reasons multiculturalism has become a convenient punching bag. One of the criticisms is that multiculturalism undermines social cohesion and therefore erodes the basis for a redistribution policy. Closely related to this critique is that multiculturalism pushes immigrants into unemployment and makes them dependent on the welfare state. In this article, both criticisms are evaluated. We clarify why multiculturalism does not necessarily undermine the (support for) welfare state nor impede the socio-economic equality of immigrants. What is needed and what remains necessary is the outline of a multicultural welfare state.

KEYWORDS: multiculturalism, socio-economic equality, social cohesion, solidarity, welfare state

1. Inleiding

De stelling dat het multiculturalisme het tegenwoordig als officiële beleidsstrategie ten aanzien van immigrantengroepen zwaar te verduren heeft, is wellicht een open deur intrappen. Vanuit verschillende hoeken worden berichten de wereld ingestuurd die aan duidelijkheid en kracht weinig te wensen overlaten. Het zijn gekende mantra's geworden: 'le multiculturalisme est un échec!', 'multiculturalism is bad for women', 'het multiculturele drama', 'het failliet van de multiculturele samenleving', etc. Voor een oplisting van kritieken, zie Levrau (2011). In dit artikel staan we, op basis van een kritisch literatuuroverzicht, stil bij de idee als zou het multiculturalisme nefast zijn voor de socio-economische gelijkheid en de redistributieve solidariteit.¹ We gaan na hoe we ons precies de relatie tussen multi-

culturalisme en verzorgingsstaat moeten voorstellen. Is het mogelijk en wenselijk om tegelijk te insisteren op een multicultureel erkenningsbeleid en een genereuze verzorgingsstaat of hebben de critici het gelijk aan hun zijde en sluiten beide elkaar wederzijds uit?

We starten dit artikel met een bespreking van de ‘erkennings-redistributie *trade-off*’. In een drietal paragrafen tonen we aan waarom het multiculturalisme de sociale cohesie als voorwaarde voor herverdeling niet noodzakelijk erodeert. Dit betekent dat er zich geen onvermijdelijke keuze aandient tussen de implementatie van een multicultureel beleid en een socio-economisch herverdelingsbeleid. In de paragraaf die daarop volgt gaan we na of de sociale cohesie wordt ondermijnd wanneer zou blijken dat immigranten substantieel meer gebruikmaken van de verzorgingsstaat. Als dat inderdaad het geval zou zijn, wat zijn dan de implicaties voor het multiculturalisme? Ligt het multiculturalisme mee aan de basis van die afhankelijkheid, of is het daar eerder een oplossing voor? We overlopen in een zesde paragraaf een aantal beleidsstrategieën waarop men kan terugvallen, indien zou blijken dat men via het multiculturalisme geen socio-economisch egalitaire samenleving kan verkrijgen. In een laatste paragraaf tonen we aan waarom de implementatie van het multiculturalisme in combinatie met een robuuste verzorgingsstaat misschien niet evident, maar wel verkieslijk blijft.

2. Multiculturalisme: erkenning van eenheid én verschil

Nogal wat auteurs beweren dat het multiculturalisme een wassen neus heeft, omdat het invoeren van minderheidsrechten uiteindelijk tot een “politization of ethnicity” leidt waarbij elke maatregel die wordt genomen om de etnisch-culturele balans binnen een maatschappij te herstellen in wezen de politieke eenheid en de sociale stabiliteit in gevaar brengt (bv. Barry, 2001; Bissoondath, 1994; Gwyn, 1995). Wie etnisch-culturele groepen ondersteunt, zo wordt gesteld, evoceert etnisch-culturele competitie, wantrouwen en *legio* sociale antagonismen. Daarmee komt algemeen niet alleen de veiligheid van de samenleving in het gedrang (Keeble, 2005), maar ook de houdbaarheid van de verzorgingsstaat. Als het multiculturalisme de sociale eenheid, het interpersoonlijke vertrouwen en de solidariteit ondermijnt, dan ondermijnt het immers meteen ook het fundament van een solide (en veilige) verzorgingsstaat. In de woorden van Barry (2001, p. 8): “A politics of multiculturalism undermines a politics of redistribution”. Sommige auteurs (zoals Koopmans, 2010) gewagen in dit geval te spreken van een *trade-off*: óf men kiest voor het multiculturalisme en is bereid de prijs van een verzwakte verzorgingsstaat te betalen óf men kiest voor een robuuste verzorgingsstaat en is bereid het multiculturalisme achterwege te laten. Een ‘multiculturele verzorgingsstaat’ zou aldus een *contradic-*

tio in terminis zijn. Nancy Fraser (1995) heeft het over een “redistribution-recognition dilemma”. Volgens haar bestaat er tussen de ‘politiek van de redistributie’ en de ‘politiek van de erkenning’ een inherente spanning, waardoor het moeilijk wordt om beide beleidsvormen tegelijk te implementeren. Haar punt is dat de politiek van de redistributie erop gericht is om de socio-economische verschillen kleiner te maken, terwijl de politiek van de erkenning er net op gericht is om de socio-culturele verschillen te behouden. Mensen die zowel het slachtoffer zijn van socio-economische onrechtvaardigheid als van cultureel-symbolische onrechtvaardigheid, hebben nood aan zowel een redistributie- als een erkenningsbeleid. Voor Fraser is het echter moeilijk in te zien hoe een beleid dat verschil wil wegwerken kan samengaan met een beleid dat verschil wil accommoderen. “People who are subject to both cultural injustice and economic injustice need both recognition and redistribution. They need both to claim and to deny their specificity. How, if at all, is this possible?” (Fraser, 1995, p. 74).

Hoewel deze kritiek wijdverbreid is, hoeft ze niet noodzakelijk op te gaan. Ze lijkt namelijk te vertrekken van een te beperkte conceptie van het multiculturalisme, namelijk een enkelvoudige doctrine oftewel een gefixeerde ideologie die de erkenning van verschil en/of het behoud van de etnisch-culturele diversiteit, zonder voorwaarden, tot het hoogste goed proclameert. Maar de aandacht die het multiculturalisme voor de erkenning van verschil biedt, betekent niet dat het niet tegelijk werk zou kunnen maken van een cohesieve samenleving via de vorming van een gedeelde (nationale) identiteit. Anders dan bijvoorbeeld het communitaristisch geïnspireerde multiculturalisme dat de etnische en religieuze verzuiling van migrantengroepen stimuleert, ondersteunt het liberaal-multiculturalisme etnisch-culturele groepen door hun verschil te erkennen, maar tegelijk de maatschappelijke cohesie te bewaken door iedereen aan eenzelfde nationale eenheid te binden. Tariq Modood (2007a, 2007b, 2010, 2012) is één van de auteurs die dit punt (en het belang ervan) herhaaldelijk eloquent heeft verwoord. “Multicultural accommodation works simultaneously on two levels: creating new forms of belonging to citizenship and country, and helping sustain origins and diaspora” (Modood, 2007a, p. 49). Elders schrijft hij: “Strong multicultural identities are a good thing – they are not intrinsically divisive, reactionary or subversive – but they need the complement of a framework of vibrant, dynamic, national narratives and the ceremonies and rituals which give expression to a national identity” (Modood, 2007b). Of nog: “Characterizations of multiculturalism that omit unity as a key component are extremely common but incomplete” (Modood, 2012, p. 29). Met dit gedachtegoed vervoegt Modood een groep denkers, onder wie Will Kymlicka (1995, 2001) en Yael Tamir (1993), die aangeven dat een liberale vorm van multiculturalisme onproblematisch kan gecombineerd worden met een liberale en dunne vorm van nationalisme, die bijvoorbeeld tot uiting komt in de gedeelde taal, geschiedenis en in enkele gedeelde instellingen zoals het onderwijs, het defensieapparaat en de media.

De samenhang tussen multiculturalisme en dit 'dunne' nationalisme is mogelijk wanneer het nationale eenheidsverhaal op een zodanige wijze wordt geschreven dat minderheden er zich door aangesproken voelen. Voor Modood (2007a, 2007b) is de nationale identiteit daarom geen kwestie van een lijst van elementaire *a priori*-kenmerken. De *crux* van een natiestaat is niet te herleiden tot enkele inhoudelijke kwaliteiten die enkel deze en dus geen andere natie zou hebben. Keer op keer zal men immers vaststellen dat die zogenaamde nationale kenmerken ofwel weinig specifiek zijn (*cf.* algemene liberale normen en waarden die niet alleen van toepassing zijn op het grondgebied van bijvoorbeeld België maar ook op dat van andere West-Europese landen) ofwel te specifiek, waardoor ze niet iedereen binnen de natie in gelijke mate aanspreken. Bij nader inzien zijn de geproclameerde nationalistische particularismen niet veel anders dan verschillende namen voor het universele geloof in vrijheid en gelijkheid en is er dus weinig specifiek Belgisch of Brits of Nederlands aan de principes waaraan immigranten loyaal moeten zijn. Zij die de nationale identiteit willen verenigen tot specifieke gedragingen en gewoontes zullen daarmee de coupures binnen de eigen meerderheidsgroep blootleggen, omdat er geen enkel gedrag of geen enkele gewoonte is die door iedereen van de meerderheidsgroep wordt gedeeld. De nationale identiteit kan daarom inhoudelijk/kwalitatief beter beschouwd worden als iets dat opdaagt in de mate waarin men het, binnen specifieke instituties (onderwijs, media, politiek, geschiedenis) tot voorwerp van discussie en dialoog maakt. De nationale identiteit is *ergo* iets wat tot uiting komt wanneer er een poging wordt ondernomen om verschillen die doorgaans negatief worden bejegend niet zozeer uit te gommen (*cf.* assimilatie) maar te transformeren tot positieve verschillen. Dat het negatieve verschil wordt omgebogen tot een positief verschil, is voor Modood (2007a) overigens de lakmoesproef voor sociale *annex* inclusieve rechtvaardigheid. In die zin moet de nationale identiteit worden begrepen als een identiteit die 'leeft', een '*work in progress*' dat een onophoudelijk op elkaar afstemmen van 'verleden' en 'toekomst' veronderstelt. Elke nieuwe generatie of migrantengroep voegt immers niet alleen iets toe aan de nationale identiteit, maar ze herdenkt/herschrijft die identiteit ook ten dele. Zo zouden etnisch-culturele minderheden niet langer enkel moeten worden aangezien als feitelijke minderheidsgroepen die iets toevoegen aan de Vlaamse identiteit, maar dient de Vlaamse identiteit veeleer zo begrepen te worden dat het die groepen als vanzelf verdisconteert. In dat geval maakt het niet meer zoveel uit of het gaat om feitelijke minderheidsgroepen. Het onderscheid 'wij' en 'zij' wordt minder pertinent. Een goed voorbeeld is Canada waar het inclusieve multiculturele gedachtegoed als een constitutioneel en symbolisch element van de nationale (inclusieve) Canadese identiteit wordt aangezien (Kymlicka, 1998). Diversiteit is er een wezenlijk onderdeel van de nationale identiteit.

Daarmee is meteen de *crux* van het (liberaal-)multiculturalisme geduid als een beleid dat de inclusie van etnisch-culturele diversiteit nastreeft door de maatschap-

pelijke instituties van de meerderheidsgroep aan te passen in functie van die diversiteit. Concreet kan dit beleid een drietal vormen aannemen en herleid worden tot een achttal specifieke beleidsstrategieën (Banting & Kymlicka, 2006). *Ten eerste* is er het multiculturele beleid dat de etnisch-culturele diversiteit omarmt. Dit komt tot uiting in (1) de constitutionele, wettelijke of parlementaire affirmatie van het multiculturalisme op het centrale, regionale of gemeentelijke niveau en het bestaan van een ministerie, secretariaat of adviesorgaan om dit beleid te implementeren in *samenpraak* met de immigrantengemeenschappen; (2) de invoering van curricula die rekening houden met de diversiteit en die minder exclusief gericht zijn op westerse elementen; (3) de bevordering van de etnisch-culturele representatie en *dito* gevoeligheid in de media (bv. tv-soaps waarin acteurs van diverse etnisch-culturele afkomst meespelen). Deze drie ingrepen leggen de nadruk op de zichtbaarheid van immigranten in de samenleving. *Ten tweede* is er het multiculturele beleid dat de legale beperkingen ten opzichte van diversiteit wegwerkt. Dit komt tot uiting in (4) het toestaan van uitzonderingen in verband met kleding, voeding, feestdagen, etc. (bv. moslimleerlingen die op school wettelijk afwezig mogen zijn wanneer er een moslimfeest is); (5) het openlaten van de mogelijkheid om op een duale manier burger te zijn. Deze twee ingrepen maken dat migranten op voet van gelijkheid kunnen participeren in de *mainstream*-instituties van de samenleving. *Ten derde* is er het multiculturele beleid dat minderheden actief ondersteunt. Dit komt tot uiting in (6) het subsidiëren van etnisch-culturele organisaties; (7) het subsidiëren van tweetalige educatie of van het onderwijs in de eigen moedertaal en in (8) het introduceren van affirmatieve acties voor benadeelde immigrantengroepen (bv. het gebruik van streefcijfers of *quota* voor participatie van mensen met een migratieachtergrond in het politieke apparaat). Deze drie ingrepen bieden migranten een forum en instrumenten aan om pregnanter hun wensen en gevoeligheden te agenderen (*in casu* de socio-economische pijnpunten, barrières, conflicten, discriminaties). De drie beleidsvormen en de acht beleidsstrategieën illustreren dat het er steeds om gaat dat het verschil wordt erkend binnen gedeelde instituties van de meerderheidsgroep.

3. Multiculturalisme, solidariteit en herverdeling

Het multiculturalisme sluit de creatie van nationale eenheid dus niet uit. Dat is een belangrijke vaststelling, omdat de aanwezigheid van een zekere cohesieve eenheid een noodzakelijke voorwaarde voor solidariteit en herverdeling is. Mensen zullen immers sneller geneigd zijn een deel van hun rijkdom af te staan als ze de ander als 'één van hen' beschouwen. Onderliggend aan de redistribuerende verzorgingsstaat is de aanwezigheid van een sociale samenhang, een "shared sense of belonging

together". De aanwezigheid van een verzorgingsstaat op basis van (1) horizontale verdeling (bv. mensen zonder kinderen zorgen voor mensen met kinderen; gezonde mensen zorgen voor zieke mensen; jonge mensen zorgen voor oudere mensen); (2) verticale verdeling (cf. kapitaalkrachtigen zorgen voor mensen met lage inkomens door bijvoorbeeld een systeem van progressieve lasten of door de sociale zekerheid via een minimumwerkloosheidsuitkering en minimumpensioenen) en (3) een pre-distributieprincipe met allerhande preventie- en herstelingsrepen op het niveau van de marktwerking en het menselijk kapitaal, die ervoor zorgen dat de risico's minimaal zijn en dat iedereen aan het werk is (bv. sociale promotie via onderwijs; een activeringsbeleid; sociale investeringen zoals kinderopvang en ouderschapsverlof), is van fundamenteel belang, omdat wie vrij wil zijn eerst voldoende socio-economisch onafhankelijk moet zijn. Om socio-economisch onafhankelijk te zijn, is het soms nodig dat men eerst middelen krijgt toebedeeld op basis waarvan men zijn leven, als gelijke en vrije burger, vorm kan geven. Solidariteit en herverdeling zijn met andere woorden principiële voorwaarden voor socio-economische gelijkheid en vrijheid.

De sociale cohesie oftewel de "shared sense of belonging together" (zoals die tot uiting komt in de sociale contacten, de maatschappelijke betrokkenheden en het vertrouwen in de medemens) die aan de verzorgingsstaat ten grondslag ligt, kan ervoor zorgen dat er een bereidheid wordt gecreëerd om te handelen in het belang van de 'grotere gemeenschap' (Putnam & Leonardi, 1993). Zo worden allerhande goederen gegenereerd (zoals grotere veiligheid en sociale controle in de buurt) die iedereen bevoordelen en niemand uitsluiten (Coleman, 1990; Putnam, 2007) en worden diegenen die slechter af zijn bijgestaan door een reallocatie van middelen (Banting *et al.*, 2006).

Onderzoek dat zich buigt over de vraag of het multiculturalisme de solidariteit en de sociale cohesie al dan niet versterkt, is beperkt (Schaeffer, 2014).² Dat maakt dat ook het empirisch (cross-nationaal comparatief) onderzoek dat een antwoord biedt op de vraag of een erkenningsbeleid en een redistributiebeleid gelijktijdig kunnen worden geïmplementeerd, beperkt is. De meest uitgesponnen analyse over de verhouding tussen erkenning en redistributie vindt men terug bij Banting en collega's (2006). Andere en latere teksten van deze auteurs lijken vaak varianten of uitdiepingen te zijn van deze ampele analysetekst. In dit onderzoek wordt de verandering in steun voor de verzorgingsstaat vastgesteld aan de hand van een vijftal factoren die kunnen worden teruggebracht tot drie categorieën: *een categorie van sociale uitgaven* met daarin (1) de verandering van de sociale uitgaven als deel van het bruto binnenlands product (cf. aandeel van uitgaven in de ouderenzorg, ziektezorg, gehandicaptenzorg, familiediensten, werkloosheidsuitkering); *een redistributiecategorie* met daarin (2) het effect van de redistributie op de vermindering van de armoede en (3) het effect van de redistributie op de vermindering van de ongelijkheid en tot slot een *categorie van sociale resultaten* met daarin (4) de mate van kinderarmoede en (5) de mate van inkomensongelijkheid. De sterkte en

de veranderingen van de verzorgingsstaat werden onderzocht in de periode 1980-2000 en werden vergeleken met de mate waarin een land een multicultureel beleid implementeerde. De ‘erkenning-redistributie *trade-off*’ voorspelt dat een land dat een multicultureel beleid invoert, de prijs van een erosie van de verzorgingsstaat moet betalen (ongeacht of die verzorgingsstaat bij aanvang sterk dan wel zwak was). De auteurs zijn echter verrassend duidelijk: er is geen sprake van een omgekeerd evenredig verband tussen beide beleidsvormen. “The results of our examination of measures of change in social spending and redistribution are clear: there is no consistent relation between the adoption of MCP’s [multicultural policies] and the erosion of the welfare state” (Banting *et al.*, 2006, p. 65). Het is zelfs zo, dat landen met de sterkste vormen van multicultureel beleid de grootste toename in sociale uitgaven zagen (eerste categorie met factor 1) en de grootste redistributiespanningen (tweede categorie met factor 2 en 3) aan de dag legden. De situatie is iets minder positief met betrekking tot de categorie van de sociale resultaten (derde categorie met factor 4 en 5). In alle landen steeg de kinderarmoede, maar die steeg minder in landen met een sterk multicultureel beleid. De inkomensongelijkheid (factor 5) tot slot nam in landen met een sterk/gematigd multicultureel beleid meer toe dan in landen met een zwak multicultureel beleid. Dat betekent dat landen met een multicultureel beleid het op vier van de vijf factoren beter doen dan landen zonder multicultureel beleid.³

4. Integratie-erkenningparadox

De reden waarom de solidariteit kan toenemen door een beleid dat verschil erkent, heeft mogelijks te maken met wat de ‘integratie-erkenningparadox’ kan worden genoemd (Levrau & Loobuyck, 2013a, 2013b). Reeds vanaf het begin van het ‘multiculturalismedebat’ wezen pioniers als Taylor (1994) op het belang van erkenning. Voor Taylor moet een beleid rekening houden met het feit dat de cultuur van iemands voorvaders een mens voorziet van een unieke identiteit. Het beschermen van die cultuur is daarmee meteen een daad van erkenning van de particuliere identiteit van die persoon. Wanneer die erkenning uitblijft, creëert men een maatschappij met ‘tweederangsburgers’. Mensen en groepen die door hen gewenste erkenning ontzeggen, is niets anders dan een daad van onderdrukking die tot verlies aan zelfrespect kan leiden. “Nonrecognition or misrecognition can inflict harm, can be a form of oppression, imprisoning someone in a false, distorted, and reduced mode of being” (Taylor, 1994, p. 25). Deze gedachte leunt nauw aan bij de sociale identiteitstheorie. Omdat de desbetreffende groep medebepalend is voor de eigen (sociale) identiteit en omdat mensen willen behoren tot een groep die ook in de ogen van anderen wordt aanvaard, zal de wijze waarop mensen

naar zichzelf kijken sterk afhankelijk zijn van het feit of zij sociaal gezien worden aanvaard (Tajfel & Turner, 1986; Vanbeselaere *et al.*, 2006; Verkuyten, 2005). Geplooid naar de multiculturele samenleving: omdat de eigen etnisch-culturele groep, met de eigen tradities, gebruiken en religie, voor het individu veelal een belangrijk bindingskader is en omdat die groep voorziet in gevoelens van geborgenheid en verbondenheid, willen mensen ook sociaal erkend en gewaardeerd worden als lid van die etnisch-culturele groep. Negatieve oordelen over de eigen groep worden immers, via een proces van groepsidentificatie, vaak opgevat als een persoonlijke aanval. De kans is daarbij reëel dat wie zich uitgesloten, geminacht of vernederd voelt omwille van een bepaald groepslidmaatschap, zich in de eigen kring zal terugtrekken en afstand zal nemen van de omringende samenleving. Van de weeromstuit zal men dan de kenmerken die typerend zijn voor de eigen groep nadrukkelijker in de verf zetten en tevens benadrukken als ankerpunten voor een positieve identiteitsbeleving (Verkuyten, 2005). Precies daarom is het belangrijk om in de instituties van de meerderheidsgroep voldoende de etnisch-culturele diversiteit te reflecteren.

Deze nood aan erkenning komt mooi tot uiting in een onderzoek over de tweede generatie Turken en Marokkanen in vijf verschillende Europese grootsteden (waaronder Brussel en Antwerpen). Fleischman en Phalet (2010) tonen aan dat, wanneer de tweede generatie Turken en Marokkanen (1) denkt dat het behoud van de eigen cultuur bedreigd is; (2) ervaringen heeft meegemaakt van ongelijke of vijandige behandeling op basis van de achtergrond en (3) de relaties met de autochtone bevolking als onvriendelijk percipieert, zij zich sterker identificeert met de eigen etnisch-culturele en religieuze identiteit en minder met de (autochtone) nationale of stadsidentiteit. Bovendien blijkt dat een overkoepelende (autochtone) nationale identiteit als bedreigend kan worden ervaren wanneer deze onvoldoende plaatsmaakt voor de erkenning van verschil. Met andere woorden, het gebrek aan erkenning van verschil kan spanningen in de hand werken die kunnen leiden tot radicalisering, afkeer van de samenleving, politieke apathie en sociale marginalisatie (Fleischman & Phalet, 2010). Deze negatieve gevolgen, zo stellen de auteurs nog, kunnen worden vermeden door in de overkoepelende nationale identiteit ruimte te laten voor specifieke identiteiten van subgroepen, zodat deze subgroepen het gevoel kunnen krijgen dat ze effectief deel mogen uitmaken van het grotere geheel. Dit onderzoek illustreert de mogelijkheid dat erkenning van verschil kan bijdragen tot de sociale cohesie en het vertrouwen in de samenleving. Het is precies die mogelijkheid waarnaar de 'integratie-erkenning-paradox' verwijst. Onderzoek van Ersanilli en Saharso (2011) bij de kinderen van Turkse immigranten in Duitsland, Frankrijk en Nederland lijkt dat enigszins tegen te spreken. Deze auteurs stellen vast dat de etnische identificatie met het gastland in Nederland (waar het multiculturalisme werd geïmplementeerd) niet substantieel hoger ligt dan in Frankrijk (waar een seculier beleid werd geïmplementeerd)

en in Duitsland (waar een assimilationistisch beleid werd geïmplementeerd). Het valt echter te betwijfelen of het etnische minderhedenbeleid in Nederland wel als multicultureel kan worden gekwalificeerd. Afhankelijk van hoe men er naar wil kijken, is het Nederlandse beleid ofwel nooit multicultureel geweest (positie van Duyvendak & Scholten, 2009) ofwel wel multicultureel maar met communitaristische *annex* verzuilde allures (positie van Kymlicka, 2008 en Laurence, 2008). Ofwel stelt men, zoals Duyvendak en Scholten (2009), dat het culturele pluralisme waarop immigranten boogden weinig meer was dan een recht, zoals dat ook al bestond voor en werd geclaimd door andere minderheidsgroepen (*in casu* de liberale, katholieke, socialistische en protestantse groepen). Dat wil zeggen dat de zuil waarin de migranten terecht kwamen niets te maken had met een bepaald integratiebeleid, maar gewoon het gevolg was van de institutionele erfenis van de verzuiling. Ofwel stelt men, zoals Kymlicka en Laurence lijken te doen, dat het multiculturele beleid zeer genereus was voor immigranten – in de zin dat migranten financieel werden gesteund om zich volgens een eigen zuil te organiseren. De keerzijde van die (financiële) generositeit is echter de ‘aversie’ die het beleid voelde om zijn eigen meerderheidsinstituties aan te passen aan de nieuwe minderheidsgroepen. Die aanpassing is, zoals gesteld, precies waarvoor het liberaal-multiculturalisme ijvert.

Al te vaak gaat men ervan uit dat integratie en het opbouwen van sociale cohesie veronderstellen dat mensen hun verschillen opgeven teneinde te kunnen worden opgenomen in de ontvangende samenleving. In tegenstelling daarmee gaat de integratie-erkenningssparadox ervan uit dat wanneer mensen worden erkend in hun verschillende bindingen, zij zich geaccepteerd zullen voelen en zich derhalve ook met de samenleving zullen identificeren. Mensen tot op zekere hoogte in hun eigenheid laten en ruimte creëren voor diversiteit kan met andere woorden veelal een goede strategie zijn om die mensen aan de samenleving te binden. Een multicultureel beleid kan op die manier de integratie bespoedigen en sociale cohesie bewerkstelligen. Anders dan men soms suggereert, hoeft de erkenning van verschil geen segregatie in de hand te werken, temeer omdat immigranten in de regel het verlangen noch de mogelijkheid hebben om een eigen natie of maatschappelijke en institutionele cultuur op te bouwen in het gastland (Kymlicka, 1995). Wat ze willen, is zich (zeker op termijn) in de nieuwe samenleving integreren. Hun claims op erkenning moeten vooral begrepen worden als een signaal dat ze over die integratie willen negotiëren en niet als een signaal dat ze zich tegen de integratie willen afzetten (Kymlicka, 1995). Door dus de maatschappelijke instellingen open te stellen voor etnisch-culturele minderheden, krijgen leden van zowel de meerderheidsgroep als van de minderheidsgroepen de boodschap dat de nationale identiteit een gedeelde én inclusieve identiteit behelst en dat het identitaire onderscheid steeds ingekapseld blijft binnen de marges van de ruimere identitaire eenheid.

5. De gelijkheids-verschil *trade-off*

Als zou blijken dat bepaalde groepen substantieel meer gebruikmaken van de verzorgingsstaat, kan de perceptie van 'sociaal profitaat' ontstaan. In dat geval komen de solidariteit en de sociale cohesie opnieuw onder druk te staan. Uit onderzoek van Koopmans (2006, 2010) blijkt dat immigranten (zeker in landen die een multicultureel beleid implementeren) meer genieten van de herverdelende werking van de verzorgingsstaat. Concreet blijkt dat in zeven landen (België, Duitsland, Frankrijk, Nederland, Oostenrijk, UK en Zwitserland) niet-EU-migranten minder participeren aan de arbeidsmarkt en dus vaker een werkloosheidsuitkering ontvangen. Hoewel men kan betwijfelen of Koopmans niet veeleer een correlatie, eerder dan een causale relatie heeft vastgesteld, indiceert zijn studie dat het multiculturalisme, zeker in combinatie met een genereuze verzorgingsstaat, niet tot de socio-economische emancipatie van immigranten heeft geleid. Integendeel, multiculturalisme fnuikt de sociaal-economische gelijkheid en leidt tot meer afhankelijkheid van de staat. In die zin schaart Koopmans zich in het kamp van diegenen die geloven dat erkenning van verschil niet kan samengaan met de creatie van meer gelijkheid.

Als het inderdaad zo is dat de socio-economische integratie van immigranten niet gebaat is bij een multicultureel beleid, dan is dat uiteraard een ernstige kritiek op het multiculturalisme. Een samenleving doet er immers goed aan om de kloof tussen arm en rijk op te heffen of althans niet al te groot te laten worden. In *The Spirit Level. Why Equality Is Better for Everyone* tonen Wilkinson en Pickett (2010) bijvoorbeeld aan dat in de landen en regio's met de grootste inkomensongelijkheden meer mentale stoornissen, tienerzwangerschappen, kindersterfte, agressie (zowel in de huiskamer als op straat), criminaliteit, drugs- en medicijngebruik te vinden zijn. Hoe meer ongelijkheid, des te slechter de lichamelijke gezondheid, de onderwijsresultaten, de sociale mobiliteit en het veiligheidsgevoel. Of nog: mensen leven beter, gezonder, veiliger, langer en gelukkiger in landen die meer gelijkheid kennen. Wanneer dus zou blijken dat het multiculturalisme de vorming van een egalitaire samenleving ondermijnt, wanneer met andere woorden zou blijken dat het immigranten in de richting van de socio-economische onderklasse duwt, dan vormt dat een ernstige bedreiging voor de individuele (de genoemde biopsychosociale gezondheidsindicatoren) maar ook voor de collectieve en politieke stabiliteit. Van immigranten die geen uitzicht hebben op een betere toekomst kan immers verwacht worden dat ze zich nog meer in hun eigen groep terugtrekken of dat ze hun frustraties op allerhande gewelddadige wijzen kanaliseren, met als gevolg dat de meerderheidsgroep zich nog meer van hen zal distantiëren. Een negatieve vicieuze cirkel lijkt dan in de maak. Dit betekent dat een beleid er alle belang bij heeft om de 'gelijkheids-verschil *trade-off*' – het onvermogen om via erkenning van verschil tot een socio-economisch egalitaire samenleving te komen – weg te werken. In dat geval lijken er zich vier beleidsstrategieën aan te dienen: (1) het afbouwen van de

multiculturele maatregelen; (2) het aanscherpen van assimilatiemaatregelen; (3) het burgerschap afhankelijk maken van de economische input; en (4) het verstrengen van de toegang tot de verzorgingsstaat en het beperken van de sociale zekerheid. Hieronder taxeren we in een aantal korte paragrafen deze vier strategieën.

6. Beleidsstrategieën

6.1 *Afbouwen van het multiculturalisme*

De eerste strategie, het opgeven van het multiculturalisme, lijkt om vier redenen niet wenselijk. *Ten eerste* zijn er de normatieve waarde en kracht van het multiculturalisme. Heel wat auteurs – zoals Carens (2000), Kymlicka (1995), Modood (2007a) en Parekh (2000) – hebben in het brede politiek-filosofische multiculturalismedebat verschillende argumenten aangereikt die aangeven waarom een beleid op maat van immigranten noodzakelijk is. Multiculturele ingrepen streven er steeds naar om de wetgeving te egaliseren en om onfaire nadelen die deze groepen ervaren te compenseren. *Ten tweede* blijken de bezorgdheden over de negatieve gevolgen van het multiculturalisme op verschillende aspecten ongefundeerd. Dat is ten andere ook iets waarmee Koopmans zelf rekening houdt, voor zover hij niet uitsluit dat het multiculturalisme op andere aspecten meer positieve resultaten kan laten optekenen, zoals de politieke integratie (zie bv. Koopmans *et al.*, 2005). *Ten derde* wordt het normatieve pleidooi voor multiculturalisme versterkt, wanneer we ons enerzijds rekenschap geven van de preliminaire toestand van de empirische evidentie en anderzijds rekening houden met de resultaten van de socio-economische integratie van immigranten in Canada.⁴ Wat de casus van Canada betreft, dient te worden gesteld dat dit land de langste multiculturele traditie heeft (d.w.z. de grootste en meest duurzame politieke wil om multiculturalisme te implementeren), waardoor mag worden verwacht dat de mogelijke contraproductieve effecten van het multiculturalisme eerst en vooral in Canada tot uiting zouden komen. Uit de literatuur blijkt (voor een overzicht, zie Banting & Kymlicka, 2010; Bloemraad, 2012; Kymlicka, 2007) dat de socio-economische integratie van immigranten een behoorlijk succesverhaal is. Dit succes kan volgens Bloemraad (2012) en Reitz (2012) niet enkel op het conto geschreven worden van de geografische ligging die illegale migratie bemoeilijkt noch van de economische selectie van immigranten. Volgens deze auteurs is het Canadese succes vooral debet aan het gevoerde multiculturele beleid. Zoals al aangegeven werd, beschouwt Canada immigratie, diversiteit en tolerantie als wezenlijke elementen van zijn identiteit: (1) immigranten krijgen snel het burgerschap; (2) er is een substantiële anti-discriminatie wetgeving⁵; en (3) er worden tal van vestigingsprogramma's ontwikkeld die de integratie van immigran-

ten bevorderen. Omdat wordt aangenomen dat immigranten niet slechts tijdelijk in Canada verblijven, wordt er ook geen werk gemaakt van een terugkeerbeleid. Het is precies door deze verankering van diversiteit in de nationale identiteit en wetgeving dat er niet alleen een stimulans tot integratie en cohesie wordt gecreëerd maar ook een buffer wordt gevormd tegen de mogelijke xenofobische bedreigingen die immigranten kunnen ervaren (Uberoi, 2008). *Ten vierde* blijkt uit onderzoek dat de autochtone bevolking in algemene zin de idee van herverdeling toegenegen is. De meningen versplinteren echter wanneer wordt gevraagd of deze of gene groep (*in casu* alleenstaande vrouwen, werklozen en immigranten) recht heeft op een uitkering (Kymlicka, 2015). Autochtonen blijken vooral weinig te voelen voor herverdeling naar immigranten. Dat dit niet primair voortvloeit uit economische overwegingen (de idee dus dat immigranten zouden wegen op de verzorgingsstaat), maar met culturele angsten, mag blijken uit het feit dat men de aanwezigheid prefereert van weinig migranten die afhankelijk zijn van de verzorgingsstaat, boven de aanwezigheid van veel migranten die economisch bijdragen. Lapidair wordt de migrantenpopulatie dus in de eerste plaats begrepen als een culturele eerder dan als een economische bedreiging (Kymlicka, 2015). Dit betekent dat een deel van de autochtone bevolking nog steeds in onvrede leeft met de idee dat samenlevingen verkleuren. Precies om dit gevoel weg te werken, lijkt er vooral nood te zijn aan (1) een multicultureel beleid dat poogt de attitudes ten opzichte van de multiculturele aanwezigheid ontvankelijker te maken doordat deze immigranten aan een gemeenschappelijke sociale eenheid worden gebonden (zie *supra*) én (2) een robuuste verzorgingsstaat die de sociaaleconomische ongelijkheden opheft. Zoals Van Der Waal, De Koster en Van Oorschot (2013, p. 13) aangeven: “the native populations of liberal and conservative welfare regimes are more reluctant to entitle immigrants to welfare than those living under social-democratic regimes”. Precies omdat de instituties mee de opinies in verband met welvaart en ongelijkheid bepalen, is de aanwezigheid van een sterke verzorgingsstaat een goede manier om vormen van xenofobie tegen te gaan. “Although we are not the first to demonstrate that institutions affect the welfare opinions of the people, the insight that institutions matter in this respect is highly salient for those who consider the existence of exclusionary sentiments as worrying in itself. We have demonstrated that egalitarian policies and institutions can help in fighting such sentiments. Our results indicate that strengthening policies and institutions aimed at reducing income inequality can be utilized for that cause” (Van Der Waal, De Koster & Van Oorschot, 2013, p. 15).

6.2 *Insisteren op assimilatie*

De tweede strategie, het aanscherpen van de assimilatiegedachte, lijkt evenmin aanbevelenswaardig. *Ten eerste* is een assimilatiebeleid een inegalitair beleid, om-

dat het veronderstelt dat alle inspanningen moeten komen van de nieuwkomers. Het zijn de nieuwkomers die moeten integreren en zich, in alle opzichten, horen te spiegelen aan de meerderheidsgroep. Assimilatie begrijpt integratie als een 'one way process'. De ontvangende samenleving is daarbij gevrijwaard van enige inspanningsverplichting. Nochtans is elke samenleving zo gestructureerd, dat leden van de meerderheidsgroep er de *primus inter pares* zijn, waardoor een beleid dat uitgaat van de idee "When in Rome, do as the Romans do" geen gelijkheid in haar samenleving brengt. *Ten tweede* noopt een assimilatiebeleid tot een illiberaal en eerder perfectionistisch beleid. Als mensen zich moeten conformeren aan het dominante cultuurpatroon, spreekt het beleid immers al dan niet rechtstreeks een waardeoordeel uit. Een neutraal beleid hoort echter geen enkele levensstijl institutioneel te privilegiëren en mag zeker niet interveniëren op het privé-niveau van het goede leven. Naast het feit dat gedwongen assimilatie nefast is voor de maatschappelijke gelijkheid (eerste reden), schendt het de vrijheid van het individu en bemoeilijkt het de mogelijkheid van vrijwillige assimilatie. *Een derde reden*, tot slot, is dat assimilatie onrecht doet aan de mate waarin mensen verknocht zijn aan hun etnisch-culturele identiteit en aan de mate waarin ze hun verschil niet van zich kunnen afschudden. Niet alle verschillen kunnen zomaar worden weggewerkt. Mensen met een andere huidskleur zullen er altijd anders uitzien. Sommige mensen zullen er ook voor kiezen (of zullen althans ervaren dat zij niet anders kunnen dan) trouw te blijven aan hun (bijvoorbeeld etnisch-culturele of religieuze) conceptie van het goede leven, waardoor een beleidsmatige aansturing op verandering slechts kan gebeuren wanneer die mensen ermee instemmen dat ze niet langer integer en authentiek in de wereld staan. Eerder dan dat een rechtvaardig en neutraal beleid mensen behandelt alsof ze geen 'thick identities' hebben, dient het die 'thick identities' te centraliseren voor zover mensen de mogelijkheden worden geboden om het leven 'from the inside' te leiden. Een multicultureel beleid komt hier precies aan tegemoet voor zover het via een politiek van redelijke aanpassingen van wetten, regels en praktijken de 'thick identities' van immigranten erkent.

Inzetten op een inburgeringsbeleid lijkt wel verdedigbaar (Levrouw & Loobuyck, 2013a, 2013b). In de mate waarin het inburgeringsbeleid enkel is begaan met het garanderen van gelijke kansen voor immigranten door hen de taal bij te brengen en hen kennis te laten verwerven in verband met het maatschappelijke reilen en zeilen, wordt er niet per se een etnisch-cultureel assimilationistische agenda gediend. Sterker nog, het is mogelijk om een inburgeringsbeleid te begrijpen als een modaliteit van een op egalitair-liberale uitgangspunten gevestigd multicultureel beleid.⁶ De reden waarom men immigranten bijvoorbeeld de taal wil bijbrengen, hoeft niet voort te komen uit een nationalistische assimilatietheorie, noch hoeft het een verwijzing te bevatten naar de intrinsieke waarde van de taal. Een actief taalbeleid kan op een neutrale wijze verdedigd worden door het aspect van gelijke kansen te benadrukken. In dat geval is de taal louter een instrument dat (1) de

socio-economische gelijkheid bevordert (wie de taal spreekt, heeft meer kans om zich op de arbeidsmarkt te laten gelden); (2) de sociale connecties met leden van de meerderheidsgroep mogelijk maakt of althans vergemakkelijkt (wie zich in een gedeelde taal kan uitdrukken, hoort er sneller bij); en (3) de solidariteit ten goede komt (de weerstand voor reallocatie van middelen voor wie de taal spreekt en bij de groep hoort is kleiner).

6.3 *Streng burgerschapsbeleid*

De derde strategie, de koppeling van rechten en burgerschap aan de socio-economische bijdragen van de immigranten, botst eveneens op normatieve bezwaren. Het gevaar is immers dat een samenleving die er een dergelijke filosofie op nahoudt, zich kan wentelen in wat we de multiculturele *feel-gooddoctrine* kunnen noemen, een houding waarbij de ander slechts dan aanvaard en gewaardeerd wordt als hij zich op een of andere manier aan de meerderheidsgroep dienstbaar kan maken via zijn koopbare gebruiken, tradities, muziek, keuken of arbeid. Door de economische meerwaarde van de immigratie te centraliseren, dreigt echter het (intrinsieke) respect voor het verschil te verwateren. In een dergelijke samenleving is het mogelijk dat de ‘wij-zij-opsplitsing’ op de voorgrond treedt. Afhankelijk van de mate waarin hun leden werken of niet werken, worden bepaalde immigrantengroepen dan gezien, omschreven en benaderd als ‘voorbeeldige’ of als ‘inferieure’ immigrantengroepen. Het gemis aan of de beperking van economische bijdragen kan met andere woorden worden begrepen als een teken dat bepaalde immigranten(groepen) geen inspanning willen leveren om substantieel bij te dragen aan de samenleving. De gedachte dat het misschien de samenleving is die te weinig kansen biedt en te veel discrimineert, dreigt op die manier naar de achtergrond te verschuiven. Scherp gesteld: als men de economische contributies laat prevaleren, dreigt men er de ‘menschelijkheid’ aan ondergeschikt te maken. De recent verscherpte gezinsherenigingwetten die aangeven dat mensen die in België verblijven en een partner willen laten overkomen moeten kunnen aantonen dat ze minstens 120% van het leefloon bezitten, zijn wat dat betreft exemplarisch. Mensen met een migratieachtergrond die hun geliefde willen laten overbrengen, moeten eerst bewijzen dat ze in hun eigen onderhoud en dat van de partner kunnen voorzien. Een samenleving die teert op een ‘welfare chauvinism’ dat zover reikt dat er geen kader meer kan geboden worden om de liefde mogelijk te maken wars van economische argumenten, is een samenleving die tegen de elementaire rechten van de mens dreigt in te gaan (zie bv. Brems, 2011).

6.4 *Afbouw van de verzorgingsstaat*

Ook het afbouwen van de verzorgingsstaat is een weinig aantrekkelijke optie. Zo stelt Elchardus (2013) over het onderzoek van Wilkinson en Pickett (zie *supra*) dat het inderdaad beter is om te leven in meer gelijke samenlevingen. Het gaat er in die samenlevingen evenwel niet beter aan toe omdat er meer gelijkheid is. Wat telt, is de aanwezigheid van een verzorgingsstaat met een stevig stelsel van sociale zekerheid en een voldoende hoog niveau van de sociale overheidsuitgaven. Ook de aanwezigheid van degelijk onderwijs en een seculiere overheid die haar beslissingen niet baseert op godsdienstige dictaten blijkt cruciaal te zijn. Gelijkheid is belangrijk, maar het is niet de gelijkheid die oorzakelijk in verband kan worden gebracht met het uitblijven van de negatieve biopsychosociale indicatoren (o.a. mentale stoornissen, tienerzwangerschappen, agressie, criminaliteit). Net als de negatieve biopsychosociale indicatoren zou de ongelijkheid dus toenemen wanneer de verzorgingsstaat wordt afgebouwd.

Het afbouwen van de verzorgingsstaat zal wellicht tot nog meer ongelijkheid leiden wanneer die afbouw wordt geflankeerd door wat Verhaeghe (2012) een “neoliberaal meritocratisch systeem/discours” noemt, een systeem/discours dat het *quid pro quo maxime* doorvoert zonder dat het zich rekenschap geeft van het feit dat niet iedereen uit dezelfde startblokken vertrekt en dat sommigen wel degelijk meer steun en bijstand nodig hebben. Het is met andere woorden in een context waarin het discours populair is dat de verzorgingsstaat een verwenstaat is waarbij mensen profiteren en waarbij een bepaalde onderklasse door het systeem in stand wordt gehouden (zie bv. Dalrymple, 2001), dat sommige individuen en groepen echt uit de boot dreigen te vallen, omdat zij voor hun ‘falen’ verantwoordelijk worden geacht. Wie de verzorgingsstaat wil afbouwen, moet er aldus over waken dat diegenen die er echt nood aan hebben niet de dupe van die afbouw worden. Ook Cantillon en Vandenbroucke (2013) wijzen erop dat het discours inzake individuele responsabilisering, investering in mensen via onderwijs, vorming en tewerkstelling het gevaar met zich meebrengt dat wie ondanks deze eenzijdige focus op sociale investering nog steeds niet slaagt met de vinger zal worden gewezen en ter verantwoording zal worden geroepen. De investering in onderwijs, de strijd tegen de werkloosheidsval, de implementatie van een actief arbeidsmarktbeleid, de vermindering van de arbeidskost, de rechten op werkloosheidsuitkering, etc. hebben de algemene tewerkstelling over het algemeen doen stijgen, maar niet bij de onderste lagen van de bevolking, waarvan geweten is dat die vaak ‘gekleurd’ is (zie bv. Van Robaeys *et al.*, 2007). Ondanks de inspanningen van de verzorgingsstaat, zo concluderen Cantillon en Vandenbroucke (2013), is die eigenlijk minder herverdelend geworden naar beneden toe. Wie dat negeert, dreigt de oorzaak unicausaal bij de ‘zwakkeren’ te leggen, niet omdat het systeem faalt maar omdat de achterblijvers

gewoon niet hard genoeg hun best hebben gedaan. Precies daarom blijft een genuanceerde uitbouw van een genereuze verzorgingsstaat pertinent.

Ook Kymlicka (2012) wijst erop dat de situatie van de ‘zwaksten’ meer dan ooit in het vizier moet komen. De nood aan het multiculturalisme – ruimer: de beleidsmatige bescherming van immigrantengroepen – is wellicht het meest apert in een context waar immigranten worden gezien als ‘illegitiem’ (cf. ongewenst), als illiberaal (cf. niet cultureel aangepast) en als ‘profitariaat’ (cf. een last voor de welvaart). “Without proactive policies to promote mutual understanding and respect, and to make immigrants feel comfortable within mainstream institutions, these factors [immigrants being perceived as illegitimate, illiberal and burdensome] could quickly create a racialized underclass, standing in permanent opposition to the larger society” (Kymlicka, 2012, p. 24). In die zin kan het multiculturalisme begrepen worden als een buffer tegen het discours dat immigranten beschouwt als mensen die parasiteren op de verzorgingsstaat en tegen een mogelijks uit dat discours voortspruitende impuls om de verzorgingsstaat af te bouwen.

7. Behoud van het multiculturalisme en behoud van de verzorgingsstaat

De vier strategieën leren dat er normatieve bezwaren zijn tegen het versterken van een assimilatiebeleid en tegen een verstrenging van het burgerschapsbeleid. Deze twee strategieën zijn niet wenselijk. Er zijn eveneens bezwaren ten aanzien van de afbouw van de verzorgingsstaat en de afbouw van het multiculturalisme. De verzorgingsstaat en het multiculturalisme moeten dus behouden blijven. Maar als die tezamen worden geïmplementeerd, riskeert men volgens de analyse van Koopmans (2010) dat migranten in de onderklasse worden geduwd en dat hun afhankelijkheid van de verzorgingsstaat wordt gekoesterd. De vraag is of die redenering wel altijd hoeft op te gaan. Hoe moeten we ons die negatieve interactie precies voorstellen en waarom zou ze eigenlijk altijd moeten opgaan?

Koopmans (2010) geeft het voorbeeld van een vrouw die gezichtsbedekkende kledij in de vorm van een boerka draagt. Omdat ze haar boerka niet wenst uit te doen, vindt zij nauwelijks werk. Wanneer zij kan bogen op een substantiële uitkering, zal zij in die werkloosheid blijven en nauwelijks een prikkel ervaren om de arbeidsmarkt te betreden. Wanneer de werkloosheidsuitkering echter gering of nihil is, dan zal zij, conform de logica van Koopmans, sneller bereid zijn om toch de boerka af te leggen om een job uit te oefenen. “Letting the woman’s interpretation of her religious duties prevail over the local government’s concern with employability has the likely consequence that she will remain a life-long dependent on social welfare benefits” (Koopmans, 2010, p. 4). De conclusie luidt dan ook, dat

men maar beter niet te veel meegaat in de erkenning van etnisch-culturele claims wanneer die worden geformuleerd tegen de achtergrond van een substantiële verzorgingsstaat. Hoewel deze redenering *prima facie* plausibel klinkt, is het vreemd dat Koopmans (2010) de negatieve band tussen verzorgingsstaat en multiculturalisme illustreert aan de hand van het voorbeeld van de boerka. De boerka is immers een betrekkelijk marginaal gegeven, zeker in vergelijking met de hoofddoek. Koopmans (2010) lijkt er abusievelijk vanuit te gaan dat het multiculturalisme steeds en overal zal pleiten voor het toestaan van etnisch-culturele en religieuze claims. Dat is niet het geval. Zo kan men bijvoorbeeld denken dat het voor heel wat functies belangrijk is dat de werknemer zich ook op een non-verbale wijze kan uitdrukken en dat hij zichtbaar moet zijn. In dat geval is een verbod op gezichtsbedekkende kledij (o.a. boerka) redelijk en aanvaardbaar. Hoofddoeken zijn echter van een volstrekt andere orde. Het is perfect mogelijk om achter een loket te zitten of om les te geven terwijl men de hoofddoek draagt. Precies in een situatie waarin werkgevers niet verplicht zijn om etnisch-culturele minderheden op een redelijke wijze te accommoderen, kan men denken dat mensen niet meer zullen werken of zich niet langer de moeite zullen getroosten om te solliciteren. Als werkgevers daarentegen een plicht hebben om te voorzien in redelijke accommodaties, zullen leden van minderheidsgroepen mogelijks meer geneigd zijn om zich actief in te schakelen op de arbeidsmarkt.

Dat betekent dat een multicultureel beleid van redelijke accommodaties leden van etnisch-culturele minderheden niet in de werkloosheid duwt, maar er alles wil aan doen om die, met hun verschil, in de arbeidssfeer te betrekken. Het feit dat mensen met een migratieachtergrond niet werken en op de sociale zekerheid wegen, is problematisch, omdat men kan verwachten dat eens de (autochtone) babyboomgeneratie stopt met werken, heel veel werkplaatsen zullen vrij komen en dat de pensioenen een erg grote hap uit de sociale zekerheid zullen nemen. Dat betekent dat de verzorgingsstaat zwaar onder druk zal komen te staan. Precies omdat men dan – nog meer dan nu – van mensen met een migratieachtergrond zal verwachten dat ze mee de economie en welvaart in stand houden, moet men er alles aan doen om hen op de arbeidsmarkt te betrekken. Door de arbeidsmarkt voldoende af te stemmen op de etnisch-culturele diversiteit, kan die betrokkenheid verhoogd worden.

Wie tot slot, zoals Koopmans doet, een causaal verband suggereert tussen de zwakke socio-economische participatie van mensen met een immigratieachtergrond en de implementatie van het multiculturalisme (in combinatie met de verzorgingsstaat), moet rekening houden met heel wat meer factoren dan enkel de aanwezigheid van multiculturalisme en de wezenlijkheid van de decommodificatie (*cf.* de mate waarin individuen zich van een inkomen kunnen verzekeren los van de arbeidsmarktwerking). Multiculturalisme, in de vorm zoals die hoger werd opgelijst aan de hand van de drie beleidsvormen en acht beleidsstrategieën,

is niet de enige en wellicht zelfs niet eens de belangrijkste beleidsvorm die de socio-economische positie van immigranten bepaalt. Het is veeleer één van de vele beleidsvormen uit een ruimer beleidspakket – waarbij dient te worden opgemerkt dat dit beleidspakket in meerdere of mindere mate de openheid voor multiculturalisme kan reflecteren (zie ook voetnoot 6). “Many aspects of public policy affect these [immigrant] groups, including policies relating to naturalization, education, job training and professional accreditations, human rights and anti-discrimination law, civil service employment, health and safety, even national defense. It is these other policies which are the major engines of integration. They all encourage, pressure, even legally force immigrants to take steps towards integrating into society. (...) Moreover, if we examine the amount of money spent on these policies, it vastly eclipses the money spent on multiculturalism in Western democracies” (Kymlicka, 2001, p. 15). Wie, met andere woorden, wil aangeven dat het multiculturalisme de socio-economische integratie bemoeilijkt, moet in de analyse voldoende rekening houden met het feit dat er verschillende redenen zijn waarom migranten zich minder aanbieden op de arbeidsmarkt. Of nog, wie een uitspraak wil doen over de merites van het multiculturalisme, moet in zijn analyse meer variabelen verdisconteren dan enkel de aanwezigheid van een sociaal-democratische, conservatieve of liberale verzorgingsstaat (waarbij de decommodificatiegraad in toenemende mate kleiner is).

8. Conclusie

Meer dan ooit lijkt het multiculturalisme onder druk te staan. Wanneer het multiculturalisme wordt geïmplementeerd tegen de achtergrond van een genereuze verzorgingsstaat, zou het immigranten in de werkloosheid houden/duwen. Tevens wordt geopperd dat het multiculturalisme eigenlijk het draagvlak voor een redistribuerend socio-economisch beleid ondermijnt. Wie dus tegelijk multicultureel en herverdelend wil denken en handelen, vaart om tweevoudige reden tegen de stroom in: enerzijds worden migranten afhankelijker gemaakt van de staat en anderzijds wordt de solidariteit en daardoor meteen het draagvlak voor herverdeling door het multiculturalisme geërodeerd. In dit artikel hebben we aangetoond dat deze kritiek niet geheel of althans niet noodzakelijk opgaat. Hoewel het onderzoek preliminair is, lijkt het multiculturalisme de solidariteit, als *conditio sine qua non*, voor herverdeling niet te ondermijnen. We hebben ook gezien waarom het behoud van een rigoureuze verzorgingsstaat – als een principiële voorwaarde voor meer gelijkheid – niet betekent dat het multiculturalisme moet worden verlaten. Zo is de werkloosheidsval, het feit dat niet-werken in zekere zin ‘voordelig’ kan zijn, niet alleen voor migranten aantrekkelijk. Waarom zijn zij dan het meest vertegenwoor-

digd in de werkloosheidscijfers? Alvorens men kan beweren dat het multiculturalisme unicausaal aan de basis hiervan ligt, dienen heel wat factoren in rekening te worden gebracht. Men kan immers denken dat het precies door de invoering van *legio* multiculturele ingrepen is, dat migranten de weg naar de arbeidsmarkt vinden. Het multiculturalisme is er immers precies op gericht (potentiële) barrières voor migranten weg te nemen.

Noten

1. We merken op dat de solidariteit thans niet enkel onder druk staat door de implementatie van het multiculturalisme, waarvan wordt verondersteld dat het etnisch-culturele groepen in eigen enclaves duwt, maar ook door een aantal andere maatschappelijke ontwikkelingen. Bij De Beer (2012) wordt er een vijftal besproken. *Ten eerste* is er de toegenomen individualisering als gevolg van de sterke nadruk op individuele verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid zoals die in de meritocratische beleidsretoriek weerklinkt. *Ten tweede* is er een toegenomen diversiteit en heterogeniteit die de band tussen etnische groepen en ook de band binnen etnische groepen zou verzwakken (de zogenaamde heterogeniteits-redistributie *trade off*). *Ten derde* is er de professionalisering en bureaucratisering van de verzorgingsstaat waarbij de onbetaalde en informele hulpverlening wordt vervangen door hulp via betaalde en formele dienstverlening. *Ten vierde* is er de europeanisering en globalisering. Omdat de verzorgingsstaat vooral een nationaal karakter heeft, is het moeilijk om bij de burgers – zeker wanneer ze zich geen lid voelen van postnationale gemeenschappen – solidariteit te genereren voor andere noodlijdende EU-lidstaten. Daarnaast is het zo dat als immigranten snel toegang krijgen tot de voorzieningen van de verzorgingsstaat, er een vorm van ‘verzorgingsstaat-toerisme’ kan ontstaan die de bereidheid onder de autochtone bevolking om aan de verzorgingsstaat bij te dragen kan ondermijnen. *Tot slot* kan de solidariteit ondergraven worden wanneer mensen veel kennis hebben over de individuele (gezondheids)risico’s die zij lopen.

2. Omille van de duidelijkheid: we hebben het hier niet over de vraag of de aanwezigheid van een multiculturele populatie de verzorgingsstaat ondermijnt (*cf.* de heterogeniteits-redistributie *trade off*). In lijn met de Putnam-these (2007) die stelt dat mensen “in hun schelp kruipen” wanneer ze worden geconfronteerd met de aanwezigheid van een te grote diversiteit (er blijkt minder sociaal vertrouwen te zijn zowel tussen etnische groepen als binnen de eigen etnische groep), wordt nogal snel aangenomen dat het in een context van veel diversiteit *de facto* moeilijk is om gevoelens van solidariteit en intermenselijk vertrouwen te creëren. Omdat solidariteit geldt als de *conditio sine qua non* voor redistributie – “Anything that erodes trust (...) has the potential to erode

support for the redistributive state” (Soroka, Banting & Johnston, 2002, p. 295) – zal een heterogene samenleving het dan ook moeilijk hebben om steun te vinden voor een redistributiebeleid. David Goodhart (2004) en Nick Pearce (2004) hebben het in dit verband over een “*progressive dilemma*” tussen erkenning en redistributie. “(...) the more different we become from one another – the more diverse our ways of life and our religious and ethnic backgrounds – and the less we share a moral consensus or a sense of fellow feeling, the less happy we will be in the long run to support a generous welfare state” (Goodhart, 2006, p. 16). De vraag is natuurlijk of er inderdaad een *trade-off* bestaat en, als die zou bestaan, in welke mate het multiculturalisme die *trade-off* versterkt dan wel opheft. Uit het ruime post-Putnam-onderzoek blijkt alvast dat het zelden de diversiteit op zich is die ‘nefast’ is. Zo luidt de conclusie van een meta-analyse van Stichnoth en Van der Straeten (2009, p. 22) als volgt: “However, our main conclusion from this survey is that most studies do not point to a quantitatively important role for ethnic diversity in shaping natives’ preferences for redistribution. In most studies, the association is much weaker than for other factors such as own income (current or expected) or beliefs about the role of effort versus luck in determining this income”. Meestal wordt er gewezen op enkele intermediaire microfactoren (bv. opleidingsniveau; geslacht; leeftijd; burgerlijke staat; eigen inkomen, etc.), mesofactoren (bv. socio-economische toestand van de buurt; linguïstische diversiteit; spatiale segregatie; aard van de diversiteit zoals bijvoorbeeld de snelle groei van de etnisch-culturele heterogeniteit; het geloof dat mensen hechten aan het feit dat wie afhankelijk is van de verzorgingsstaat dat aan zichzelf of eerder aan toevalsfactoren te danken heeft; de perceptie dat het vooral immigranten zijn die gebruikmaken van de verzorgingsstaat) en macrofactoren (bv. institutionele stabiliteit).

3. De implementatie van het multiculturalisme sluit dus de aanwezigheid van een socio-economisch herverdelingsbeleid niet uit, noch lijkt het in algemene zin nefast te zijn voor de socio-economische gelijkheid. Opvallend is natuurlijk wel dat de inkomensongelijkheid niet daalt. Of de oorzaak hier bij het multiculturalisme moet worden gelegd, is niet duidelijk. Bemerkt overigens dat alle bevindingen correlaties betreffen. Het lijkt ons echter ongerijmd de inkomensongelijkheid volledig in de schoenen te willen schuiven van de aan- of afwezigheid van multicultureel beleid. De realisatie van inkomensgelijkheid is primair een economisch vraagstuk dat dan ook een welbepaald economisch (herverdelings)beleid veronderstelt. Zo is het opvallend dat in elk land de inkomensongelijkheid is toegenomen, ook in die landen die geen multiculturalisme hebben geïmplementeerd. Andere factoren liggen dus sowieso mee aan de basis van de stijging van de inkomensongelijkheid. Om hierover echt uitspraken te doen, zouden de landen op basis van heel wat factoren met elkaar moeten worden vergeleken. Welke migranten zijn er in het land aanwezig? Over hoeveel migranten gaat het? Hoe streng is het gehanteerde migratiebeleid? Welk economisch beleid werd precies gevoerd? Bij ons weten is dit soort omvangrijk comparatief onderzoek nog niet gebeurd. Dit is dan

ook de plaats om er nog eens aan te herinneren dat het onderzoek thans niet alleen preliminair is, maar dat het ook een belangrijke vraag blijft of kwantitatief onderzoek er wel ooit kan in slagen om het causaal effect van beleid (bv. multicultureel beleid) te isoleren, teneinde harde uitspraken te kunnen maken over de effectiviteit ervan. Dit betekent dat de vraag of het multiculturalisme de liberale idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit versterkt in de eerste plaats een normatieve vraag blijft – zelfs als mag worden verwacht dat in de toekomst het empirische longitudinale en comparatieve onderzoek over de merites van het multiculturalisme zal toenemen. Of nog, de keuze voor multiculturalisme is nog steeds primair ideologisch gekleurd. We hebben goede argumenten om te geloven dat ze rechtvaardig is en we kunnen ons ook goed inbeelden dat haar liberale ambities kunnen worden gerealiseerd, maar zeker daarvan zijn we (nog) niet.

4. Wat de preliminaire evidentie betreft, blijft het een belangrijke vraag in welke mate onderzoek er ooit kan in slagen om dat punt te bereiken waar een beleid geheel in de begrippen der analyse kan opgaan. Om een beleid echt naar waarde te schatten, zou er een soort ‘natuurlijk experiment’ moeten worden uitgedacht. Dat wil zeggen dat er zou moeten worden gewerkt met twee gelijke groepen die aan precies dezelfde omstandigheden zijn blootgesteld, met dien verstande dat de ene groep wel en de andere groep niet kan rekenen op de aanwezigheid van een multicultureel beleid. Een dergelijk experiment is schier onmogelijk. Men kan zich dan ook afvragen of de meeste effectstudies van het multiculturalisme niet in de eerste plaats correlaties (eerder dan causale verbanden) hebben aangetoond. Bovendien is het nog maar de vraag of het multiculturalisme wel het belangrijkste beleid is dat de integratie van migranten bevordert. We komen daar *infra* nog op terug.

5. Het multiculturalisme is vooral complementair aan de antidiscriminatiewetgeving. Daar waar de antidiscriminatiewetgeving zich richt op de bestrijding van discriminerende toepassingen van de wetgeving, ijvert het multiculturalisme ervoor om de wetten, regels en instituties zodanig te wijzigen dat de diverse noden en aspiraties van etnisch-culturele minderheden erin worden gereflecteerd. De logica van de antidiscriminatiewetgeving veronderstelt bijvoorbeeld dat sikhs bij een vacature voor politieagent evenveel kans moeten hebben om aangeworven te worden, wanneer zij over de gevraagde vaardigheden beschikken. De logica van het multiculturalisme veronderstelt daarentegen dat wanneer de sikh is aangeworven, hij het recht heeft om zijn tulband te dragen. Mensen kunnen dan wel een formele godsdienstvrijheid hebben, maar in de feiten kunnen zij door arbeidsverplichtingen of vakantieregelingen verhinderd zijn om met die vrijheid effectief iets te doen. *In casu* zou dit kunnen betekenen dat het politieuniform moet aangepast worden zodanig dat sikhs hun tulband kunnen blijven dragen of dat de werkkalender aangepast wordt zodanig dat sikhs vrijaf kunnen nemen op voor hen belangrijke feestdagen.

6. In zijn hoedanigheid van een toegankelijk en gratis toerustingsbeleid is het mogelijk het inburgeringsbeleid te begrijpen als een facet van een ruimer multicultureel en egalitair-liberaal rechtvaardigheidsbeleid. Als het inburgeringsbeleid functioneert als een beleid dat nieuwkomers wil versterken en als het er door die versterking voor zorgt dat immigranten over gelijke kansen beschikken om een eigen levensplan uit te bouwen en bij te dragen aan de samenleving, dan voegt het zich perfect binnen de krijtlijnen van de multiculturele rechtvaardigheidsnotie die aangeeft dat mensen, hoe verschillend ze ook zijn, als volwaardige leden van de nieuwe samenleving moeten worden aanzien. Anders gezegd, in de mate dat het inburgeringsbeleid enkel begaan is met het garanderen van gelijke kansen voor immigranten door hen de taal bij te brengen en hen kennis te laten verwerven in verband met het maatschappelijke reilen en zeilen, wordt er een multiculturele agenda gediend die erop gericht is de samenleving voor mensen met een immigratieachtergrond rechtvaardiger te maken. Zo beschouwd, kan een staat zijn hechting aan de multiculturele of assimilatie-doctrine etaleren aan de hand van zijn concepties over inburgering.

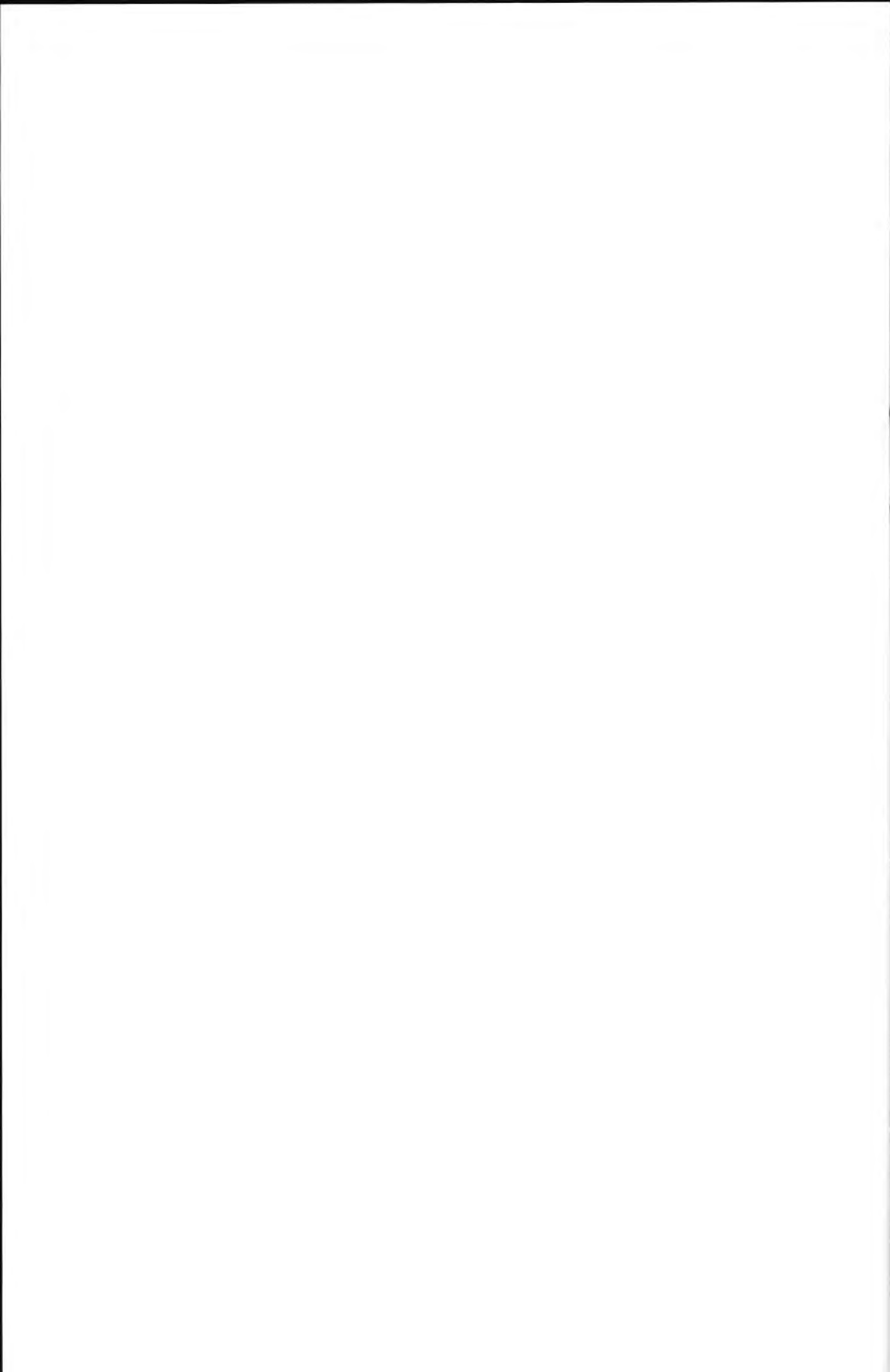
Bibliografie

- Banting, K., Johnston, R., Kymlicka, W. & Soroka, S. (2006). Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State? In K. Banting & W. Kymlicka, W. (Eds.), *Multiculturalism and the Welfare State. Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies* (pp. 49-91). Oxford: Oxford University Press.
- Banting, K. & Kymlicka, W. (2010). Canadian Multiculturalism: Global Anxieties and Local Debates. *British Journal of Canadian Studies*, 23(1), 43-72.
- Barry, B. (2001). *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Polity Press.
- Bissoondath, N. (1994). *Selling Illusions: The Cult of Multiculturalism in Canada*. Toronto: Penguin.
- Bloemraad, I. (2012). *Understanding 'Canadian Exceptionalism' in Immigration and Pluralism Policy*. Washington DC: Migration Policy Institute.
- Brems, E. (2011, 27 mei). Mensenrechten zijn elders belangrijker, niet hier – Gezinshereniging is een struikelblok. *De Standaard*.
- Cantillon, B. & Vandenbroucke, F. (Eds.) (2013). *Reconciling Work and Poverty Reduction: How Successful Are European Welfare States?* Oxford: Oxford University Press.
- Carens, J. (2000). *Culture, Citizenship and Community. A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*. New York: Oxford University Press.
- Coleman, D. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap Press.
- Dalrymple, T. (2001). *Life at the Bottom: The Worldview that Makes the Underclass*. Chicago: Ivan R. Dee.

- De Beer, P. (2012). Solidariteit onder druk, *Socialisme en Democratie*, 69(7/8), 30-38.
- Duyvendak, J.W. & Scholten, P. (2009). *Questioning the Dutch Multicultural Model of Immigrant Integration*. http://www.researchgate.net/publication/242710528_Questioning_the_Dutch_multicultural_model_of_immigrant_integration [geraadpleegd op 26 maart 2015].
- Elchardus, M. (2013). Zijn we gebaat bij een waterpas? *Samenleving en Politiek*, 20(1), 4-11.
- Ersanilli, E. & Saharso, S. (2011). The Settlement Country and Ethnic Identification of Children of Turkish Immigrants in Germany, France, and the Netherlands: What Role Do National Integration Policies Play? *International Migration Review*, 45(4), 907-930.
- Fleischman, F. & Phalet, K. (2010). *Compatible or Conflicting? The Role of Perceived Discrimination for the Identification Patterns of the Turkish and Moroccan Second Generation in Five European Cities*. International Conference on Discrimination and Tolerance, Jena, Duitsland, 1-3 juli 2010.
- Fraser, N. (1995). From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a Post-socialist Age. *New Left Review*, 212, 67-93.
- Goodhart, D. (2004, 20 februari). Too Diverse. *Prospect*, 95.
- Goodhart, D. (2006). *Progressive Nationalism*. London: Demos.
- Gwyn, R. (1995). *Nationalism without Walls: The Unbearable Lightness of Being Canadian*. Toronto: McClelland & Stewart Ltd.
- Keeble, E. (2005). Immigration, Civil Liberties, and National/homeland Security. *International Journal*, 60(2), 359-374.
- Koopmans, R. (2006). *Tradeoffs between Equality and Difference: The Crisis of Dutch Multiculturalism in Cross-national Perspective*, DIIS Brief. Danish Institute for International Studies.
- Koopmans, R. (2010). Trade-offs between Equality and Difference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-national Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(1), 1-26.
- Koopmans, R., Statham, P., Giugni, M. & Passy, F. (2005). *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1998). *Finding Our Way. Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2007). *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2008). The Challenges of Multiculturalism in Advanced Democracies – Review of When Ways of Life Collide: Multiculturalism and its Discontents in the

- Netherlands (Sniderman, Paul & Hagendoorn, Louk), *Perspectives on Politics*, 6(4), 804-807.
- Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Kymlicka, W. (2015). *Building Solidarity in Diverse Societies: Moving beyond Neoliberal Multiculturalism and Welfare Chauvinism*. IMISCO Conference. Firenze, 29-30 januari 2015. [https://www.youtube.com/watch?v = M46NdwTBsLw](https://www.youtube.com/watch?v=M46NdwTBsLw) [geraadpleegd op 27 maart 2015].
- Laurence, J. (2008). The Challenges of Multiculturalism in Advanced Democracies – Review of *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and its Discontents in the Netherlands* (Sniderman, P & Hagendoorn, L.), *Perspectives on Politics*, 6(4), 807- 810.
- Levräu, F. (2011). Het multiculturalisme is dood, lang leve het multiculturalisme?! Pleidooi voor conceptuele helderheid en een herwaardering van de erkenning van verschil. In J. Ackaert & T. Van Regenmortel (red.), *Gelijk oversteken: een staalkaart van onderzoeksbevindingen rond integratie* (pp. 17-40). Brugge: Vanden Broele.
- Levräu F. & Loobuyck, P. (2013a). Should Interculturalism Replace Multiculturalism? A Plea for Complementariness. *Ethical Perspectives*, 20(4), 605-630.
- Levräu, F. & Loobuyck, P. (2013b). Is Multiculturalism Bad for Social Cohesion and Redistribution? *The Political Quarterly*, 84(1), 101-109.
- Modood, T. (2007a). *Multiculturalism. A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press.
- Modood, T. (2007b). *Multiculturalism, Citizenship and National Identity*. http://www.opendemocracy.net/faith-europe_islam/multiculturalism_4627.jsp [geraadpleegd op 21 januari 2013].
- Modood, T. (2010). *Still not Easy Being British. Struggles for a Multicultural Citizenship*. Stoke on Trent, Sterling: Trentham Books, Runnymede Trust.
- Modood, T. (2012). *Post-immigration 'Difference' and Integration. The Case of Muslims in Western Europe*. London: British Academy.
- Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*. Basingstoke: MacMillan.
- Pearce, N. (2004). Diversity versus Solidarity: A New Progressive Dilemma. *Renewal: A Journal of Labour Politics*, 12(3), 79-87.
- Putnam, R. (2007). E pluribus unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.
- Putnam, R. & Leonardi, N. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Reitz, J. (2012). The Distinctiveness of Canadian Immigration Experience. *Patterns of Prejudice*, 46(5), 518-538.
- Schaeffer, M. (2014). *Ethnic Diversity and Social Cohesion: Immigration, Ethnic Fractionalization and Potentials for Civic Action*. Aldershot: Ashgate.

- Soroka, S., Banting, K. & Johnston, R. (2002). Ethnicity, Trust, and the Welfare State. In F. Kay & R. Johnston (Eds.), *Diversity, Social Capital and the Welfare State* (pp. 279-303). Vancouver, BC: University of British Columbia Press.
- Stichnoth, H. & Van der Straeten, K. (2009). *Ethnic Diversity and Attitudes towards Redistribution: A Review of the Literature*. ZEW Discussion Papers, nr. 09-036.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour. In S. Worchels & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall.
- Tamir, Y. (1993). *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, C. (1994). The Politics of Recognition. In A. Gutman (Ed.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition* (pp. 25-74). Princeton: Princeton University Press.
- Uberoi, V. (2008). Do Policies of Multiculturalism Change National Identities? *Political Quarterly*, 79(3), 404-417.
- Vanbeselaere, N., Snauwaert, B., Soenens, B. & Meeus, J. (2006). De houding van allochtonen ten aanzien van hun maatschappelijke positie: een analyse vanuit de acculturatiepsychologie en vanuit de sociale psychologie. In M.-C. Foblets, J. Vrielink & J. Billiet (Eds.), *Multiculturalisme ontleed: Een staalkaart van onderzoek aan de K.U.Leuven* (pp. 89-113). Leuven. Studia Anthropologica.
- Van Der Waal, J., De Koster, W. & Van Oorschot, W. (2013). Three Worlds of Welfare Chauvinism? How Welfare Regimes Affect Support for Distributing Welfare for Immigrants in Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 15(2), 164-181.
- Van Robaeys, B., Vranken, J., Perrin, N. & Martiniello, M. (2007). *De kleur van armoede. Armoede bij personen van buitenlandse herkomst*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Verkuyten, M. (2005). *The Social Psychology of Ethnic Identity*. London: Psychology Press.
- Wilkinson, R. & Pickett, K. (2010). *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*. London: Penguin Books.

Mondiale standaarden of *race-to-the-bottom*?

Een analyse van regelgevende samenwerking in de onderhandelingen over een Trans-Atlantisch Vrijhandels- en Investeringsakkoord (TTIP)

Ferdi De Ville en Niels Gheyle

ABSTRACT: Global Standards or Race-to-the-bottom? An Analysis of Regulatory Cooperation in the Negotiations about a Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP)

Since the summer of 2013, the European Union (EU) and the United States (US) are negotiating the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP). Especially for the EU, this is one of the policy priorities for the present term. TTIP is supposed to bring much-needed growth and jobs and to enable the EU to remain a global standard-setter, all without lowering EU levels of regulatory protection. Opponents of the agreement, however, fear that TTIP would lead to a regulatory race-to-the-bottom. This article scrutinizes these claims through a detailed document analysis complemented with a number of interviews. It is embedded in the political-economic literature on the trade-regulation nexus as well as on exporting standards and secondary literature on past EU-US regulatory cooperation attempts. We argue that the effects of TTIP are dependent on the concrete mode of regulatory convergence chosen in the agreement. If, as seems presently most plausible, the negotiators opt for bilateral mutual recognition as their preferred mode for regulatory convergence, the plausibility that TTIP would lead to global standards is reduced. The risk of running into a regulatory race-to-the-bottom increases in that case, but will ultimately depend on the number of sectors where this mode is applicable and under which conditions this is applied. We conclude that the probability is low that the TTIP agreement being negotiated will lead either to a significant increase in global standards or to a direct large-scale race-to-the-bottom.

KEYWORDS: trade, European Union, TTIP, regulatory convergence, global standards, race-to-the-bottom

1. Inleiding

Voorstanders van het Trans-Atlantisch Vrijhandels- en Investeringspartnerschap, in het Engels *Transatlantic Trade and Investment Partnership* of kortweg TTIP, dat sinds de zomer van 2013 tussen de Verenigde Staten (VS) en de Europese Unie (EU) wordt onderhandeld, schuiven verschillende argumenten naar voor die moeten aantonen waarom een diep en breed vrijhandelsakkoord een doel waardig om na te streven is.¹ Er is ten eerste de redenering dat TTIP voor een kosteloze injectie in een slabakkende economie zou zorgen, die Europa² de welgekomen *boost* zou geven die haar uit een langdurige crisis haalt. De vorige Europees Commissaris voor Handel Karel De Gucht (2013) stelde dat dit het goedkoopste stimuleringspakket is dat we ons kunnen inbeelden. Een exportgedreven groei zou de door besparingen verminderde vraag binnen Europa kunnen compenseren, iets wat ook huidig voorzitter van de Europese Centrale Bank Mario Draghi al heeft gezegd (2011). Temeer omdat multilaterale onderhandelingen – de zogenoemde Doha-ontwikkelingsronde binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) – vastgelopen zijn, zou een bilaterale deal tussen twee van de grootste wereldeconomieën een opstap kunnen zijn naar bredere initiatieven en op korte termijn de groei initiëren. David Cameron, eerste minister van het Verenigd Koninkrijk, liet dan ook optekenen dat TTIP een kans biedt die zich maar één keer per generatie aandient en dat hij vastbesloten is die kans te grijpen (BBC News, 2013).

Naast de economische argumenten ter verdediging van het akkoord zou TTIP volgens het officiële discours geo-economische en geopolitieke voordelen opleveren. Het akkoord zou zorgen voor *de facto* wereldstandaarden voor een heel gamma aan producten en diensten en zo verlengd trans-Atlantisch regulatorisch leiderschap garanderen.³ Als de EU en de VS tot een consensus komen over product- en/of processtandaarden,⁴ dan vormt dat – gezien de gecombineerde marktmacht van beide – een belangrijke *incentive* voor buitenlandse bedrijven om zich aan te passen aan deze trans-Atlantische standaarden, zo gaat de logica. Zeker in een situatie waarin opkomende economieën – met China als voortrekker – een steeds prominentere rol spelen, is het nu of nooit om deze leiderschapsrol op te nemen. De huidige Commissaris voor Handel Cecilia Malmström beaamde in haar eerste hoorzitting in het Europees Parlement (2014) dat het logisch wiskundige gevolg van een stijgend marktaandeel van opkomende economieën de daling van de invloed van de EU is. Dat betekent dat de EU op zichzelf minder in staat zal zijn om hoge standaarden voor mondiale regels te zetten, gaande van voedselveiligheid tot mensenrechten. TTIP zou aan deze bekommernis tegemoetkomen door met de VS de handen in elkaar te slaan en op die manier een soort van ‘economische NAVO’ te creëren (van Ham, 2013), die westerse standaarden tot het globale niveau zou tillen. Alden (2015) stelt eveneens dat samenwerken via het medium van een

vrijhandelsakkoord welvarende landen in staat kan stellen om hoge standaarden te creëren, die naar de rest van de wereld geëxporteerd kunnen worden.

Ten slotte zouden deze twee argumenten (groei en regulatorisch leiderschap) volgens de voorstanders gerealiseerd worden zonder te raken aan de hoge standaarden en beschermingsniveaus die bij beide partners aanwezig zijn. Dit laatste is een van de grootste bekommernissen van verschillende actoren uit het maatschappelijke middenveld. De Europese koepel van nationale vakbonden, bijvoorbeeld, vreest dat Europese (of Amerikaanse) standaarden gebruikt zouden worden als pasmunt tijdens onderhandelingen die over een heel gamma sectoren en thema's gaan (ETUC, 2014). Het Belgische middenveld (met o.a. vakbonden, mutualiteiten, consumenten- en milieubewegingen) uit in een gemeenschappelijk communiqué de angst dat door TTIP de laagste standaarden veralgemeend zullen worden in de trans-Atlantische markt (Verenigde Verenigingen, 2015). De vrees dat door dit beoogde akkoord Europese consumenten opeens hormonenvlees, genetisch gemanipuleerd voedsel of chloorkippen op het bord zullen krijgen, leeft en wordt dagelijks gevoed door de TTIP-oppositie. De chloorkip wordt gezien als hét symbool van de anti-TTIP-campagne (Capelouto, 2014). Friends of the Earth Europe, de grootste overkoepelende organisatie van milieubewegingen in Europa, ziet dit niet als angstzaaijerij: TTIP zou volgens haar de Europese aanpak met betrekking tot landbouw (het zogenaamde boerderij-tot-vorkprincipe) op verschillende manieren bedreigen en ervoor zorgen dat methoden zoals het gebruik van chloorwater bij ontsmetting van vlees aanvaard worden (Friends of the Earth Europe, 2015). De Commissie blijft in respons hierop – bijna als een mantra – herhalen dat TTIP onze hoge beschermingsniveaus niet zal aantasten: “[t]he kind of TTIP deal I want to see will make regulation more compatible, without lowering health, safety, environment or consumer protection standards” (Malmström, 2015).

De verschillende verwachtingen van voor- en tegenstanders over de effecten van dit akkoord hebben geleid tot een gepolariseerd debat. Daarbij beschuldigen beide kampen elkaar ervan bewust verkeerde informatie te verspreiden. Dit artikel wil nuance en helderheid in deze discussie brengen. Gebaseerd op politiek-economische inzichten over regulerende convergentie en de interactie tussen handel en regelgeving, is onze conclusie dat de diametraal tegenovergestelde assumpties van beide kampen – dat TTIP automatisch zal leiden tot ofwel een significante mondiale *race-to-the-top* ofwel een verregaande *race-to-the-bottom* op het vlak van regelgeving – na een dergelijke analyse allebei niet overeind blijven. De impact van het akkoord op Europese, Amerikaanse en wereldwijde standaarden hangt subtiel maar sterk af van de wijze van regelgevende samenwerking waartoe partijen tijdens de onderhandelingen besluiten en de mate waarin dit doorheen de economie zal worden toegepast. In dit artikel geven wij een overzicht van de mogelijke manieren om regelgevende convergentie te bewerkstelligen, staan we stil bij (wat we al weten over) de waarschijnlijkheid dat voor deze modi wordt geopteerd in de

TTIP-onderhandelingen, en leggen we de belangrijkste verschillende effecten van deze diverse wijzen van regelgevende convergentie uit. We focussen daarbij op het nastreven van afspraken om regelgeving en conformiteitsbeoordeling substantieel op elkaar af te stemmen, en niet primair op procedurele afspraken die ervoor moeten zorgen dat regelgevende processen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan meer gelijkend worden en dat regulatoren meer met elkaar in overleg treden.⁵

Dit artikel behandelt dus een op het eerste gezicht nogal complex maar zeer actueel en relevant onderwerp en gaat voorbij de technische terminologie en afkortingen op zoek naar de belangrijke implicaties van regelgevende samenwerking in TTIP. Het wegwerken van verschillen in regelgeving tussen de EU en de VS is immers cruciaal in de onderhandelingen en behoeft meer aandacht en discussie. In de huidige situatie, waarin verdere tarief liberalisering in de trans-Atlantische markt nog relatief weinig welvaartswinsten biedt (tarieven zijn aan beide kanten al gemiddeld laag, zij het met een paar uitzonderingen in sectoren waarin nog tariefpieken bestaan), zijn de voordelen van TTIP voor twee derde tot vier vijfde te halen uit het wegwerken van niet-tarifaire barrières (NTB's) (CEPR, 2013): het gaat hierbij voornamelijk over verschillen in regels, standaarden en/of testprocedures die door hun diversiteit (bilaterale) handel potentieel belemmeren. Regelgevende samenwerking om dergelijke verschillen te reduceren of te elimineren kan zo de trans-Atlantische handel faciliteren.

Op basis van theoretische argumentatie, een grondige analyse van tientallen documenten die door de Europese Commissie werden vrijgegeven⁶ (of werden gelekt door derde personen), aangevuld met acht interviews met beleidsmakers uit de verschillende instellingen en belanghebbenden, tonen we aan dat de meest waarschijnlijke weg naar het zetten van wereldstandaarden – via harmonisering van regels – niet aan de orde is, en dat eerder een tweede manier wordt gevolgd om de samenwerking vorm te geven: wederzijdse erkenning. Deze modus van regelgevende samenwerking komt op zijn beurt in verschillende vormen voor. De verschillen tussen deze modi bepalen in belangrijke mate de regulerende invloed die TTIP zal hebben op beide partners en derde landen. Wij tonen aan dat de precieze modus waarmee in TTIP (naar wat we tot nu toe weten) voornamelijk zal worden gewerkt – bilaterale wederzijdse erkenning – weinig potentieel heeft om te leiden tot de creatie van *de facto* wereldstandaarden. Anderzijds draagt deze het risico in zich dat standaarden in de EU en de VS op termijn neerwaarts worden aangepast, al kan dat risico beleidsmatig worden beperkt. Wanneer we de theoretische analyse van de gevolgen van verschillende vormen van regelgevende samenwerking en het empirisch onderzoek naar wat momenteel in TTIP wordt onderhandeld samenleggen met een historische discussie van eerdere pogingen tot meer regelgevende samenwerking tussen de EU en de VS, kunnen we besluiten dat de extreme voorstellingen van beide kampen over TTIP (een significante mondiale *race-to-the-top* zowel als een grootschalige *race-to-the-bottom*) overdreven zijn.

Het vervolg van dit artikel is als volgt gestructureerd: in sectie 2 zetten we theoretisch uiteen hoe regelgevende samenwerking tot stand kan komen en wat de gevolgen van elke modus zijn. Sectie 3 gaat historisch de pogingen tot trans-Atlantische samenwerking na en geeft inzicht in de beweegredenen om dit proces via TTIP verder te zetten. Sectie 4 zet onze analyse uiteen over de manier waarop samenwerking tot stand lijkt te komen in TTIP en de implicaties hiervan voor de doelstellingen van het zetten van wereldstandaarden en het behouden van de eigen beschermingsniveaus. Sectie 5 ten slotte concludeert onze bevindingen.

2. Regelgevende samenwerking

Over de jaren heen zijn het aantal en de hoogte van *tarifaire* belemmeringen in de VS en de EU (en bij uitbreiding grote delen van de wereldeconomie) systematisch gedaald (het gemiddelde 'meest begunstigde natie'-tarief is 5,2% en 3,5% voor de EU en de VS respectievelijk). Waar verschillen in regels en standaarden in een situatie van hoge tarieven nog van secundair belang waren, is dit type handelsbarrière vandaag dan ook veel pertinenter geworden. De Commissie zelf stelt dat vandaag in het geval van de trans-Atlantische handel niet-tarifaire barrières inderdaad vanuit het grootste obstakel voor EU-VS-handel vormen (Europese Commissie, 2013a, p. 17).

Om deze NTB's aan te pakken, besluiten landen onderling meer en meer tot onderhandelingen over regelgevende samenwerking. Politiek en administratief gezien zijn dit soort onderhandelingen complexer dan 'traditionele' handelsliberalisering (zie bijvoorbeeld Young, 2015). Ze kunnen, ten eerste, aanpassingskosten betekenen voor exportgeoriënteerde bedrijven (de traditionele voorstanders van liberalisering) door hen nieuwe marktvoorwaarden op te leggen. Wijzigingen in regelgeving zouden, ten tweede, kunnen vereisen dat binnenlandse wetgeving of standaarden door regulatoren moeten aangepast worden, wat nieuwe institutionele vetospelers op het toneel brengt. Ten derde zijn verschillende groepen uit het maatschappelijke middenveld (bv. consumenten- en milieugroeperingen) veel actiever bij dit soort onderhandelingen, aangezien deze tot lagere beschermingsniveaus zouden kunnen leiden (Young & Peterson, 2006).

Het concept 'regelgevende samenwerking' kan echter een heel gamma aan activiteiten omvatten. Dit kan gaan van louter informatie-uitwisseling en dialoog tussen regulatoren, tot verregaande harmonisering van regels (Ahearn, 2009). De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) onderscheidt maar liefst twaalf mogelijke mechanismen van regelgevende samenwerking (OESO, 2013).⁷ Wanneer we deze groeperen volgens de belangrijkste verschillen (en de *soft* vormen van coördinatie zonder bindende werking daarbij buiten beschouwing

laten), zijn er drie manieren om met de interactie – of spanning – tussen vrijhandel en regelgeving om te gaan: nationale behandeling (de status quo), wederzijdse erkenning en harmonisering (Schmidt, 2007). We lichten de verschillen hieronder toe.

2.1. *Manieren van regulerend samenwerken*

De algemene handelsregel binnen het wereldhandelssysteem (die ook van toepassing is bij regelgeving) is *nationale behandeling* of non-discriminatie (Nicolaidis & Shaffer, 2005). Deze regel – die is ingeschreven in het internationaal handelsstelsel en waarvoor dus geen verdere samenwerking nodig is – houdt in dat buitenlandse producten op dezelfde manier worden behandeld als binnenlandse producten eens ze zijn geïmporteerd. De soevereiniteit van het gastland wordt hiermee slechts minimaal ingeperkt, aangezien de regels van het gastland bepalen of een product legitiem mag verkocht worden binnen de landsgrenzen. Met deze minimalistische regel krijgen bedrijven die internationaal operationeel zijn extra kosten te verwerken indien hun producten aan verschillende regels moeten aangepast worden naargelang het land waarheen ze exporteren. De eerste zes vormen van regelgevende samenwerking die in voetnoot 7 zijn vermeld, geven blijk van verschillende vormen van ‘coördinatie’ tussen regelgevende systemen bovenop de minimumvereiste van nationale behandeling. Dit zijn veelal niet-bindende afspraken, die volgens Chase en Pelkmans (2015) vaak tot praatbarakken evolueren. De grote mate van soevereiniteit onder nationale behandeling kan, als gezegd, leiden tot extra kosten voor bedrijven die op verschillende markten actief zijn en kan landen toelaten om de markt moedwillig af te schermen (regulerend protectionisme). Om dat te voorkomen willen staten verder gaan dan het principe van nationale behandeling of weinig effectieve coördinatie (Büthe & Mattli, 2010, pp. 460-461).

De tweede modus, *wederzijdse erkenning*, bevindt zich aan het andere uiteinde op het continuüm politieke versus marktsoevereiniteit over regelgeving. Deze leidt tot situaties (meestal onder voorwaarden, waardoor we wat opschuiven op het spectrum, *cf. infra*) waarbij producten die zijn geproduceerd in overeenstemming met de regelgeving in één land ook op de markt kunnen worden gebracht in een ander land. Dit vermindert de kosten voor bedrijven die voortaan slechts aan één standaard – die van het thuisland – moeten voldoen (Schmidt, 2007). De verantwoordelijkheid over de regelgeving verschuift dus naar het thuisland. Dit houdt een horizontale transfer van soevereiniteit in: lidstaten kunnen niet langer volledig onder controle houden welke producten op hun markt worden verkocht. In paragraaf 2.2 brengen we noodzakelijke verdere nuances bij deze modus aan.

Bij *harmonisering*, ten slotte, worden regelgevende verplichtingen tussen de partijen *ex ante* gelijkgeschakeld (Schmidt, 2007), wat als een midden- of uitweg kan worden gezien in bovenvermeld continuüm met een verticale transfer van

soevereiniteit. De voordelen in de toekomst voor bedrijven zijn dezelfde als bij wederzijdse erkenning: het slechts moeten voldoen aan één regel brengt significante kostendalingen met zich mee door economische schaalvoordelen.⁸ Daar staat echter tegenover dat, als van het ene land wordt verwacht dat het de regel van het andere land overneemt, de aanpassingskost volledig bij de bedrijven uit dat eerste land komen te liggen, dat daardoor – ondanks de schaalvoordelen – een dergelijke oplossing ongenegen kan zijn (Büthe & Mattli, 2010, p. 463). Vanuit bureaucratisch oogpunt is het nadeel daarvan dat de reputatiekosten erg groot kunnen zijn: harmonisering naar een standaard van één van de partijen is vaak moeilijk, omdat dit inhoudt dat de regulatoren van één van beide partijen moeten erkennen dat de eigen, bestaande standaard inferieur is. Beide problemen komen neer op de ‘coördinatieprobleem’-variant van interstatelijke collectieve actie: voor beide partners is harmonisering vanuit economisch oogpunt optimaal, maar beide zijden willen hun bestaande situatie als toekomstige gezamenlijke uitkomst zien (Snidal, 1985, p. 931 e.v.). Opteren voor een bestaande internationale of nieuwe standaard kan dan wel de kostenasymmetrie oplossen, maar betekent dat bedrijven aan *beide* zijden aanpassingskosten dragen en dat regulatoren in *beide* partners moeten erkennen dat een bestaand of nieuw alternatief superieur is aan hun huidige keuze.

Met betrekking tot de tweede modus is er een belangrijk verschil tussen het wederzijds erkennen van conformiteitsbeoordelingsprocedures en -instanties (*conformity assessment procedures* (CAP) en *conformity assessment bodies* (CAB)), enerzijds, en substantiële standaarden anderzijds. In het eerste geval spreekt men over traditionele wederzijdse erkenningsakkoorden (WEA's), in het tweede geval over ‘*enhanced*’ WEA's (Nicolaidis & Shaffer, 2005). Gezien het belang van het onderscheid tussen beide voor het begrip ‘regelgevende samenwerking’ en de rest van onze analyse, gaan we er hieronder wat dieper op in.

2.2. *Wederzijdse erkenning van conformiteitsactiviteiten versus van standaarden*

Om in de geglobaliseerde wereld de veiligheid van producten op de markt te garanderen, volstaat het niet om productregels te hebben; producten moeten uiteraard worden getest ten aanzien van deze standaarden. Hiermee is een grote diversiteit ontstaan aan procedures en instanties die deze conformiteit aan de ‘gastregels’ testen. Dit is enerzijds positief voor de internationale handel, omdat het vertrouwen van consumenten in buitenlandse producten zo wordt vergroot. Anderzijds kunnen deze test- en certificatievereisten als effect (en soms zelfs als doel) hebben om import te bemoeilijken en zo buitenlandse exporteurs te frustreren (Stephenson, 1999).

Zonder wederzijdse erkenning van dergelijke procedures en instanties is het noodzakelijk dat een geëxporteerd product in het gastland door de bevoegde

instanties wordt getest op producteigenschappen. Dit vormt een dubbele kost voor bedrijven, aangezien het product ook al eens moest worden getest in het thuisland. De erkenning (door het gastland aan het thuisland) van de manier waarop wordt getest en van de accreditatie die aan producten wordt gegeven, kan een kostenpost verminderen, omdat de noodzaak om dubbele procedures te doorlopen wegvalt.

Met wederzijdse erkenning van CAP's en CAB's wordt (enkel) aangegeven dat land A vertrouwen en geloofwaardigheid hecht aan de manier waarop land B producten test tegenover de standaarden van land A en daarover correct rapporteert (Chen & Mattoo, 2008). Land A geeft echter geen uitsluitel over de equivalentie van standaarden en technische regels zelf (Stephenson, 1999). Het is dus perfect mogelijk een wederzijds erkenningsakkoord te sluiten dat stelt dat Amerikaanse conformiteitsbeoordelingsinstanties en -tests evenwaardig zijn in het evalueren van, bijvoorbeeld, een auto aan Europese veiligheidsstandaarden, zonder uitspraak te doen over de equivalentie van die standaarden zelf. Op die manier wordt bijgevolg niet geraakt aan de hoogte van standaarden van de partners en heeft dit geen enkele invloed op standaarden in de rest van de wereld.

Als men beslist verder te gaan en ook effectief regels en standaarden te erkennen, is er opnieuw geen exclusieve methode die steeds wordt gevolgd. Nicolaidis (1993) argumenteerde dat wederzijdse erkenning altijd een gestuurd proces is en zelden of nooit als een absolute of 'pure' vorm van erkenning voorkomt, waarbij er ongebreidelde handel in producten tussen twee entiteiten zou ontstaan. Elk wederzijds erkenningsakkoord heeft zijn eigen karakteristieken, die tegen elkaar kunnen worden afgewogen (Nicolaidis & Steffenson, 2005).

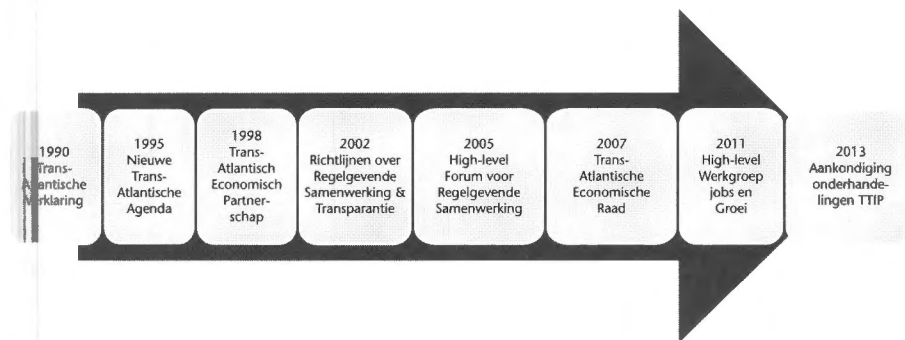
Vaak zal men, in eerste instantie, de equivalentie van twee (sets van) standaarden evalueren, om te zien in hoeverre deze hetzelfde doel en/of dezelfde risicoafweging inhouden. De doelstelling is het overbruggen van uiteenlopende technische specificaties die leiden tot een equivalent regulerend doel (Chase & Pelkmans, 2015). De auto is het favoriete voorbeeld van de Commissie: Europeanen voelen zich doorgaans niet minder veilig in een gehuurde wagen in de VS dan in een wagen thuis, dus waarom zou men niet erkennen dat een auto die aan Amerikaanse standaarden voldoet ook hier zonder meer kan worden verkocht?

Bij een gebrek aan duidelijke, onbetwiste equivalentie van standaarden voor hele sectoren worden vaak kleinere 'testsectoren' gecreëerd om de haalbaarheid van bredere en meer veeleisende akkoorden af te toetsen. Dit moet vertrouwen tussen regulatoren bevorderen om later andere sectoren aan te snijden en/of de toekenning van erkenning meer automatisch te laten verlopen (Nicolaidis & Steffenson, 2005, p. 142). In laatste instantie kan men ook *ex post*-garanties voorzien om het verlies aan soevereiniteit in te perken. Dit kan door middel van het creëren van instanties om regelgevende processen (in de toekomst) te monitoren of door opties open te laten om uit een verdrag te stappen (Nicolaidis & Steffenson, 2005).

Wederzijdse erkenning is altijd een genuanceerde en potentieel dynamische aangelegenheid. Een heel spectrum aan opties is mogelijk en nuances qua vorm en inhoud kunnen grote implicaties hebben. In sectie 4 tonen we aan dat deze nuancering ook in TTIP van cruciaal belang is. Eerst gaan we kort in op pogingen tot regelgevende samenwerking tussen de EU en de VS uit het verleden om de moeilijkheid van deze oefening te illustreren.

3. Een beknopte geschiedenis van trans-Atlantische regelgevende samenwerking

De discussies rond het belangrijke luik over regelgevende samenwerking in TTIP komen niet uit de lucht gevallen. Pogingen tussen beide Noord-Atlantische partners om tot meer coördinatie en convergentie op het gebied van regelgeving te komen, dateren al van midden de jaren 90. Initieel gedreven door de privésector (voornamelijk multinationals) aan beide kanten, werden regelmatig EU-VS-toppen georganiseerd om dergelijke samenwerkingsverbanden van meer politieke steun te voorzien, wat uiteindelijk tot verschillende akkoorden met betrekking tot regelgevende samenwerking heeft geleid. De tijdslijn in figuur 1 geeft een overzicht van deze initiatieven en akkoorden (Kommerskollegium, 2014).

FIGUUR 1. Tijdslijn trans-Atlantisch regelgevende samenwerking. Bron: adaptatie Kommerskollegium, 2014.

Sinds de Trans-Atlantische Verklaring in 1990 werd telkens geprobeerd verschillende stappen naar meer regelgevende samenwerking te zetten, zowel wat het aantal sectoren betreft, als de diepte binnen sectoren (naar 'enhanced' in plaats van traditionele wederzijdse erkenningsakkoorden; Stephenson, 1999). De Nieuwe Trans-Atlantische Agenda (1995) was een eerste belangrijke mijlpaal in dit opzicht,

waarbij verschillende dialogen werden geïnstitutionaliseerd, zoals de *Transatlantic Business Dialogue* (TABD) en de *Transatlantic Consumer Dialogue* (TACD). Een tastbaar resultaat kwam tot stand in 1998, toen een wederzijds erkenningsakkoord werd gesloten rond conformiteitsbeoordelingsactiviteiten (cf. paragraaf 2.2) in zes sectoren: telecom, elektromagnetische compatibiliteit, recreatieve vaartuigen, elektrische veiligheid, medische toestellen en farmaceutica (Nicolaidis & Steffenson, 2005). De uitkomst en de implementatie hiervan werden echter te licht bevonden, zeker aangezien in de laatste drie sectoren weinig tot geen vooruitgang werd geboekt (Nicolaidis & Steffenson, 2005; Pelkmans & Correia de Brito, 2015). De sectoren waarin wel enige mate van wederzijdse erkenning werd bereikt, besloegen (in termen van handelsstromen) slechts één vijfde van de sectoren die initieel werden opgenomen – ver verwijderd dus van de ambitie die men had bij het starten van de gesprekken (Pelkmans & Correia de Brito, 2015). Problemen rezen vooral wanneer regulatoren onderling weinig vertrouwen hadden in de regulerende systemen en aanpak van de partner (Nicolaidis & Steffenson, 2005). Exemplarisch hiervoor was de manier waarop de *Food and Drug Administration* (FDA) en de *Occupational Health and Safety Administration* (OHS) zich hebben opgesteld tijdens deze onderhandelingen. De sectoren waarvoor deze Amerikaanse agentschappen verantwoordelijk waren (medische apparatuur, farmaceutica en elektrische apparatuur) kwamen uiteindelijk tot stilstand, omdat beide administraties enorm terughoudend waren om Europese CAB's te erkennen. Dit leidt Pelkmans en Correia de Brito (2015) tot de constatering dat 'regelgevend handelsbeleid' niet zomaar kan aangepakt worden zoals men dat doet bij een klassiek handelsbeleid (via een evenwicht in concessies tussen sectoren die partners respectievelijk maken). Regulatoren moeten te allen tijde gerustgesteld zijn over hun primordiale doelstellingen met betrekking tot het beschermen van milieu-, sociale of consumentenstandaarden. Ook Young (2015) besluit dat elke vorm van regelgevende samenwerking wordt bemoeilijkt door de mogelijke toename aan vetospelers in de onderhandelingen (zoals parlementen en regulatoren).

Om bovenstaande obstakels te overkomen, wordt vaak gewezen op het belang van politieke steun (of druk) uit de hoogste echelons, van het betrekken van handelsbeleidsmakers van de partijen en van de creatie van een institutionele architectuur die bepaalde problemen prioritair bespreekbaar kan maken (Ahearn, 2009). De oprichting van de Trans-Atlantische Economische Raad in 2007, maar zeker ook het onderbrengen van regelgevende samenwerking in een vrijhandelsakkoord als TTIP (dat sterke politieke wind meekreeg vanaf het begin⁹) moeten in dit licht worden gezien.

De magere uitkomst van dit wederzijdse erkenningsakkoord temperde snel het enthousiasme over wederzijdse erkenning als vorm van regelgevende samenwerking (Nicolaidis & Steffenson, 2005). In de jaren na 1998 beperkte de voortgang zich tot politieke statements met (zeer) weinig materiële vooruitgang (Ahearn, 2009).

Men kon zelfs een achteruitgang waarnemen, aangezien beide kanten doorzetten met unilaterale stukken wetgeving, zonder veel afstemming met of consultatie van de partner. De zeer verreichende wetgeving rond de regulering van chemicaliën (het REACH-pakket) is een sprekend voorbeeld aan Europese zijde, terwijl de VS een hervorming doorvoerde van publieke boekhoudregels (via de *Sarbanes-Oxley Act*) zonder al te veel Europese input.

De bron van stagnatie of zelfs regressie situeerde zich bij een fundamenteel verschil in regelgevende culturen (Ahearn, 2009), dat in het decennium na 1995 tot een aantal hoogoplopende geschillen zou leiden. Op kwesties gaande van hormonen, cosmetica en chemicaliën tot genetisch gemanipuleerde organismen hebben de VS en de EU een fundamenteel andere kijk, wat vruchtbare samenwerking in de toekomst twijfelachtig maakt. De Europese Unie hangt het 'voorzorgsbeginsel' aan, terwijl de Verenigde Staten eerder van het begrip '*sound science*' uitgaan (zie Pollack & Shaffer, 2001; voor een sceptische kijk op de claim van verschillende culturen, zie Young, 2009). Het voorzorgsprincipe – dat in de Verdragen staat ingeschreven – houdt een preventief risicobeheer in, dat producten van de markt weert die een potentieel gevaar voor mens en/of milieu inhouden en waarover geen definitief uitsluitel kan worden gegeven op basis van de huidige stand van de wetenschap.

Samenvattend leert dit korte historische overzicht dat trans-Atlantische regelgevende samenwerking allesbehalve een vanzelfsprekende onderneming was en blijft (Alemanno, 2014; Nicolaidis & Steffenson, 2005; Pelkmans, 2007; Pelkmans & Correia de Brito, 2015; Stephenson, 1999). Initiatieven, voornamelijk gestoeld op het creëren van fora voor dialoog, zijn er bij de vleet, maar tastbare resultaten zijn schaars te noemen, met weinig verregaande implicaties als resultaat.

De ambitie in TTIP gaat veel verder dan wat in het verleden is verkregen en wordt door sommige voorstanders van het akkoord als de laatste kans gezien om hier vordering in te boeken. Chase en Pelkmans (2015) stellen dat de VS en de EU (door de ervaring die 20 jaar regelgevende samenwerking met zich meebrengt) nu in de beste positie ooit zitten om vorderingen te maken. In de volgende sectie nemen we deze ambitie, en de precieze manier waarop men ze tracht te bereiken, in TTIP scherp onder de loep.

4. Regulerende convergentie in TTIP: keuzes en gevolgen

Tot hertoe toonden we aan dat er verschillende manieren zijn om tot regelgevende samenwerking te komen, elk met specifieke moeilijkheden en belangrijke verschillende gevolgen. In het verleden ging trans-Atlantische samenwerking niet bijster

ver in de vele regelgevende initiatieven die er zijn geweest. In dit stuk gaan we na wat de onderhandelaars in TTIP op het vlak van regelgevende convergentie van plan zijn, wat de waarschijnlijke gevolgen van dergelijke keuzes zijn, en hoe dit zich verhoudt tot de vooropgestelde doelstellingen voor het akkoord.

4.1 *Harmonisering en wederzijdse erkenning: verschillende modi, verschillende gevolgen*

Zoals hierboven beschreven kan men via harmonisering een diversiteit van regels overbruggen door een gemeenschappelijke norm of standaard af te spreken. Men neemt in de toekomst de Amerikaanse of Europese standaard als enig geldende norm, of beide entiteiten passen zich aan een internationale standaard aan (zoals die van de United Nations Economic Commission for Europe (UNECE)).¹⁰ Deze aanpak heeft de grootste kans om daadwerkelijk tot een *de facto* wereldstandaard te leiden, aangezien bedrijven in derde landen nu slechts aan één standaard moeten voldoen om de volledige trans-Atlantische markt te bedienen. Bedrijven uit derde landen die naar deze markt exporteren, zullen bij hun overheid lobbyen om in eigen land de regels van deze markt in te voeren, om zo een gelijk speelveld met bedrijven die enkel binnenlands actief zijn te herstellen. Dit is beter bekend als het 'California effect' (zie bv. Princen, 2002; Vogel, 1997; Young, 2004). De trans-Atlantische eengemaakte standaard maakt omwille van de marktmacht (Damro, 2012) van de EU en de VS samen (die momenteel nog steeds verantwoordelijk zijn voor meer dan 40% van de wereldwijde consumptie) zo inderdaad kans de *de facto* wereldstandaard te worden. Het is op dit effect dat voorstanders in hun promotie van TTIP alluderen.

Uit een gedetailleerde analyse van de standpunten- en onderhandelingspapers van de Europese Commissie is echter duidelijk dat harmonisering op grote schaal niet aan de orde is. Deze bevinding werd bevestigd in een reeks interviews met beleidsmakers (interviews 2, 4 en 7). Belangrijke redenen hiervoor zijn, zoals uitgelegd, de aanpassings- en reputatiekosten van harmonisering: als Amerikaanse regelgeving in de chemiesector, bijvoorbeeld, zou worden aangepast aan de geldende Europese regelgeving, dan moet de Amerikaanse sector zich compleet aanpassen aan Europese standaarden (ook bedrijven die louter binnenlands actief zijn), wat hoge, eenzijdige kosten impliceert, die tot sterke binnenlandse weerstand zullen leiden. Bovendien moeten Amerikaanse regulatoren zo de superioriteit van Europese regels erkennen. Young argumenteert bovendien dat de EU er in haar geschiedenis van regelgevende samenwerking (niet enkel met de VS maar ook met verschillende kleinere landen) nooit in geslaagd is om een ambitieus regelgevend pakket te laten overnemen door de partner, terwijl de kans hierop (door asymmetrische interdependentie) net het grootst was (Young, 2015). Binnenlandse

spanningen (door aanpassingen in regelgeving) in het partnerland lagen telkens aan de bron van dit falen. Young (2015) stelt dat harmonisering met een partner als de VS nog veel minder kans maakt, omwille van de grootte van beide economieën en van hun regelgevende structuren.

Het is dus waarschijnlijker dat een aanpak van wederzijdse erkenning zal gevolgd worden. Hierbij moet geen ‘vernederende’ toegeving worden gedaan aan de ander, behoudt elk zijn regelgevend systeem, en worden er geen grote aanpassingskosten van regulatoren en bedrijven verwacht. Dit is wat in de beleidsdocumenten naar voor komt als de te volgen strategie in verschillende sectoren (bv. Europese Commissie, 2013a, p. 41 en p. 43; Europese Commissie, 2014). Onderhandelings-technisch is dit duidelijk een makkelijker en politiek meer haalbare kaart dan veel-eisende harmonisering. Maar is deze aanpak coherent met de vooropgestelde doelstellingen van TTIP (ter herinnering: het zetten van wereldstandaarden zonder dat dit niveaus van bescherming verlaagt)?

Om de effecten op het uiteindelijke doel van het zetten van wereldstandaarden te kunnen analyseren, moeten we bovenvermelde opdelingen in herinnering halen en verder preciseren. Wederzijdse erkenning kan zich louter toespitsen op het erkennen van conformiteitsactiviteiten, wat geen stimulans zal betekenen voor (bedrijven in) derde landen om hun regels op één lijn te brengen met de trans-Atlantische. Gaat men verder en zoekt men equivalentie en erkenning van standaarden, dan kan dit op twee manieren gebeuren. In het eerste geval geldt de wederzijdse erkenning van elkaars standaarden ook voor de rest van de wereld, in wat ‘*erga omnes* wederzijdse erkenning’ wordt genoemd. Bedrijven buiten de trans-Atlantische markt profiteren dan ook van TTIP, aangezien zij nu slechts aan één van beide standaarden moeten voldoen om ook op de andere markt te kunnen verkopen.¹¹ Dit is één van de manieren waarop TTIP volgens Pauwelyn (2015) ‘publieke goederen’ kan aanbieden aan de rest van de wereld. Ook onderhandelaars zelf benadrukken dat TTIP dergelijke positieve effecten voor andere landen zal hebben.

In het tweede geval kan men beslissen dat de wederzijdse erkenning enkel ‘bilateraal’ geldt. Een Europese auto kan zo nog altijd onder Europese regels op de Amerikaanse markt worden verkocht (waarschijnlijk ook zonder de testprocedures dubbel te doorlopen), maar dit voordeel geldt enkel voor exporteurs in Europa (en, omgekeerd, voor Amerikaanse producenten). Bedrijven uit derde landen kunnen hier niet van genieten. Ze kunnen zelfs een competitief nadeel ondervinden, aangezien zij nog steeds aan twee verschillende standaarden moeten voldoen, willen ze naar beide markten exporteren. Chen en Mattoo (2008) hebben dit effect econometrisch getest en bevestigen deze redenering: bilaterale wederzijdse erkenning verhoogt intraregionale handel ten koste van de landen die niet in het akkoord zijn opgenomen.¹² Bij bilaterale wederzijdse erkenning vindt dus een vorm van ‘regulerende discriminatie’ plaats (zoals een traditioneel bilateraal vrijhandelsakkoord altijd voor discriminatie en handelsverschuiving zorgt, doordat tarieven bi-

lateraal worden verwijderd, maar dit niet meteen wordt uitgebreid naar de rest van de wereld¹³). Zoals bij tariefdiscriminatie kunnen buitenlandse producten verschillend worden behandeld op het vlak van regelgeving door het gebruik van (strengere) oorsprongsregels. Ook op het vlak van regelgeving zorgt het akkoord zo voor ‘clubgoederen’ in plaats van ‘publieke goederen’ (Pauwelyn, 2015).

Dit onderscheid tussen *erga omnes* en bilaterale wederzijdse erkenning en de belangrijke verschillende gevolgen ervan wordt niet publiekelijk besproken (en ook niet echt naar voren gebracht door het kritische middenveld). Uit onze interviews (2, 4 en 7) en documentanalyse blijkt echter dat de bilaterale aanpak geprefereerd wordt in de sectoren waarin regelgevende convergentie doenbaar is. Regelgevende samenwerking wordt op die manier immers nog voordeliger voor de Europese en Amerikaanse sectoren waar veel voordelen worden verwacht. De autosector, bijvoorbeeld, zou één van de grootste begunstigden van een verregaande regelgevende convergentie moeten worden. De Europese Commissie noteerde in haar impactanalyse dat “it can be reasonably assumed that in reality the outcome of the negotiations on the NTMs [non-tariff measures]... would rather result in bilateral than in *erga omnes* recognition of safety standards [... in that case] the positive effect on output in the car sector could even be bigger” (Europese Commissie, 2013a, p. 43). Hetzelfde argument lijkt op te gaan voor sectoren waarin verlies wordt verwacht (bv. voor elektrische machines), omdat dit de verwachte nadelen zou beperken: “the expected approach to be followed in the negotiations with the US would focus on regulatory coherence and a degree of mutual recognition between the EU and the US standards” zonder “spillover effects to third countries” (bilateraal in plaats van *erga omnes*) (Europese Commissie, 2013a, p. 41).

4.2. *Bilaterale en erga omnes wederzijdse erkenning en globale standaarden?*

Het lijkt er sterk op dat *bilaterale wederzijdse erkenning* de geprefereerde manier is om regelgevende samenwerking in TTIP vorm te geven. Dit betekent echter dat er geen unieke regel of standaard komt die de trans-Atlantische markt omvat en dat derde landen (zoals China) geen enkele *incentive* hebben om hun aanpak te veranderen ten opzichte van het *status quo*. Er komt geen betere markttoegang voor bedrijven uit derde landen, aangezien zij nog steeds aan beide standaarden moeten voldoen. In sommige sectoren zullen zij zelfs worden benadeeld, aangezien gelijkaardige Europese en Amerikaanse bedrijven het voordeel van het voldoen aan één standaard hebben. Dit zou uitiem zelfs kunnen leiden tot het terugtrekken van niet-trans-Atlantische bedrijven uit de markt, wat de invloed van beide landen op de regels die gelden in de rest van de wereld net zou kun-

nen verminderen. Via *erga omnes* wederzijdse erkenning zou de kans op het zetten van de wereldstandaard wel groter zijn, aangezien derde landen zich nu naar één van beide systemen kunnen schikken om te exporteren. Tabel 1 toont de verschillende uitkomsten bij wijzigende *modus operandi* van regelgevende samenwerking, indien men verder wenst te gaan dan nationale behandeling of niet-bindende coördinatie. Vervolledigend kunnen we hierbij stellen dat het wederzijds erkennen van conformiteitsactiviteiten het minst kans heeft om globale standaarden te beïnvloeden, omdat het hier louter gaat om het verwijderen van dubbele testprocedures.

Deze sceptische analyse ten aanzien van de mogelijkheid voor TTIP om globale standaarden te creëren wordt nog versterkt, aangezien de geschiedenis aantoont (*cf.* sectie 3) dat regulerende samenwerking in het verleden nooit verder raakte dan het erkennen van conformiteitsactiviteiten. Toegegeven, EU-VS-samenwerking werd nooit eerder via het medium van een vrijhandelsakkoord behandeld, maar zoals hierboven beschreven, is de dynamiek helemaal anders dan bij tarifaire onderhandelingen, wat bijgevolg geen garantie op succes geeft. Zolang regulatoren zelf niet fundamenteel overtuigd zijn van de voordelen van meer samenwerking en erkenning, kunnen moeilijk grote stappen worden gezet. De kans dat TTIP bilaterale wederzijdse erkenning kan opleveren in een breed aantal sectoren is dan ook op zich twijfelachtig. Ter illustratie: de Europese consumentenfederatie BEUC (2015) vergeleek de EU-onderhandelingspapers over cosmetica van maart 2015 met die van mei 2014 en kwam tot de constatering dat alle vermeldingen van 'wederzijdse erkenning' waren vervangen door 'samenwerking in wetenschappelijke veiligheidsbeoordelingsmethodes'. Volgens de auteurs was dit grotendeels te wijten aan de inspanningen van TTIP-critici, maar het wijst evenzeer op de complexiteit om verregaande samenwerking op te leggen (interviews 7, 8).

TABEL 1. Modi van regulerende convergentie in TTIP, hun kansen en gevolgen.¹⁴

	1. Harmonisering	Wederzijdse erkenning		
		Van regelgeving		4. Van conformiteitsbeoordeling
		2. Erga omnes	3. Bilateraal	
Kans van slagen in TTIP	Quasi uitgesloten	Laag	Bepaalde kans in een aantal sectoren	Aanzienlijke kans in een aantal sectoren
Kans op het vestigen van wereldstandaarden	Hoog	Medium	Laag	Zeer laag
Effect op eigen standaarden	Kans op opwaartse spiraal	Kans op neerwaartse spiraal	Kans op neerwaartse spiraal	Bepert

←—————→

Meer ambitieus Minder ambitieus

4.3. *Geen verlaging van standaarden?*

Los van de moeilijkheid om via wederzijdse erkenning wereldstandaarden te kunnen zetten, zijn er nog een aantal potentiële (politieke) risico's verbonden aan het gebruik van deze methode. Wederzijdse erkenning brengt naast een grotere variëteit producten voor de consument een grote informatiekost met zich mee (interview 8). Als een consument zich wil informeren over de kwaliteit van een product, moet hij nu met twee of meer systemen rekening houden en hier kennis van nemen (Schmidt, 2007). Belangrijker misschien nog zijn de 'kosten' die *ex post* kunnen optreden. Overheden hebben niet meer de volledige controle over de kwaliteit van de producten op hun markt, maar worden wel ter verantwoording geroepen als er iets fout loopt. Ten slotte (maar niet in het minst) kan er op termijn een competitie ontstaan tussen de twee entiteiten om regelgeving zo laag mogelijk te maken: een *race-to-the-bottom*.

Dit laatste is een van de meest prominente kritieken van critici van TTIP: de vrees voor het (op termijn) verlagen van (Europese of Amerikaanse) standaarden onder een systeem van wederzijdse erkenning (interviews 5 en 8). Zonder het afspreken van minimumstandaarden is het immers (*a fortiori* bij *erga omnes* wederzijdse erkenning) niet ondenkbaar, dat bedrijven zich vestigen in de jurisdictie met de minst dure regelgeving om zo vrij op de andere markt te kunnen verkopen. Op deze manier verliest de entiteit met de strengste regelgeving aan controle en macht over regelgevende praktijken. Joel Trachtman (2007, p. 783) stelt dat “[mutual] recognition is by its nature purely deregulatory”. Het officiële discours dat aan de (hoge) standaarden niet zal worden geraakt, is theoretisch dan ook niet zomaar aan te nemen. We moeten deze vaststelling echter met twee opmerkingen nuanceren.

Eerst en vooral geldt ook hier de eerder aangehaalde nuance dat de ambitie van de voorstanders waarschijnlijk verder reikt dan wat in de onderhandelingen mogelijk zal blijken. Wanneer het erkennen van conformiteitsbeoordelingsprocedures het hoogst haalbare is in een sector, zijn de doembeelden van een *race-to-the-bottom* te extreem. TTIP zal niet meteen tot een trans-Atlantische eenheidsmarkt leiden, analoog aan wat we in de Europese Unie kennen. In deze optiek wordt trouwens vaak gesteld dat TTIP een ‘levend akkoord’ zou worden, via het horizontale luik van regelgevende samenwerking en een zogenoemde *Regulatory Cooperation Council*. Deze horizontale dimensie zou niet zozeer de regelgeving vandaag aanpassen, maar wel samenwerking institutioneel aanmoedigen en de plicht inbouwen om regelgeving in de toekomst strikter te analyseren met het oog op de impact op de trans-Atlantische handel. De Commissie stelde zelf in het allereerste persbericht rond TTIP dat: “since not all regulatory divergences can be eliminated in one go, both sides envisage a ‘living agreement’ that allows for progressively greater regulatory convergence over time against defined targets and deadlines”

(Europese Commissie, 2013b). Susan Danger, directrice van AmChamEU stelde: “[t]he European Commission has been very clear that TTIP will not threaten EU regulatory standards, but rather make cooperation between EU and US regulators easier” (EurActiv, 2015). Kritische ngo’s vrezen dat het door deze horizontale disciplines in de toekomst moeilijker wordt om ambitieuze regelgeving aan te nemen (interviews 5 en 8). Een gedetailleerde bespreking van het horizontale luik in TTIP valt echter buiten het bestek van dit artikel.¹⁵

Ten tweede: het feit dat we weinig *race-to-the-bottom* hebben gezien in het verleden kan het gevolg zijn van het feit dat wederzijdse erkenningsakkoorden inderdaad altijd ‘gemanaged’ worden (*cf. supra*, alsook dat er weinig verregaande akkoorden in werking zijn). In het Europese systeem voor de eenheidsmarkt zit – zoals gezegd – impliciet een minimumniveau, maar dit is – uit wat we nu weten van de onderhandelingen – niet aanwezig in TTIP. Er is ook een uitgebreide literatuur die theoretisch argumenteert waarom, mits aan een aantal voorwaarden voldaan is, economische integratie niet in een *race-to-the-bottom* moet uitmonden (zie bv. de bijdragen in Vogel & Kagan, 2004).

5. Conclusie

In dit artikel maakten we een kritische analyse van het gepolariseerde debat dat zich rond TTIP heeft ontplooid. Onze bevindingen nuanceren, ten eerste, het officiële discours over TTIP zoals voorgesteld door de Europese Commissie en andere voorstanders van het akkoord. TTIP zou, volgens deze retoriek, leiden tot een kosteloze stimulans voor de economie, het zetten van *de facto* wereldstandaarden en zou tegelijk het huidige beschermingsniveau intact houden. De tweede en derde doelstelling werden door ons tegen het licht gehouden.

We maakten duidelijk dat het concept ‘regelgevende samenwerking’ centraal staat in deze onderhandelingen en bepalend is voor het bereiken van de vooropgestelde doelstellingen, zonder dat op heden echter helder geëxpliciteerd is op welke manier men dit wil bereiken. Op basis van de literatuur over regelgevende samenwerking toonden wij aan dat de doelstelling om mondiale standaarden te creëren die minstens even hoog liggen als de vandaag geldende regelgeving de grootste kans op slagen heeft wanneer wordt beslist om via harmonisering regelgeving af te stemmen.

Via gedetailleerde documentanalyse en een reeks interviews werd duidelijk dat harmonisering in TTIP niet op de onderhandelingstafel ligt. Wederzijdse erkenning is de geprefereerde manier om verschillen in regelgeving aan te pakken. Zij zou voornamelijk bilateraal in plaats van *erga omnes* werken. Hoewel politiek makkelijker te onderhandelen, met meer voordelen voor zowel Europese als Amerikaanse

bedrijven (ten nadele van derde landen) en potentieel eenvoudiger te slikken voor regulatoren, heeft deze modus weinig kans om tot globale standaarden te leiden. Bedrijven buiten de trans-Atlantische markt blijven het *status quo* behouden (of gaan er op achteruit) en hebben dus geen extra stimulans om zich naar een ander systeem te schikken, noch om hun eigen overheid te overtuigen binnenlandse regels op één lijn te brengen met de trans-Atlantische. Verder toonden we aan dat deze bilaterale vorm van wederzijdse erkenning een risico inhoudt op een *race-to-the-bottom*. Amerikaanse of Europese regelgeving kan onder druk komen te staan wanneer bedrijven zich concentreren in de jurisdictie met de laagste nalevingskost met betrekking tot regelgeving.

Regelgevende samenwerking ging in het verleden echter nooit verder dan het erkennen van conformiteitsbeoordelingsactiviteiten en de huidige onderhandelingen lijken alsmaar meer in die richting te evolueren. Het is dan ook maar de vraag of een dergelijke wederzijdse erkenning van standaarden in een breed aantal sectoren kan toegepast worden. Dit doet niets af van ons centraal argument (de kans dat men tot globale standaarden via TTIP komt, is klein), maar nuanceert, anderzijds, ook de andere kant van het verhaal: het wijdverspreide doemdenken dat we met TTIP een directe, extreme *race-to-the-bottom* zullen krijgen. De aanhoudende oppositie tegen TTIP zelf en de moeilijkheid om regulatoren te dwingen tot een akkoord te komen, lijken ondertussen al te leiden tot een matiging van de oorspronkelijke ambitieuze doelstellingen (interviews 4 en 7). Men lijkt zich opnieuw tevreden te stellen met 'slechts' nieuwe vormen van overleg en informatie-uitwisseling. Dit zal de huidige regelgeving niet aantasten en verlegt de focus eerder naar de toekomst.

Hoewel dit niet de focus is van deze paper, kunnen we dus ook iets zeggen over de 'groei en jobs'-belofte op basis van onze analyse. Een ambitieus akkoord zou komaf moeten maken met 50% van alle NTB's die via een akkoord aanpasbaar zijn om de voordelen op te leveren die worden geclaimd (CEPR, 2013). Wij concluderen dat dit weinig waarschijnlijk is. Bovendien vloeien de economische voordelen in de voorspelling deels voort uit de veronderstelde makkelijkere toegang voor bedrijven uit derde landen (directe *spillover*-effecten) of uit de aanpassing van regelgeving in derde landen aan de trans-Atlantische standaard (indirecte *spillover*), wat beide onder bilaterale wederzijdse erkenning weinig waarschijnlijk is.¹⁶

De bovenstaande inzichten illustreren dat het gepolariseerde debat door zowel voor- als tegenstanders in onredelijke extremen wordt gevoerd. Ons artikel toont aan dat we kritisch moeten zijn wanneer voorstanders ongebreidelde steun voor TTIP ophangen aan het argument dat we via dit akkoord regelgevend leiderschap zullen herwinnen ten opzichte van andere werelddelen. Het mes snijdt echter aan twee kanten: hoewel het aangewezen is waakzaam te zijn doorheen deze onderhandelingen over eventuele neerwaartse druk op standaarden, is ook het

discours dat de meest kritische ngo's verkondigen niet helemaal gebaseerd op een correcte weergave van de situatie. In dit opzicht heeft onze ijver naar meer nuance in het TTIP-debat als doel een basis aan te reiken voor een vruchtbaar maatschappelijk debat, dat de onproductieve sfeer van een 'welles-nietesspel' overstijgt.

Naast de belangrijke maatschappelijke bijdrage van dit artikel om tot een meer genuanceerd debat over TTIP te komen, zijn de voornaamste academische bijdragen aan de politiek-economische literatuur over regelgevende samenwerking via handelsakkoorden de volgende. We toonden aan dat verschillende modi van regelgevende samenwerking belangrijke verschillende gevolgen hebben op diverse vlakken: qua impact op de standaarden van de onderhandelingspartners; qua economische gevolgen voor derde landen en qua mogelijkheid om standaarden voor de rest van de wereld te zetten. De potentiële positieve impact op al deze domeinen verklaart waarom handelsbeleidsmakers zo gretig zijn om regelgevende samenwerking in een handelsakkoord op te nemen. Het geeft hen economische en geopolitieke argumenten om het akkoord mee te verdedigen. Door die hoge verwachtingen worden echter ook tegenstanders van het akkoord geactiveerd. Bovendien toonden we aan dat de (soms ondoordachte) ambities van handelsbeleidsmakers (kunnen) botsen met de overwegingen en gevoeligheden van bedrijven en regulatoren, en op die manier snel tot ontgoocheling in het gecreëerde verwachtingspatroon kunnen leiden. Omdat voor bedrijven en regulatoren respectievelijk bilaterale wederzijdse erkenning of minder ambitieuze coördinatiemechanismen de hoogst haalbare (of wenselijke) vorm van regelgevende samenwerking kunnen zijn, vermindert de kans op de meest ambitieuze uitkomsten. Bij het onderzoeken van het potentieel en de gevolgen van regelgevende samenwerking via handelsakkoorden mogen de partijen dus niet als homogene actoren behandeld worden, maar moet rekening gehouden worden met de verschillende en soms conflicterende preferenties van handelsbeleidsactoren, regulatoren, het bedrijfsleven en het maatschappelijke middenveld.

Dit artikel toont aan dat de politiek-economische literatuur over handelsakkoorden moet worden aangepast aan de realiteit van 'nieuwe generatie'-handelsakkoorden. Die kunnen niet meer geanalyseerd worden, zoals in de klassieke modellen, als een strijd tussen bedrijven die winnen en verliezen ten gevolge van wederzijdse handelsliberalisering. Hedendaagse handelsakkoorden gaan voornamelijk over nieuwe onderwerpen (regelgeving), waarmee andere actoren (regulatoren en ngo's) in het spel komen en andere argumenten dan welvaartswinsten aan belang winnen (zoals geo-economisch leiderschap of soevereiniteit). Het verdere verloop van de TTIP-onderhandelingen en de uiteindelijke ratificatie aan beide zijden vormen een uitstekende testcase om na te gaan hoe een voldoende coalitie in steun van een dergelijk akkoord kan worden gesmeed, en met welke gevolgen voor het akkoord en zijn uitwerking.

Noten

1. Dit artikel is ten dele gebaseerd op het boek van De Ville en Siles-Brügge (2015), meer bepaald hoofdstuk twee.
2. Omwille van de leesbaarheid gebruiken we in dit artikel soms de term 'Europa' om naar de 'Europese Unie' te verwijzen.
3. Het argument van 'zetten van standaarden' via TTIP wordt soms op verschillende manieren gebruikt. De Europese Commissie, bijvoorbeeld, verwijst er ook mee naar de *sjabloonfunctie* die TTIP zou hebben, in het algemeen, of voor toekomstige investeringsclausules of het eigen transparantieniveau in toekomstige vrijhandelsonderhandelingen in het bijzonder. In dit artikel verwijzen we met het zetten van standaarden enkel naar de mondiale verspreiding van product- en procesnormen via TTIP.
4. We hebben het in dit artikel afwisselend over regulering, regelgeving en standaarden, maar verwijzen daarbij steeds naar publieke normen met bindende werking. Voor literatuur rond de *governance* van internationale private standaarden en van de verschillende hybride vormen tussen internationale private en publieke standaarden, zie bijvoorbeeld Abbot en Snidal, 2000; Bütthe en Mattli, 2010.
5. Dat impliceert dat we hier niet focussen op de procedurele afspraken omtrent Sanitaire en Fytosanitaire Maatregelen (SPS) en Technische Handelsbarrières (TBT) of over de stukken die gaan over horizontale regulerende samenwerking in TTIP. Voor een analyse daarvan, zie De Ville en Siles-Brügge, 2015, hoofdstuk 3).
6. Een overzicht van de Europese posities en voorstellen in TTIP is te vinden op: <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1230>.
7. In volgorde van losse naar veeleisende samenwerking: (i) dialoog en informatie-uitwisseling; (ii) zachte wetgeving, richtlijnen; (iii) erkenning van internationale standaarden; (iv) expliciet rekening houden met internationale standaarden bij het opstellen van wetgeving; (v) transgouvernementele netwerken; (vi) intergouvernementele organisaties; (vii) wederzijdse erkenning van conformiteitsactiviteiten; (viii) regelgevende partnerschappen; (ix) specifieke conventies of verdragen; (x) wederzijdse erkenning van (equivalente) standaarden; (xi) economisch regionalisme; (xii) economische integratie of harmonisatie.
8. Deze schaalvoordelen moeten afgewogen worden tegen de economische kost van het voldoen aan een hogere standaard (Chen & Mattoo, 2008).

9. President Obama gaf zelf openlijk zijn steun voor TTIP bij de start van de onderhandelingen in juli 2013 en herhaalde die in elke *State of the Union* sindsdien. TTIP is ook een prioriteit van de huidige Europese Commissie en heeft al herhaaldelijk expliciet steun gekregen van de Europese Raad.
10. Young (2015) maakt specifiek een onderscheid tussen 'harmonisering' (één standaard afspreken) en 'convergentie' (een internationale standaard waarnaartoe de VS en de EU convergeren, maar waarbij ze nooit gelijk worden).
11. Dit is de manier waarop de eenheidsmarkt in Europa werkt (zij het dat hier ook een Europese minimumstandaard kan worden ingesteld, *cf.* art. 114.3 TFEU); zij heeft de vrees van een protectionistisch 'Fort Europa' dat enkel nog intern zou handelen, tegengesproken (*cf.* Hanson, 1998).
12. Chen en Mattoo (2008) komen tot deze conclusie na analyse van (per definitie bilaterale) wederzijdse erkenningsakkoorden die louter focussen op conformiteitsbeoordelingsactiviteiten. Het effect bij wederzijdse erkenning van standaarden ligt zo mogelijk nog hoger.
13. Dit kan worden gecompenseerd, of overtroffen, door het handelscreatie-effect dankzij toegenomen welvaart en dus de vraag naar producten in de rest van de wereld onder de vrijhandelsakkoordpartijen.
14. Aangepast overgenomen uit De Ville en Siles-Brügge, 2015, p. 56.
15. Het voorstel van de Commissie rond horizontale disciplines en regelgevende samenwerking kan worden teruggevonden via de link in voetnoot 6. Voor een analyse van deze onderhandelingsitems, zie De Ville en Siles-Brügge, 2015, hoofdstuk 3.
16. De Ville en Siles-Brügge (2014) nemen de vermeende economische voordelen van TTIP op de korrel.

Bibliografie

- Abbott, K.W. & Snidal, D. (2001). International 'Standards' and International Governance. *Journal of European Public Policy*, 8(3), 345-370.
- Ahearn, R. J. (2009). Transatlantic Regulatory Cooperation: Background and Analysis. *Congressional Research Service*, 7-5700.

- Alden, E. (2015, 9 juni). The Case for TTIP. *POLITICO*. Geraadpleegd online via: <http://www.politico.eu/article/the-case-for-ttip/>.
- Alemanno, A. (2014). *The Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) and Parliamentary Regulatory Cooperation*. European Parliament Policy Report.
- BBC News (2013, 17 juni). EU and US 'In Biggest Trade Deal'. Geraadpleegd online via: <http://www.bbc.com/news/business-22943170>.
- BEUC (2015). The New EU Proposal on Cosmetics: Finally beyond Lip Service? *The Consumer View on TTIP*, maart 2015.
- Büthe, T. & Mattli, W. (2010). Standards for Global Markets: Domestic and International Institutions for Setting International Product Standards. In H. Enderlein, S. Wälti & M. Zürn (Eds.) *Handbook on Multi-Level Governance* (pp. 455-476). Cheltenham Glos: Edward Elgar.
- Capelouto, S. (2014, 30 september). European Activists Say They Don't Want Any U.S. 'Chlorine Chicken'. Geraadpleegd online via: <http://www.npr.org/sections/the-salt/2014/09/30/351774240/european-activists-say-they-dont-want-any-u-s-chlorine-chicken>.
- CEPR (2013). *Reducing Transatlantic Barriers to Trade and Investment: An Economic Assessment*. London: CEPR.
- Chase, P. & Pelkmans, J. (2015). *This Time it's Different: Turbo-charging Regulatory Cooperation in TTIP*. CEPS Special Report, nr. 110.
- Chen, M.X. & Mattoo, A. (2008). Regionalism in Standards: Good or Bad for Trade? *Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économique*, 41(3), 838-863.
- Damro, C. (2012). Market Power Europe. *Journal of European Public Policy*, 19(5), 682-699.
- De Gucht, K. (2013). A European Perspective on Transatlantic Free Trade. *Speech 2 maart*. Cambridge, VS.
- De Ville, F. & Siles-Brügge, G. (2014). The Transatlantic Trade and Investment Partnership and the Role of Computable General Equilibrium Modelling: An Exercise in "Managing Fictional Expectations". *New Political Economy*, DOI: 10.1080/13563467.2014.983059.
- De Ville, F. & Siles-Brügge, G. (2015). *TTIP: The Truth about the Transatlantic Trade and Investment Partnership*. Cambridge: Polity Press.
- Draghi, M. (2011). 'Q&A', persconferentie 8 december. Frankfurt am Main: ECB.
- ETUC (2014). Discussion Points by Tom Jenkins, Chief Adviser at the European Trade Union Confederation. *EMPL/INTA Hearing on Employment and Social Aspects of TTIP*, Brussel, 2 december.
- EurActiv (2015, 13 april). AmCham EU: Parliament's TTIP Recommendations Can Lead to a Robust Deal. Geraadpleegd online via: <http://www.euractiv.com/sections/trade-society/amcham-parliaments-ttip-recommendations-can-lead-robust-deal-313732>.
- Europees Parlement (2014). *Hearing of Cecilia Malmström, Commissioner-Designate (Trade)*. Brussel: Europees Parlement.
- Europees Parlement (2015). TTIP: Challenges and Opportunities for the Internal Market. *INTA-IMCO Joint Hearing*, Brussel, 24 februari.

- Europese Commissie (2013a). European Commission Staff Working Document: Impact Assessment Report on the Future of EU – US Trade Relations. SWD(2013) 68 final. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2013b). *European Union and United States to Launch Negotiations for a Transatlantic Trade and Investment Partnership*. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2014). *The Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) Regulatory Issues: EU Position on Motor Vehicles*. Brussel: Europese Commissie.
- Friends of the Earth Europe (2015). *A Rotten Deal: Why TTIP Threatens EU Food Safety Standards for Poultry*. Position paper, maart 2015.
- Hanson, B.T. (1998). What Happened to Fortress Europe?: External Trade Policy Liberalization in the European Union. *International Organization*, 52(1), 55-85.
- Kommerskollegium. (2014). *Regulatory Co-operation and Technical Barriers to Trade within Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP)*. Stockholm: National Board of Trade.
- Malmström, C. (2015). TTIP: How Europe Can Deliver. *Speech 5 februari*. Brussel.
- Nicolaïdis, K. (1993). *Mutual Recognition Among Nations – The European Community and Trade in Services*. PhD Dissertation. Harvard University.
- Nicolaïdis, K. & Shaffer, G. (2005). Transnational Mutual Recognition Regimes: Governance without Global Government. *Law and Contemporary Problems*, 68(3), 263-317.
- Nicolaïdis, K. & Steffenson, R. (2005). Managed Mutual Recognition in the Transatlantic Marketplace. In R. Steffenson (Ed.), *The New Transatlantic Agenda and the Future of Transatlantic Economic Governance* (pp. 139-163). Florence: European University Institute.
- OESO (2013). *International Regulatory Cooperation*. Paris: OESO.
- Pauwelyn, J. (2015). Taking the Preferences out of Preferential Trade Agreements: TTIP as a Provider of Public Goods? In J.F. Morin, T. Novotna, F. Ponjaert & M. Telo (Eds.) *The Politics of Transatlantic Trade Negotiations: TTIP in a Globalized World* (pp. 187-196). London: Ashgate.
- Pelkmans, J. (2007). Mutual Recognition in Goods. On Promises and Disillusions. *Journal of European Public Policy*, 14(5), 699-716.
- Pelkmans, J. & Correia de Brito, A. (2015). *Transatlantic MRAs: Lessons for TTIP? CEPS Special Report*, nr. 101.
- Pollack, M.A. & Shaffer, G.C. (2001). The Challenge of Reconciling Regulatory Differences: Food Safety and GMOs in the Transatlantic Relationship. In M.A. Pollack & G.C. Shaffer (Eds.) *Transatlantic Governance in the Global Economy* (pp. 153-178). Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Princen, S. (2002). *The California Effect in the External Trade Relations of the European Union*. Deventer: Kluwer.
- Schmidt, S.K. (2007). Mutual Recognition as a New Mode of Governance. *Journal of European Public Policy*, 14(5), 667-681.

- Snidal, D. (1985). Coordination versus Prisoners' Dilemma: Implications for International Cooperation and Regimes. *American Political Science Review*, 79(4), 932-942.
- Stephenson, S.M. (1999). Mutual Recognition and its Role in Trade Facilitation. *Journal of World Trade*, 33(2), 141-176.
- Trachtman, J.P. (2007). Embedding Mutual Recognition at the WTO. *Journal of European Policy*, 14(5), 780-799.
- Van Ham, P. (2013). *The Geopolitics of TTIP. Clingendael Policy Brief*, no. 23. The Hague: Clingendael.
- Verenigde Verenigingen (2015). *Trans-Atlantische handelsakkoorden: Het Belgische middenveld slaat de handen in mekaar*. Brussel, 30 april.
- Vogel, D. (1997). Trading up and Governing across: Transnational Governance and Environmental Protection. *Journal of European Public Policy*, 4(4), 556-571.
- Vogel, D. & Kagan, R.A. (2004). *Dynamics of Regulatory Change: How Globalization Affects National Regulatory Policies*. Berkeley, California: University of California Press.
- Young, A.R. (2004). The Incidental Fortress: The Single European Market and World Trade. *Journal of Common Market Studies*, 42(2), 393-414.
- Young, A.R. (2009). Confounding Conventional Wisdom: Political not Principled Differences in the Transatlantic Regulatory Relationship. *The British Journal of Politics & International Relations*, 11(4), 666-689.
- Young, A.R. (2015). Liberalizing Trade, Not Exporting Rules: The Limits to Regulatory Co-ordination in the EU's 'New Generation' Preferential Trade Agreements. *Journal of European Public Policy*, 22(9), 1253-1275.
- Young, A.R. & Peterson, J. (2006). The EU and the New Trade Politics. *Journal of European Public Policy*, 13(6), 795-814.

Interviews

1. Interview handelsmedewerker Belgisch ministerie voor buitenlands zaken, 8 oktober 2014.
2. Interview medewerker Europese Commissie, 18 november 2014.
3. Interview assistent in Europees Parlement, commissie internationale handel, 20 november 2014.
4. Interview medewerker Europese Commissie, 26 november 2014.
5. Interview handelsmedewerker Europese ontwikkelings-ngo, 10 december 2014.
6. Interview medewerker Nederlandse permanente vertegenwoordiging bij de EU, 10 december 2014.
7. Interview medewerker Europese Commissie, 16 december 2014.
8. Interview vertegenwoordiger Europese consumentenorganisatie, 18 december 2014.

Angels gedoopt in honing: politieke tekeningen en hun betekenis

Joop van Holsteyn

Abstract: Stings Dipped in Honey: Political Cartoons and their Meaning

Over the years, political cartoons have triggered debate and fierce and violent reactions. Apparently, cartoonists are able to get their critical, 'negative' message across both to the political elite and the general public at large. This line of reasoning, however, assumes that the communication between cartoonists and their mass public is successful, *i.e.*, that the message that the cartoonist intends to send is correctly interpreted and received as intended. This is not obvious, since the decoding of the encrypted message of a cartoon is a complicated process that can easily go wrong, as the scarce research on the topic suggests. This study explores the idea that cartoons are correctly understood on the basis of a unique large scale survey in which over 24,000 respondents were asked via multiple-choice questions to identify the original, intended message of 11 cartoons of two Dutch cartoonists. The results show that overall it is extremely hard to correctly understand the meaning of cartoons. Moreover, among the few factors that help explain the difference in the capability to correctly understand cartoons, political preference is prominent and intriguing. People tend to ascribe a meaning to cartoons/cartoonists that fits their own political stand, and this suggests that psychological mechanisms are at work that may explain that more often than not the communication between the cartoonist and his public should likely be labelled miscommunication.

Keywords: political cartoons, visual (mis)communication, psychological defense mechanism, Dutch politics

1. Inleiding

Lord Byron zag het scherp. In zijn gedicht *Don Juan* formuleert hij het inzicht dat de werkelijkheid toch altijd weer opmerkelijker is dan het verzinsel – *truth is stranger than fiction*. En inderdaad, Juan Gabriel Vásquez schetst in zijn roman *De*

reputaties (2014) hoe zijn hoofdpersoon, de invloedrijke politiek tekenaar Javier Mallarino, meer en meer lijdt onder het feit dat een van zijn roemruchte cartoons – ‘angels gedoopt in honing’ – de daarop weinig flatteus afgebeelde politicus tot zelfmoord zou hebben gedreven. Dodelijk gevolg van een tekening.

Ach, één slachtoffer slechts in dit werk van fictie, terwijl de werkelijkheid rondom politieke tekeningen zich recentelijk beduidend bloediger heeft voorgedaan. In februari 2015, bijvoorbeeld, vonden aanslagen plaats in Kopenhagen, met twee doden tot gevolg, bij een manifestatie met als thema ‘kunst en vrijheid van meningsuiting’; hoogstwaarschijnlijk was cartoonist Lars Vilks het eigenlijke doelwit (*de Volkskrant*, 16 februari 2015; *NRC Handelsblad*, 16 februari 2015). In januari 2015 waren het toch vooral de scherpe satirische tekeningen in het blad *Charlie Hebdo* die aanleiding gaven tot een aanslag op de redactie die aan meer dan tien mensen, onder wie meerdere tekenaars, het leven kostte. Tien jaar daarvoor waren het de Mohammed-cartoons¹ in het Deense *Jyllands-Posten* die voor ophef en rumoer zorgden en die bij grootscheepse rellen wereldwijd honderden mensen het leven kostten (vgl. Klausen, 2009, p. 107). Waarbij overigens niet de indruk mag ontstaan dat politieke tekeningen of cartoons² pas in de 21e eeuw een dergelijke maatschappelijke of politieke impact kunnen hebben of hebben gehad. In het verre verleden al werden, zo wil althans het verhaal, tekenaar en tekening ingezet als wapens in de politieke strijd: “Regeringen namen caricaturisten in dienst om hun vijanden belachelijk te maken. In 1672 vond de Engelse Koning er een rechtvaardiging in tegen onze republiek ten strijde te trekken” (Cramer, 1986, p. 242).

Blijkbaar zijn politieke tekeningen in staat om mensen heftig te beroeren, niet alleen de (politieke) elite die veelal op de korrel wordt genomen³ maar ook het grotere publiek. Vreemd is dat niet. “Politieke prenten zijn méér dan een artistieke versiering in de krant: ze geven politieke standpunten weer” (Van Weringh, 1976, p. 12). Daarbij gaat het meestal niet om zomaar een mening, maar om kritisch, bijtend commentaar (vgl. Hogan, 2001; Navasky, 2013) op eigentijdse verschijnselen en gebeurtenissen, gericht op reflectie maar tevens op beïnvloeding van de publieke opinie. De politieke tekening is “a weapon in the battle for public opinion” (Duus, 2001, p. 966). Het gaat de tekenaars niet enkel om de lol van een eventuele ‘gag cartoon’ “with as much bite as a goldfish” (Wallis, 2007, p. 11). De cartoonist is veeleer een “pictorial moralist” (Coupe, 1967, p. 16), die zich onderscheidt van de illustrator juist door het presenteren van een mening op de actualiteit (Cagle, 2007). Hij⁴ constateert een “defecte werkelijkheid” en legt zich niet neer “bij het bedrog en de schone schijn. Echt en onecht worden door hem gescheiden. Door machthebbers opgebouwde systemen van sociaal-politieke beheersing desoriënteert hij door de fundamenten te ondergraven. Hij krast in het verguldsel van het vernis. Hij gooit een ster in de ruit, waardoor de machthebbers ons hun wereld willen laten bekijken; de tekenaar wil, dat wij een andere ruit inzetten, met een betere doorkijkmogelijkheid” (Van Weringh, 1969, p. 14). De politieke tekening bevat een

boodschap en de cartoonist tracht die boodschap aan zijn publiek over te brengen. De cartoon is als zodanig weliswaar veelal humoristisch, maar geeft evenzeer en misschien zelfs bovenal een moraliserende interpretatie van en commentaar op de werkelijkheid (vgl. Heitzmann, 1988, p. 205). Aldus levert de cartoonist in vorm en inhoud een bijdrage – vanuit de aard van het vak overwegend negatief: “Political cartooning is a negative art form. Cartoonists tear things down” (Cagle, 2005, p. xi) – aan publiek debat en publieke opinie (zie ook Press, 1981, p. 11).

Als het die tekenaar echter zo nadrukkelijk te doen is om met zijn verbeelde opinie⁵ een bijdrage aan debat te leveren, dan is het van cruciaal belang dat zijn boodschap begrepen wordt. Een cartoon kan dan wel een (gecodeerde) bedoeling hebben, die bedoeling dient verstaan te worden. Tekenaars wensen begrepen te worden en zijn vanzelfsprekend niet uit op miscommunicatie. Cartoonist Bas van der Schot ziet zijn tekeningen als “een soort beeldcolumns over de actualiteit”, erkent dat zijn werk zijn meningen reflecteert, en wenst niet misverstaan te worden: “Een geslaagde tekening moet in ieder geval niet te ingewikkeld zijn. Uiteindelijk geldt: hoe simpeler, hoe sneller de grap wordt *begrepen*” (*de Volkskrant*, 1 februari 2014; cursivering door auteur). Joep Bertrams, de andere tekenaar voor wie in het vervolg van deze studie een hoofdrol is weggelegd, had bij het samenstellen van de tentoonstelling ‘Oud Zeer’ van favoriete cartoons van eigen hand de begrijpelijkheid het zwaarste laten wegen: “Het zijn niet per se mijn eigen favorieten, want mijn eigen favorieten worden soms door niemand *begrepen*” (*Het Parool*, 9 mei 2007; cursivering door auteur). Jos Collignon is niet de enige tekenaar die uit angst voor onbegrip af en toe verbale verduidelijking aan het beeld toevoegt: “In geval van twijfel schrijf ik er weleens wat bij. Er is namelijk niets treuriger dan een tekening terugkrijgen (...) omdat niemand er (...) een touw aan kan vastknopen” (Collignon, 2002, p. 42). Oftewel, zoals bondig geformuleerd door de Amerikaanse cartoonist Lee Judge: “We’ve got an idea and we’re just trying to communicate it” (Judge, 2010, p. 45).

Over het al dan niet op juiste wijze begrijpen van politieke tekeningen gaat deze bijdrage,⁶ waarbij het er niet om gaat dat *een* boodschap uit een tekening gehaald wordt, maar dat *de* boodschap wordt begrepen, dat wil zeggen de boodschap zoals de tekenaar die heeft bedoeld en met zijn tekening wenste te verkondigen.⁷ Begrijpt het publiek wat die boodschap, bedoeling of betekenis is, zijn er verschillen tussen uiteenlopende cartoons, en hoe kunnen eventuele verschillen in begrip worden *geduid*? Alvorens uiteen te zetten op welke wijze gezocht is naar het antwoord op deze vragen en hoe die antwoorden luiden, volgt echter een verkenning van de relatief schrale bodem waarop het onderzoek naar politieke tekeningen en hun betekenis niet bepaald weelderig groeit en bloeit. Deze korte verkenning maakt te meer duidelijk dat het navolgende eigen empirische onderzoek eerst en vooral exploratief van aard dient te zijn, omdat een voldoende ontwikkeld theoretisch kader van waaruit op voorhand toetsbare uitspraken kunnen worden afgeleid simpelweg ontbreekt.

2. Politieke tekeningen en hun betekenis

Politieke tekeningen hebben een eeuwenoude, rijke traditie.⁸ Dat kan echter niet gezegd worden van de wetenschappelijke bestudering ervan. Het onderzoeksterrein van de cartoon was en is namelijk nog altijd “een betrekkelijk verwaarloosd gebied”, mogelijk omdat “politieke prenten als een weinig serieuze aangelegenheid worden opgevat” (Van Weringh, 1976, p. 9 resp. p. 10). Dat zou in het bijzonder de positie zijn onder politicologen, gehinderd als zij zouden zijn door “tierischer Ernst” die leidt tot het beschouwen van cartoons als “trivialities outside the scope” der politieke wetenschap (Langeveld, 1981, p. 344). Dat cartoons buiten het wetenschappelijke bereik en blikveld van politicologen zouden vallen, past bij de meer algemene indruk dat bijvoorbeeld op het terrein van de politieke communicatie eveneens lange tijd de aandacht primair is gegaan naar het serieuze, ‘harde’ nieuws en veel minder naar luchtiger en meer/mede op vermaak gerichte vormen van wel degelijk ook politieke informatie (vgl. Boukes, 2014, pp. 8-9). Een tweede mogelijke verklaring voor de geringe wetenschappelijke aandacht voor de cartoon zou de angst zijn de essentie ervan te beschadigen – “Humor is a fragile product that can easily be damaged by academic scrutiny” (Duus, 2001, p. 965) – en de vrees dat door een kwantitatieve benadering “de caricatuur van het leven wordt beroofd” (Cramer, 1986, p. 268). Een derde factor ter verklaring van het relatief onontgonnen onderzoeksterrein van de politieke tekening is dat het een verschijnsel betreft dat vanuit meerdere niet direct of nauw verwante disciplines wordt benaderd (vgl. Cramer, 1986, p. 238), maar tegelijkertijd bij geen enkele discipline kern van onderzoek is. De cartoon bevindt zich overal in de periferie en is een beetje van wetenschappers van divers pluimage maar van niemand helemaal: “Do cartoons belong to art historians, political scientists, students of media, or interdisciplinary scholars of satire? It’s not clear who ‘owns’ them, so there is no clear, preexisting intellectual framework to shape debate” (Manning & Phiddian, 2008, p. 2; zie ook Diamond, 2002, p. 252; Edwards, 1997, p. xi; Streicher, 1967, p. 427).

Dat de politieke tekening vanuit haar dubbelzinnige karakter en inherente ge-laagdheid (o.a. Diamond, 2002; Edwards, 1997; El Refaie, 2003) het onderzoek ernaar aanzienlijk compliceert, zal niet de geringste bijdrage leveren aan de verklaring van de afwezigheid van een gevestigde theorie over aard en effecten en een eenvoudig identificeerbare ‘body of literature’. Cartoons kunnen worden beschouwd als een specifieke variant of subcategorie van politieke satire (vgl. Bal *et al.*, 2009; Van Kuyk, 1940, p. 1) en dan zal het veelal zo zijn dat de boodschap vol verwijzingen, insinuaties en toespelingen moet worden ontcijferd, wil die boodschap overkomen (Grofman, 1989, p. 166). Dat stelt aan tekenaars de eis dat codes in hun cartoons niet “too complex, elaborate, or obscure” (Press, 1981, p. 20) zijn, maar laat onverlet dat het uiteindelijk kijkers of lezers zijn die dienen te achterhalen wat de boodschap is die de tekenaar wil brengen. Daar komt bij dat het ertoe

doet of een cartoon, als vorm van satire, grap en boodschap ineen is en dat het voor het (cognitief) benaderen en vervolgens het begrip ervan uitmaakt of men de cartoon ziet als lering of vermaak (vgl. Boukes, 2014; te verschijnen). Miscommunicatie kan in dit licht en bij dit alles niet worden uitgesloten, temeer omdat voor geslaagde communicatie en een goed begrip van de tekening kennis vereist is van zowel de verwerkte symbolen, verwijzingen en toespelingen als van de maatschappelijke context. "If the cartoonist and the reader are not connected, conceptually or contextually, the reader may not understand the cartoon's meaning or receive a message different from the one intended" (Lamb, 2004, p. 49).

In bestaand onderzoek wordt echter veelal stilzwijgend voorbijgegaan aan de reële mogelijkheid dat de (gecodeerde) boodschap van de tekenaar door de ontvangende kijker of lezer niet, onjuist of wezenlijk anders wordt begrepen. Zo gaat Edwards (1997) in zijn overigens belangwekkende studie naar cartoons in de aanloop van de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1988 vanuit een narratief perspectief na hoe het 'verhaal' van afzonderlijke kandidaten en de verkiezingscampagne als geheel in en door 2.752 bestudeerde tekeningen werd verteld, maar daarbij is de eigen visie op en interpretatie van die tekeningen leidend. Eenzelfde aanpak hanteert hij ten aanzien van de presidentsverkiezingen van 2000 (Edwards, 2001) en ligt ten grondslag aan enigszins vergelijkbaar onderzoek gericht op de verkiezingscampagnes 1976 (Hill, 1978), 1992 (Koetzle & Brunell, 1996) en 2004 (Connors, 2005; zie voor een cartoonstudie van de Golfoorlog van 1991 Connors, 1998). Een studie naar het electoraat kent een vergelijkbare hoofdrol van de onderzoeker-auteur als enige, gezaghebbende duider van de betekenis van cartoons (Edwards & Ware, 2005). Een dergelijke aanname dat cartoons eenduidig en eenvoudig door de 'ontvanger' te begrijpen zijn in hun bedoeling, is eveneens aanwezig in onderzoek naar de verbeelding van naoorlogse Britse premiers (Seymour-Ure, 2003) en, in zekere zin noodgedwongen omdat de tekenaars zelf niet meer geraadpleegd kunnen worden, in historisch onderzoek naar onder meer het revolutiejaar 1848 (Coupe, 1967), de Frans-Duitse Oorlog van 1870 (Stuart, 1964a, 1964b) en de Mexicaanse Revolutie (Alba, 1967). In onderzoek betrekking hebbend op Nederland is deze hoogmoedige positie door onderzoekers-auteurs ingenomen waar het ging om de weergave van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 (Van Holsteyn, 2007), de val van het kabinet-Balkenende IV in 2010 (Flink & Van Drunen, 2012) en in onderzoek naar de presentatie van Pim Fortuyn in politieke tekeningen (Walter & Van Holsteyn, 2006; 2007).⁹ Het is, kortom, in onderzoek naar cartoons standaard dat "analysts (...) tend to regard the meaning of cartoons as self-evident and to take the validity of their own interpretations more or less for granted" (El Refaie, 2009, p. 182).¹⁰

Of en hoe de boodschap van cartoons geïnterpreteerd en begrepen wordt, is dan ook nog altijd een goeddeels open vraag, waarop slechts enkelen een antwoord hebben getracht te geven (zie echter ten aanzien van andere vormen van

politieke satire o.a. Boukes, 2014; te verschijnen; Feldman, 2013). Het is in dit verband veelzeggend dat nog/pas in 2009 een studie werd gepubliceerd naar de interpretatie van cartoons die nadrukkelijk werd gepresenteerd als *pilot* (El Refaie, 2009). Het betrof een verslag van diepte-interviews met acht (!) personen die spraken over hun interpretatie van drie (!) cartoons; ook met de tekenaars was gesproken over wat zij hadden bedoeld te zeggen. De bevindingen van deze bescheiden exercitie bleken haaks te staan op “the widespread view that cartoons are simple and easy to read” (El Refaie, 2009, p. 199). In een eerdere studie kwam Langeveld (1989) al tot de nog altijd tot op grote hoogte geldende slotsom dat het empirische onderzoek naar de perceptie van politieke tekeningen uiterst schaars was. En wat bestond, suggereerde een gematigde toon met betrekking tot de soms forse aan cartoons toegeschreven invloed op de publieke opinie. Ander onderzoek van Langeveld (1970) had duidelijk gemaakt dat lang niet alle krantenlezers kennisnamen van politieke tekeningen, terwijl onderzoek van Carl (1970) naar de perceptie en het correcte begrip van cartoons op dit punt ronduit ontnuchterend was. In zijn kleinschalige onderzoek waarin via een zogeheten open vraag naar de betekenis van cartoons werd gevraagd “*none* was in agreement with the cartoonist’s intended meaning” (Carl, 1970, p. 42; cursivering in origineel). Door Carl aangehaald onderzoek levert een vergelijkbaar beeld van ‘onjuiste’ interpretaties: “(...) only about 15 per cent were in agreement, 15 per cent in slight or partial accord, and an overwhelming 70 per cent in complete disagreement” (Carl, 1970, p. 43), terwijl weer ander onderzoek een eveneens indrukwekkend beeld van miscommunicatie genereert met 63 procent meningsverschillen (Carl, 1970, p. 44). In het licht van deze bevindingen maar bovenal van het gebrek daaraan, bevat het cliché dat nader, noodgedwongen verkennend onderzoek gewenst is een harde kern van waarheid.

3. Methode en data

In de poging na te gaan of politieke tekeningen door een groter publiek begrepen worden zoals bedoeld, is gebruikgemaakt van het EenVandaag Opiniepanel (EVO). Dit is een eind 2004 in het leven geroepen dataverzamelingsfaciliteit (via internet) van het televisie-actualiteitenprogramma TweeVandaag, vanwege een zenderwijziging later vernoemd tot EenVandaag. Via zelfaanmelding worden mensen lid van het panel – op het moment van onderzoek (november 2012) waarover hier wordt gerapporteerd ruim 40.000 – en kunnen zij deelnemen aan opinieonderzoek, in beginsel ten behoeve van journalistieke doeleinden (vgl. <http://opiniepanel.eenvandaag.nl/uitleg>). De verzamelde data zijn eerder bruikbaar gebleken voor wetenschappelijke analyse (o.a. Van der Meer *et al.*, 2012a; 2012b; 2015), terwijl in

uitzonderlijke gevallen vanuit primair wetenschappelijke doeleinden van het EVO gebruik is gemaakt (vgl. Van der Meer, Hakhverdian & Aaldering, 2013).

De dataverzameling van het onderhavige onderzoek was exclusief gericht op het project over de betekenis en perceptie van cartoons (zie ook Cupido, 2013; Van Holsteyn & Cupido, 2013). Aan de leden van het EVO werd een vragenlijst aangeboden die bestond uit twee delen. Na enkele inleidende zinnen, waarin werd uiteengezet dat de vragenlijst ging over de betekenis van politieke tekeningen, volgden enkele vragen die geacht werden de mate van politieke interesse vast te stellen en die zich eerder in het Nationaal Kiezersonderzoek hebben bewezen. Deze vragen werden op voorhand relevant geacht om eventuele verschillen in het inschatten van de (juiste) betekenis te begrijpen; merk op dat van EVO-leden ten aanzien van overige gegevens in een eerdere fase (de zogeheten 'startenquête') informatie is verzameld.

De kern van de vragenlijst bestond uit de presentatie van een aantal tekeningen (zie Bijlage 1 voor 12 tekeningen die, na een pilot van een ruimere vragenlijst onder ongeveer 20 deelnemers, dienden te zijn opgenomen; per abuis is cartoon 4 in de dataverzamelfase weggevallen), gevolgd door een meerkeuzevraag. Deze vraag richtte zich specifiek op de betekenis die de betreffende tekenaar, Joep Bertrams dan wel Bas van der Schot,¹¹ met zijn tekening had willen overbrengen. Wat had de tekenaar willen zeggen? De twee genoemde cartoonisten waren betrokken bij de opzet en uitvoering van het onderzoek,¹² onder meer door op beknopte wijze, in één enkele zin of regel, de essentie te verwoorden van de beoogde boodschap van of de opinie in hun tekeningen. Op die manier werd getracht "to determine unambiguously which 'thoughts' a particular depiction is intended to give rise to" (El Refaie, 2003, p. 81), een probleem dat zelden tot nooit in studies naar cartoons wordt signaleerd, laat staan aangepakt. Na en naast die ene door de tekenaar 'geautoriseerde' interpretatie, die aldus wordt beschouwd als de enig juiste, correcte boodschap, werden drie andere min of meer plausibele boodschappen geformuleerd. Deze drie alternatieven werden ter beoordeling voorgelegd aan de tekenaars, en in enkele gevallen gaven zij aan dat zij zich ook (goed) konden vinden in een andere dan de oorspronkelijk bedoelde boodschap.¹³ In het navolgende worden echter alleen interpretaties als correct beschouwd die overeenkwamen met de in eerste instantie door de tekenaars zelf verwoorde boodschap van de cartoon.¹⁴

Om vraag- en antwoordvolgorde-effecten tegen te gaan, werden de tekeningen, waarvan een deel betrekking had op een binnenlandse en een ander deel op een buitenlandse kwestie (vgl. Coupe, 1969, pp. 90-91), zowel als de meerkeuzealternatieven op gerandomiseerde wijze aangeboden.

Cartoons hebben in de regel vanuit hun aard betrekking op de maatschappelijke en politieke actualiteit. Vandaar dat is getracht om tekeningen in het onderzoek op te nemen van min of meer recente datum. Hierop is echter één uitzondering

gemaakt met een beduidend oudere cartoon vanwege het aldus empirisch te exploreren vermoeden dat deze cartoon als gevolg hiervan minder vaak correct zou worden begrepen (Bijlage 1: tekening 7). De periode waarbinnen de cartoons waren gemaakt en verschenen liep van de recentste cartoon¹⁵ van 25 oktober 2012 terug tot de oudste van 24 oktober 2006.

Na de kernvraag over de bedoelde boodschap van de cartoon volgde telkens de vraag hoe zeker of onzeker de respondent was van zijn of haar inschatting van deze boodschap (zie Bijlage 2 voor een voorbeeld van een cartoon, de bijbehorende meerkeuzevraag en de vervolgvraag). Met deze vraag werd beoogd informatie te verzamelen aangaande eventueel gokgedrag bij de beantwoording; de verwachting was dat alsdan bij incorrecte antwoorden zou blijken dat mensen van die onjuiste keuze ook zouden aangeven aanzienlijk minder zeker te zijn dan diegenen die het correcte antwoord gaven.

De vragenlijst werd onder de noemer 'Politieke cartoons' opengesteld op 9 november 2012; op 13 november werd een herinnering verstuurd aan panelleden die nog niet hadden meegedaan en op 16 november 2012 werd de dataverzameling gesloten. In totaal deden 24.912 respondenten mee, 62 procent van alle EVO-leden. In absolute aantallen is bijna 25.000 respondenten indrukwekkend, maar dat laat onverlet dat kwetsbaarheid in de steekproeftrekking (zelfaanmelding) en daarmee de mogelijkheid tot generalisatie niet afdoende wordt gecompenseerd.¹⁶ Een empirische basis voor een betoog over de complexiteit in de duiding van cartoons legt het onderhavige onderzoek echter wel.

4. Bevindingen: over begrip en onbegrip

De toestand is droevig maar niet hopeloos. Dat zou, als geslaagde communicatie van tekenaar met lezers/kijkers het ultieme streven is, de conclusie kunnen zijn als in eerste instantie gekeken wordt naar de bevindingen. Waar het in eerder onderzoek (Carl, 1970) voorkwam dat geen enkele deelnemer de door de cartoonist bedoelde boodschap wist aan te geven, ligt de laagste score – overigens ruim onder de gokkans bij een meerkeuzevraag met vier alternatieven¹⁷ – van correcte interpretaties op 13 procent (zie Tabel 1). Het gaat om een tekening van mei 2012 van Joep Bertrams over de ontwikkelingen in Griekenland, een land in crisis (zie Bijlage 1: cartoon 3). Zijn bedoeling was simpelweg: “De toekomst van Griekenland is somber”. Volgens twee even grote groepen van 37 procent van de onderzochten had Bertrams echter willen zeggen dat de situatie veel ernstiger was, namelijk “Redding van Griekenland is onmogelijk”, respectievelijk dat niet Griekenland centraal stond maar in feite het gedrag van de EU: “De Europese eisen kleden Griekenland volledig uit”.¹⁸ Beide betekenissen kunnen (blijkbaar) in de tekening worden

gezien, maar komen vanuit puristische optiek niet overeen met wat Bertrams had willen zeggen. De tekenaar blijft onbegrepen.

Bij de andere tien tekeningen loopt het percentage correcte antwoorden op van een eveneens uiterst magere 14 procent, bij een tekening uit 2006 van Bas van der Schot met Geert Wilders als hoofdpersoon,¹⁹ tot en met twee tekeningen die een heel ruime meerderheid halen van boven de zeventig procent aan correcte duiding. Deze twee tekeningen geven daarbij direct aan dat er, zoals blijkt uit de weinig systematische volgorde in tabel 1 naar de mate waarin een tekening correct begrepen wordt, geen evident verband is tussen *wie* de tekening gemaakt heeft of de aard van de *problematiek* in de tekening, als het gaat om het correct inschatten van de bedoeling.²⁰ De ene relatief goed begrepen tekening is van Joep Bertrams van juli 2012, waarop nogmaals Geert Wilders en dus een primair nationale 'kwestie' is afgebeeld, die achterom in de spiegel kijkend een fors aantal in zijn rug gestoken messen ziet. "Wilders voelt de handelswijze van PVV-dissidenten als messteken in zijn rug", had hij zijn tekening als boodschap meegegeven; die boodschap was voor 72 procent van de onderzochten herkenbaar.²¹ De tweede goed begrepen tekening was van juni 2012 van Bas van der Schot en behandelde een internationale kwestie: de rol en het gedrag van Nederland in Europees verband. "Als een held op sloffen loopt Nederland achter Duitsland aan in Europa", zo meende Van der Schot; die bedoeling kwam over bij ruim 70 procent der onderzochten.

Er blijkt aldus een aanzienlijke spreiding te zijn als het gaat om het aangeven van de correcte bedoeling van een elftal politieke tekeningen. Het al dan niet geven van het juiste antwoord staat echter zo goed als los van het idee dat onderzochten *zelf* hebben over de juistheid daarvan (Tabel 1, kolom 3). Het antwoord op de vraag hoe zeker men is van die juistheid heeft met het daadwerkelijk correct zijn van het gekozen antwoordalternatief slechts weinig of een zwak verband (zie Tabel 1; rechterkolom). Deelnemers die ernaast zitten in hun duiding, zijn niet altijd minder zeker over de juistheid van hun antwoord, zeker als het gaat om de moeilijker cartoons. Van de deelnemers die bij de hoogst onbegrepen Griekenland-cartoon van Bertrams wel degelijk de correcte interpretatie aangaven, gaf 47 procent aan van dat antwoord behoorlijk of heel erg zeker te zijn. Bij de deelnemers die ten onrechte meenden dat redding van Griekenland onmogelijk was dan wel dat het de EU was die de Grieken de das om zou doen, was het vergelijkbare percentage echter 60 en 66 procent (het totaalpercentage voor alle onjuiste antwoorden is 61 procent). Ze zaten er aldus met vollere overtuiging naast, daarmee een eventueel probleem van miscommunicatie bepaald niet verkleinend.

TABEL 1. Overzicht correcte interpretatie cartoons (geordend naar moeilijkheidsgraad) en zekerheid ervan.

Cartoon*	correcte** interpretatie?***	heel erg/ behoorlijk zeker van ant- woord***	verband (Cramers V) interpretatie en zeker- heid antwoord
3. JB-21052012-Int****	- correct	13%	.09
	- incorrect	80%	
	- weet niet/g. a.	7%	
10. BS-24102006-Nat	- correct	14%	.07
	- incorrect	79%	
	- weet niet/g. a.	7%	
7. BS-26062012-Int	- correct	16%	.08
	- incorrect	81%	
	- weet niet/g. a.	3%	
1. JB-11092012-Nat	- correct	24%	.05
	- incorrect	70%	
	- weet niet/g. a.	6%	
11. BS-02032012-Nat	- correct	32%	.09
	- incorrect	62%	
	- weet niet/g. a.	6%	
5. JB-10012012-Int	- correct	36%	.08
	- incorrect	57%	
	- weet niet/g. a.	7%	
9. BS-23032012-Nat	- correct	47%	.05
	- incorrect	49%	
	- weet niet/g. a.	3%	
6. JB-25102012-Nat	- correct	55%	.10
	- incorrect	40%	
	- weet niet/g. a.	5%	
8. BS-10092012-Nat	- correct	61%	.11
	- incorrect	31%	
	- weet niet/g. a.	8%	
2. JB-09072012-Nat	- correct	72%	.10
	- incorrect	23%	
	- weet niet/g. a.	5%	
12. BS-15062012-Int	- correct	72%	.01
	- incorrect	24%	
	- weet niet/g. a.	4%	

Opmerkingen:

* Zie Bijlage 1 voor een overzicht van betreffende cartoons en de nummering, inclusief cartoon 4 die in de dataverzameling per abuis niet is meegenomen en waarvoor dus geen gegevens beschikbaar zijn.

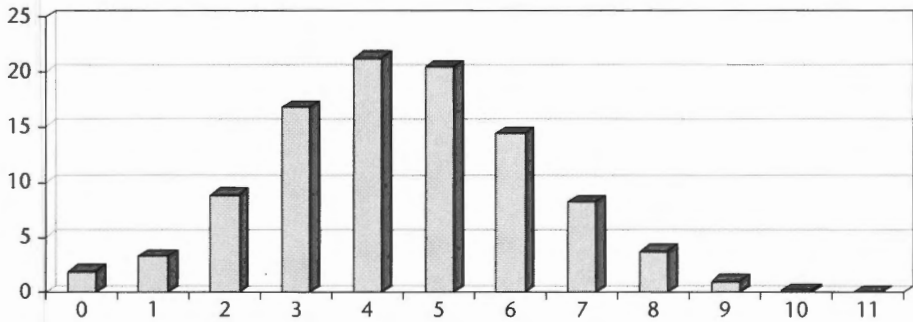
** Correct houdt in het ene alternatief van de meerkeuzevraag dat oorspronkelijk door de tekenaar als zijn bedoeling was aangemerkt; incorrect is in deze strikte beoordeling van goed en fout het totaal van de overige drie opties.

*** Zie Bijlage 2 voor een vraagvoorbeeld van zowel de interpretatie van de betekenis als de min of meer zekere inschatting van de juistheid van die interpretatie; bovenstaand zijn (in kolom 3) de percentages heel erg en behoorlijk zeker samengenomen.

**** De code JB-21052012-Int staat voor een politieke tekening van cartoonist Joep Bertrams van 21 mei 2012 over een internationaal politiek onderwerp; bij een tekening van Bas van der Schot begint de code met BS; bij een tekening over een nationaal onderwerp eindigt de code met Nat.

Bron: EenVandaag OpiniePanel – project Politieke Cartoons (9-16 november 2012); ongewogen data (n=24.912).

Nadere data-exploratie²² maakt duidelijk dat het voor veel onderzochten erg lastig was om de betekenis te reconstrueren die de cartoonisten met hun tekening hadden willen meegeven, zelfs met behulp van het aanbieden van die ene betekenis als gepresenteerd antwoordalternatief. Als wordt nagegaan hoe vaak de juiste interpretatie wordt gegeven, blijkt dat de maximumscore van 11 correcte antwoorden door nog geen handvol onderzochten wordt bereikt: welgeteld 3 op een totaal van 24.912 deelnemers, dat wil zeggen 0,0001 procent. Pas bij 9 correcte antwoorden is die groep 'correcten' met 256 deelnemers groter dan 1 procent. En hoewel de verdeling van juiste antwoorden de contouren van een normaalverdeling vertoont, ligt de piek ervan met ruim 21 procent bij een toch magere score van vier correcte antwoorden (zie Figuur 1), iets meer dan de 20 procent met vijf en de 17 procent met drie correcte interpretaties van de politieke tekeningen. Het gemiddeld aantal goede antwoorden is 4,4 per deelnemer.

FIGUUR 1. **Overzicht (%) aantal correcte interpretaties betekenis cartoon (min.=0, max.=11; n=24.912).**

Elke burger brengt zijn of haar eigen ervaringen en aannames in bij het interpreteren van politieke tekeningen (El Refaie, 2003, pp. 76-77) en "different viewers may infer (slightly or fundamentally) different interpretations" (Bounegru & Forceville, 2011, p. 213). Welke factoren onderscheidend zijn bij het slechter of beter identificeren van een cartoon is echter, mede als gevolg van het feit dat empirisch onderzoek in dezen onderontwikkeld is, niet direct duidelijk. In de literatuur wordt, als de vraag al aan de orde komt, in de regel een reeks – niet zelden afgesloten met 'enzovoort' of een vergelijkbare open-eindevariant – aan potentieel relevante aspecten opgesomd: "No two persons see a single cartoon in exactly the same way. And surely their predispositions and value judgments play a role in the meanings evoked in their minds. A man's ability to perceive details, his ethnic background, psychological set, knowledge of current events and history, ability to see allegories, and so on, play a role in interpreting editorial cartoons" (Carl, 1970, p. 40). Zo ruim is in het voorliggende (nogmaals: exploratieve) onderzoek het net met verklarende

factoren niet geworpen. In de poging nader inzicht te verkrijgen in kenmerken die mede bepalend kunnen zijn voor of althans samenhangen met de capaciteit te achterhalen wat door een cartoonist met zijn tekening is bedoeld, kan echter wel gebruikgemaakt worden van enkele sociaaldemografische gegevens (geslacht, leeftijd, opleiding) en gegevens over het lezen van een krant, de politieke interesse²³ en het stemgedrag bij de meest recente Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012.

Als het totaal aan correcte antwoorden wordt bekeken aan de hand van genoemde variabelen, worden bij een ANOVA weliswaar herhaaldelijk statistisch significante verschillen aangetroffen, maar dat mag gezien het zeer grote aantal deelnemers geen verbazing wekken. Wat eerder verbazing wekt is dat verschillen in scores zo gering zijn en gevonden verbanden (erg) zwak. Zo weten mannen gemiddeld 4,5 tekeningen juist te duiden en vrouwen 4,3. Leeftijd doet er iets meer toe en toont een negatief verband: bij deelnemers in de jongste leeftijdscategorieën 18-24 en 25-34 jaar is de gemiddelde score 5,5 en deze score loopt lineair af tot een gemiddelde van 4,0 onder 65-74-jarigen en 3,7 onder de oudste leeftijdsgroep van deelnemers van 75 jaar en ouder. Mede in dit licht valt te begrijpen dat opleiding een positief verband vertoont: de (kleine) groep met slechts basisonderwijs scoort een gemiddelde van 3 juiste antwoorden, deelnemers met enig vervolgonderwijs 3,6, mensen met middelbaar beroepsonderwijs 4,1, met havo en vwo 4,3, met hoger beroepsonderwijs 4,6 en onder de groep met een academische opleiding ligt de gemiddelde score op 5,4. Merk op dat aldus de hoogstopgeleide groep van universitair geschoolden weliswaar gemiddeld 2,4 tekeningen beter scoort dan de laagstopgeleide groep, maar nog altijd bij een totaal van 11 cartoons veel 'missers' laat zien en kennelijk aanzienlijke moeite heeft met het correct interpreteren van de betekenis van cartoons. Deze bevinding sluit aan bij een vermoeden uit eerder onderzoek "that even for highly educated readers who are relatively well informed about political events the reading of individual newspaper cartoons poses quite a challenge" (El Refaie, 2009, p. 199). Een vergelijkbare constatering blijkt gerechtvaardigd waar het interesse betreft. Hoewel alle betreffende indicatoren empirische steun tonen voor het idee dat meer politieke interesse tot een betere duiding van politieke tekeningen leidt, garandeert een hoge mate van interesse geen groot aantal juiste antwoorden. De gemiddelde score voor mensen die van zichzelf zeggen niet geïnteresseerd te zijn in politieke onderwerpen ligt op 3,6, vergeleken met 4,3 onder tamelijk geïnteresseerden en niet meer dan 4,6 onder die deelnemers aan het onderzoek die zichzelf zeer geïnteresseerd achten.²⁴

De ANOVA op basis van gemiddelde scores voor het complete elftal aan tekeningen kan echter verschillen tussen afzonderlijke tekeningen aan het zicht onttrekken. Om die reden is per tekening logistische regressie uitgevoerd, met als afhankelijke variabele de al dan niet correcte interpretatie ervan. Een eerste opmer-

kelijke uitkomst daarvan is dat, ondanks de grootte van de steekproef, de meeste variabelen bij de meeste (afzonderlijk geanalyseerde) tekeningen *geen* statistisch significant verband vertonen (bij.05). Dat geldt voor het achtergrondkenmerk geslacht plus voor alle indicatoren van politieke interesse. In deze analyse blijken slechts drie factoren er in de regel toe te doen: leeftijd, opleiding en (gerapporteerde) partijkeuze. Van de eerste twee van deze drie zagen we al bij de analyse van de totaalscore dat naarmate men jonger en hoger opgeleid is, de kans op het juist aangeven van de bedoeling van een cartoon groter wordt. Dat politieke voorkeur een effect heeft op het al dan niet correct inschatten van wat een cartoonist met een tekening bedoelt, verdient echter als tweede uiterst opmerkelijke uitkomst enige nadere aandacht.

Wat is het geval? De bevindingen doen sterk vermoeden dat het inschatten van de positie die de cartoonist met zijn tekening inneemt mede wordt bepaald door de politieke positie die men zelf inneemt. Er lijkt sprake van enigerlei variant van attributie, projectie of *wishful thinking* in die zin dat de bedoeling van de tekenaar als het ware wordt omgebogen in de richting van de eigen politieke voorkeur. Aan de hand van twee sprekende voorbeelden zal dit verschijnsel worden geïllustreerd en beschreven,²⁵ één van Joep Bertrams (zie Illustratie 1) en één van Bas van der Schot, de oude tekening waarop Wilders prominent maar niet per se in het meest positieve daglicht is afgebeeld (Illustratie 2).

We zagen al (Tabel 1) dat de tekening waarop de politiek leider van het CDA, Sybrand van Haersma Buma, zich in het kraaiennest van een schip bevindt - het schip zelf is niet te zien en lijkt gezonken of is zinkende - wat betekenis betreft door een merendeel van 55 procent van de onderzochten correct is begrepen. Bertrams liet ermee weten dat wat hem betreft het CDA onder Buma definitief ten onder ging; bij de Kamerverkiezingen van september 2012 had het CDA 8 zetels verloren en was de partij beland op een historische dieptepunt van 13 Kamerzetels. Volgens een aanzienlijke minderheid van 32 procent was de bedoeling van Bertrams echter een wezenlijk andere, namelijk dat Buma in de verte nog een toekomst voor het CDA zag.²⁶

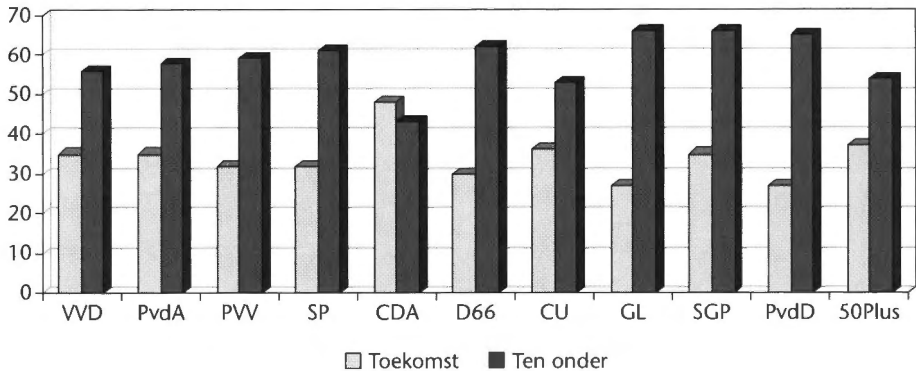
Als we ons concentreren op deze twee haaks op elkaar staande visies in of op de tekening, zien we bij uitsplitsing naar partijvoorkeur een opmerkelijk verschil in duiding (zie Figuur 2). Bij de aanhang van alle partijen die in september 2012 in de Kamer verkozen zijn, is een ruime meerderheid van ongeveer 55 à 65 procent van mening dat de tekening heeft willen aangeven dat het CDA definitief ten onder gaat. Op één uitzondering na: onder kiezers van het CDA is slechts een minderheid van 43 procent die mening toegedaan en is er een groep van 48 procent die de indruk heeft dat Bertrams heeft willen zeggen dat Buma in de verte een toekomst voor het CDA in zicht heeft. De wens lijkt hier duidelijk de vader van de gedachte, en dan niet eens zozeer de gedachte van die kiezers zelf maar de gedachte die aan de tekenaar wordt toegeschreven.

Joep Bertrams heeft met deze tekening (van 25 oktober 2012) willen zeggen:

- Het CDA heeft politiek leider Buma in de steek gelaten
- Politiek leider Buma staat boven de problemen van zijn partij
- Politiek leider Buma ziet in de verte nog een toekomst voor het CDA
- *Het CDA gaat onder politiek leider Buma definitief ten onder*

ILLUSTRATIE 1. Tekening Joep Bertrams plus antwoordalternatieven (correct antwoord cursief).

FIGUUR 2. Interpretatie tekening Bertrams naar partijvoorkeur: toekomst of ondergang CDA?

Een tweede voorbeeld van een tekening die een bedoeling krijgt toebedoeld die gedraaid of verdraaid is in de richting van de eigen voorkeur, is de voor dit onderzoek uitzonderlijk oude (uit 2006) en blijkbaar gecompliceerde cartoon van Van der Schot met Geert Wilders in de hoofdrol. “Wilders is alleen maar uit op bangmakerij tegen de Islam”, aldus de verbale boodschap van de tekenaar, die over het geheel genomen door 14 procent van de onderzochten correct werd geduid (zie Tabel 1). Veel grotere groepen van ongeveer dertig respectievelijk ruim veertig procent opteerden voor Wilders als gevangene van zijn eigen waandenkbeelden dan wel voor de boodschap dat Wilders spoken ziet in buitenlanders terwijl hij zelf de meest bloeddorstige zou zijn. Slechts een heel kleine groep van 6 procent ten slotte is van mening dat Van der Schot Wilders wenste te presenteren als de politicus die vastzit aan het slechte beeld dat anderen van hem schetsen. Ook hier zien we

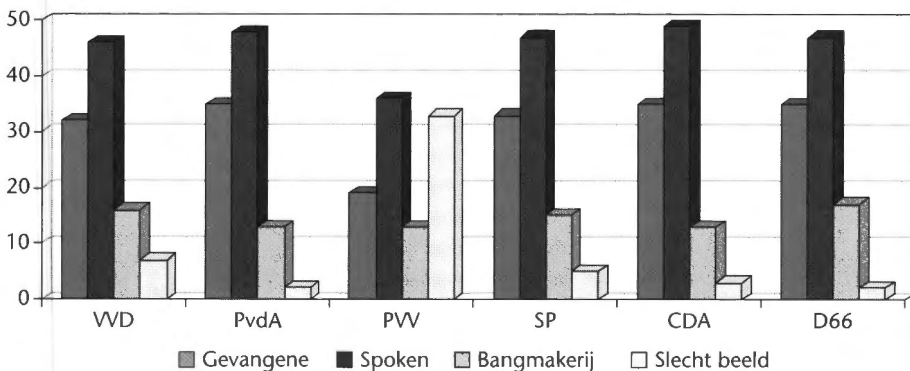
dat de eigen politieke positie ertoe doet als het gaat om het inschatten van wat de tekenaar wil zeggen (zie Figuur 3; met het oog op de overzichtelijkheid beperkt de uitsplitsing zich tot de aanhang, met inhoudelijk antwoord en weglating van de weet-nietcategorie, van de zes grootste partijen).

Bas van der Schot heeft met deze tekening (van 24 oktober 2006) willen zeggen:

- Wilders is de gevangene van zijn eigen waandenkbeelden
- Wilders ziet spoken in buitenlanders terwijl hij zelf het meest bloedorstig is
- *Wilders is alleen maar uit op bangmakerij tegen de Islam*
- Wilders zit vast aan het slechte beeld dat anderen van hem schetsen

ILLUSTRATIE 2. Tekening Bas van der Schot plus antwoordalternatieven (correct antwoord cursief).

FIGUUR 3. Interpretatie tekening Van der Schot naar partijvoorkeur (voor zes partijen).

De dubbele interpretatiefout van het totaalbeeld aangaande de bedoeling van de cartoon zien we (uiteraard) terug bij de aanhang van de grootste partijen – maar niet bij die van de PVV. Bij PVV-kiezers is een andere, overigens eveneens onjuiste interpretatie nadrukkelijk aanwezig. Waar bij andere partijen slechts ongeveer vijf procent meent dat Van der Schot Wilders portretteert als iemand die vastzit aan het slechte beeld dat anderen van hem schetsen, is van de PVV-kiezers niet minder dan een derde deel die mening toegedaan. Wilders is veeleer een gevangene van andere politici dan van zijn eigen waandenkbeelden, aldus de door PVV'ers aan de tekenaar toegeschreven bedoeling van de tekening van Geert Wilders. Deze be-

vinding van politieke kleuring van bedoelde interpretaties sluit aan bij vermoedens die eerder zijn geformuleerd met betrekking tot de eventuele effecten van cartoons op het publiek. Vergelijkbaar met andere media-uitingen “(...) cartoons no doubt reinforce attitudes more than they change them” (Seymour-Ure, 2003, p. 263), “probably are rejected or transformed into favorable images by the candidate’s stalwart supporters, received and recalled with delight by his opponents” (Buell & Maus, 1988, p. 857) en wellicht vormen politieke tekeningen dan ook vooral “(...) political commentary that confirms citizens’ pre-existing views” (Dewey, 2007, p. 71; Manning & Phiddian, 2004b, p. 40; vgl. Boukes, 2014, p. 15). Deze bevestiging of projectie van bestaande (politieke) opvattingen²⁷ lijkt terug te vinden te zijn bij de tegenstanders van de PVV en Wilders, van wie de aanhangers juist ‘gaan’ voor een interpretatie die hun politieke leidsman in een beduidend minder kwaad daglicht zou stellen. Juist vanwege de veelal kritische en scherpe inhoud en ook veelal ‘negatieve’ bedoeling van politieke tekeningen kan het hierbij in het bijzonder gaan om een psychologisch attributie- of afweermecanisme bij aanhangers van partijen of politici die het middelpunt zijn van de spot van de tekenaar. Welke van de vele geïdentificeerde mechanismen (vgl. o.a. Cramer, 2000; Metzger, 2014) dat dan zou zijn, is een van de vele nog resterende en door dit exploratieve onderzoek nadrukkelijk op de voorgrond geschoven vragen van het benodigde empirische onderzoek naar de aard, perceptie en effecten van de politieke tekening of cartoon.

5. Conclusie

De politieke tekening is een blijvertje. Wereldwijd verschijnen, nog altijd en ondanks de opkomst en bloei van nieuwe (*social*) media, dagelijks cartoons in dagbladen, tijdschriften en andere media. Het gaat daarbij niet om zo maar een lollig plaatje of klein grapje, maar het betreft een, althans in potentie, hoogst serieuze en vergaande boodschap: “(...), the cartoon has a point. It tells a story. It defines an issue. It challenges hypocrisy. It reveals the best and worst of humanity. It calls the reader to arms against the complacent, the lethargic, the evildoers, the indolent body politic, and the champions of the status quo. It exposes the assorted predators of society”, aldus de winnaar van de Pulitzer Prize voor cartoons van het jaar 2008, Michael Ramirez (2008a, p. 4; zie ook Ramirez, 2008b). Dat is niet niks. Maar elke dag weer is het vervolgens aan de lezer of kijker om te ontcijferen welke mening de tekenaar dit keer weer heeft verbeeld, welk punt hij wenste te maken, welke boosdoeners slachtoffer zijn van zijn strijd gestreden ‘met pen en potlood als wapen’ (vgl. De Ranitz, 2014). Keer op keer dient, wil de communicatie tussen tekenaar en publiek slagen, de “mental puzzle that every cartoon poses” (El Refaie, 2009, p. 186) op juiste wijze te worden opgelost, opdat de boodschap van de poli-

tiek tekenaar correct begrepen wordt. Dat het daarbij mis kan gaan, daar had de fictieve Mallarino oog voor, mogelijk meer dan vele politiek tekenaars van vlees en bloed: "(...) het zwarte kader, de fijne lijnen, de tekstregel of korte dialoog onder het kader; het tafereel dat dagelijks van zijn tekentafel kwam en werd geprezen, besproken, *verkeerd geïnterpreteerd*, veroordeeld in een column in diezelfde of een andere krant, in de boze ingezonden brief van een boze lezer, in een debat tijdens de ochtenduitzending. Dat was echt enorm veel macht" (Vásquez, 2014, p. 16; cursivering door auteur).

Of die tekenaars daadwerkelijk zo veel macht hebben, valt overigens te bezien. Velen relativeren die macht (o.a. Dewey, 2007, p. 38; Langeveld, 1981, p. 360; Manning & Phiddian, 2004b). In de woorden van de Australische tekenaar Pryor: "(...) I should never think that I am ever going to exert an influence on the political players" (2008, p. 21). In de woorden van de Nederlandse tekenaar Peter van Straaten: "Ik denk niet dat een politiek tekenaar enige invloed heeft op wie dan ook. Dat iemand na het zien van mijn prent denkt: o, zó zit het eigenlijk" (in *Vrij Nederland*, 6 september 2014). Eveneens velen zijn er echter van overtuigd – een overtuiging die veelal is gebaseerd op incidenten en op anekdotische bewijsvoering (vgl. Langeveld, 1989, p. 128) – dat die macht of invloed toch aanzienlijk is (o.a. Hogan, 2004, 2008). Voor de hoogtijdagen van de Amerikaanse cartoon, de decennia rond 1900, is wel gesteld dat cartoonisten "(...) had helped elect presidents and send soldiers to war, and they had elevated the level of debate on many social issues" (Hess & Northrop, 2011, p. 86). Wellicht is vooralsnog de meest verstandige positie echter om aan te nemen dat er mogelijk enige invloed van cartoons uitgaat – "(...) most often the best that can be said is that the cartoonists have been an influence, albeit one of many" (Heitzmann, 1988; Hess & Kaplan, 1968, p. 46) – of dat de invloed van afzonderlijke tekeningen weliswaar gering is, maar dat een voortdurende reeks van kleine boodschappen op enig moment toch effect kan hebben, zoals tekenaar Jos Collignon suggereert: "(...) een holle eik vel je niet met één bijlslag. En ook niet met tien. Duizend uitgekiende slagen en hij ligt" (*de Volkskrant*, 11 januari 2013).

Het vooralsnog onbesliste debat over aard en omvang van invloed van politieke tekeningen lijkt echter te veronderstellen of te impliceren dat de specifieke, kritische boodschap die de tekening per definitie bezit helder en eenduidig overkomt. Als *elke* interpretatie van een cartoon, volkomen afgezien van wat een tekenaar ermee heeft willen zeggen, als valide en relevant wordt beschouwd, dan is er niet alleen sprake van een heel bijzondere vorm van communicatie, maar dan is empirisch onderzoek naar de invloed ervan buitengewoon gecompliceerd, zo al mogelijk. Dan zou er een zender zijn en een ontvanger die invloed ondergaat, maar zou volstrekt duister blijven wat de ontvanger aan boodschap heeft gehaald uit de tekening en als bedoeling heeft begrepen. Dat is overigens een vraagstuk dat raakt aan de achtergrond van de ophef die sommige cartoons in het meer en minder

recente verleden hebben gehad op publiek en publieke opinie, en niet minder op tal van politieke leiders. De woede en verontwaardiging zijn waarschijnlijk minder het gevolg van de afbeelding als zodanig als bovenal van de bedoelde dan wel vermeende boodschap en strekking van die afbeelding die, zoals uit het voorliggende onderzoeksverslag begrepen dient te worden,²⁸ bepaald niet altijd correct, dat wil zeggen overeenstemmend met de oorspronkelijk bedoeling van de tekenaar, begrepen wordt.²⁹

Wat er precies in termen van communicatie plaatsvindt tussen het openslaan van de krant en het zien van dat kleine getekende hoekje en, in het uiterste geval, wereldwijde demonstraties en rellen, moord en doodslag, dat is vooral nog vooral onbekend terrein, ook na het voorliggende exploratieve onderzoek. Dat onderzoek heeft duidelijk laten zien dat politieke tekeningen uiterst lastig te begrijpen zijn zoals bedoeld, maar roept toch veeleer vervolgvragen op dan dat het al bouwstenen aanlevert voor theorievorming op dit terrein. We constateerden verschillen in het begrijpen van cartoons, maar op basis van een verschillende herkomst (tekenaar) of onderwerp (nationaal versus internationaal) konden die verschillen moeilijk worden begrepen, en in de analyse opgenomen kenmerken van respondenten gaven geen onderscheidend beeld van groepen burgers die beter of slechter van begrip zijn. Wellicht dat andere, in het voorgaande onbehandelde aspecten van cartoons nader inzicht kunnen bieden, zoals het gebruik van tekst of niet en de specifieke combinatie van in de cartoon verwerkte symbolen en verwijzingen. Van mogelijk nog meer potentieel belang is het om in vervolgonderzoek specifiek aandacht te besteden aan de ontvangers van de getekende boodschap. Hoe zien zij een politieke tekening of cartoon: als een grapje of als een serieuze boodschap? Onderzoek naar andere vormen van politieke satire heeft aannemelijk gemaakt dat dit vertrekpunt van cruciaal belang is voor de geestelijke inspanning die mensen doen om deze inherent lastige vorm van communicatie te vatten (vgl. Boukes, 2014; te verschijnen; Feldman, 2013). Die inspanning zou mede kunnen verklaren of men de door de cartoonist bedoelde boodschap op correcte wijze tot zich neemt. En als velen de cartoon zouden blijken te zien als slechts een mopje ergens in een hoekje in de krant, met alle nadelige gevolgen voor het begrijpen en doorwerken van de boodschap ervan, dan heeft Joep Bertrams nog meer en pijnlijker gelijk dan hij ooit heeft durven vermoeden, toen hij, op het verzoek aan onderzoek naar perceptie en invloed van politieke tekeningen mee te doen, ooit opmerkte: "Het idee spreekt me zeker aan, al is de kans niet denkbeeldig dat ik meewerk aan een onderzoek dat de 'overbodigheid' van de politieke tekenaar gaat aantonen" (persoonlijke communicatie met auteur, mail 14 augustus 2006). Voor die conclusie is het echter, gezien de vele resterende vragen en het gebrek aan overtuigende, empirisch verankerde antwoorden met betrekking tot de perceptie en invloed van politieke tekeningen, nog veel te vroeg. Gelukkig maar.

Noten

1. Zie voor een weergave van het dozijn cartoons, die overigens *niet* alle een afbeelding van Mohammed kenden en waarvan de tekening van Kurt Westergaard – tikkende bom in tulband – de meest spraakmakende was, bijvoorbeeld Cagle en Fairrington, 2007, pp. 8-11. Merk op dat in de wellicht meest grondige studie naar deze affaire de betreffende tekeningen niet zijn opgenomen als gevolg van een besluit van de uitgever (Yale University Press) vanwege de "serious risk of instigating violence" (Klausen, 2009, z.p., publisher's statement); de auteur "agreed with sadness" (Klausen, 2009, z.p., author's statement).
2. Hier en in het navolgende gebruik ik, hoewel debat over meer of minder subtiële verschillen in genre en bijbehorende terminologie mogelijk is (vgl. o.a. Coupe, 1969), de termen (politieke) cartoons en politieke tekeningen als synoniemen en afwisselend.
3. Over de relatie van politici met politiek tekenaars: "The best evidence that politicians fear cartoonists comes from their actions. In totalitarian regimes they dictate them, in less than liberal democracies they silence them or force them from the country, and in democracies with well-developed traditions of press freedom they flatter them" (Manning & Phiddian, 2004a, p. 24).
4. Politieke tekenaars worden in deze bijdrage geacht allen van het mannelijk geslacht te zijn, wat slechts een bescheiden overdrijving is van het feitelijke gegeven dat vrouwen in de wereld der cartoonisten zwaar ondervertegenwoordigd zijn (vgl. Edwards, 1997, p. xv; Kautaskas, 2008; Seymour-Ure, 2003, p. 230).
5. Deze ambitie van politiek tekenaars sluit aan bij het feit dat cartoons veelal te vinden zijn op de opiniepagina van kranten. Dat krantenredacties cartoons als volwaardige opiniebijdragen lijken te beschouwen, werd recent (9 juli 2015) nog eens onderstreept, toen de zogenoemde kwaliteitskrant *NRC Handelsblad* naar aanleiding van de politieke crisis rondom Griekenland en een eventuele Grexit anderhalve pagina vrijmaakte voor het opnemen van politieke tekeningen – waarmee voor die dag de pagina's *Opinie* (pp. 18-19) waren gevuld.
6. Met dank aan de anonieme reviewers van *Res Publica* en de deelnemers van de werkgroep Political Communication van het Politicologenetmaal 2015 voor hun commentaar op en suggesties naar aanleiding van een eerdere versie van dit onderzoeksverslag.
7. Voor alle duidelijkheid: deze studie richt zich aldus uitdrukkelijk niet op de eveneens relevante vraag of mensen enige betekenis verlenen aan een politieke tekening of

daaruit 'een' boodschap halen, maar specifiek op de vraag of de willens en wetens in die tekening aanwezige boodschap als zodanig wordt verstaan. Het gaat niet primair om de boodschap die de ontvanger meent waar te nemen, maar om de boodschap die de zender heeft verstuurd en de vraag of precies *deze* boodschap is aangekomen bij de ontvanger.

8. Die verder teruggaat dan het zeventiende-eeuwse Holland, waarin door een enkeling het begin van de cartoon is gesitueerd: "The day of the cartoon began with the invention of printing, and naturally enough seventeenth century Holland was its birth-place" (Johnson, 1937, p. 21). Voor specifieke landen is het minder omstreven om aan te geven wanneer en met wie de traditie van de cartoon begon. Zo vangt in de regel de geschiedenis van de politieke tekening in Amerika aan in het midden van de achttiende eeuw met werk van Benjamin Franklin, met name zijn 'Join, or Die'-cartoon in de *Pennsylvania Gazette* van 9 mei 1754 (vgl. Dewey, 2007, p. 2; Hess & Kaplan, 1968, p. 51; Hess & Northrop, 2011, p. 24).

9. De categorisering van cartoons van Medhurst en Desousa (1981) is, hoewel van belang als bron van inspiratie en nader empirisch onderzoek en te waarderen als poging tot theorievorming, in feite eveneens gebaseerd op een eenzijdige interpretatie van strekking en betekenis, die afdoende kennis bij de onderzoekers-auteurs impliceert.

10. In het "eigenzinnig jaaroverzicht 2014" van de Belgische politiek is helaas niet duidelijk hoe auteur en tekenaar hebben samengewerkt bij het vaststellen van de strekking der cartoons in het verhaal over 2014 (De Vadder & Meersman, 2014).

11. De twee betrokken tekenaars zijn bekende en erkende cartoonisten – beiden waren ooit winnaar van de door Stichting Pers & Prent georganiseerde zogeheten Inktspotprijs voor beste politieke cartoon van het jaar – die werk(t)en voor toonaangevende dagbladen en andere media, en van wie de tekeningen niet evident abstract of buitensporig gecompliceerd zijn en die, zoals in de hoofdtekst is aangegeven, nadrukkelijk wensen te worden begrepen in hun boodschap. Merk daarnaast op dat mede een rol heeft gespeeld dat auteur dezes eerder contact had met deze tekenaars en zij bereid waren om mee te werken. Toekomstig onderzoek dient uit te wijzen hoe de bevindingen zoals die in deze bijdrage zijn gerapporteerd zich verhouden tot die gebaseerd op werk van andere tekenaars.

12. Waarvoor veel dank, evenals voor de medewerkers van EenVandaag, met name Petra Klapwijk, en enkele student-assistenten die bij het project Indrukwekkende Tekeningen betrokken waren: Willemijn Bot, Nina Hoette en voor het hier gepresenteerde onderzoek met name Louise Cupido.

13. In de uiteindelijke vragenlijst zijn drie tekeningen (Bijlage 1: tekeningen 1, 3 en 9) opgenomen die de correcte plus een later door de tekenaar geaccepteerde boodschap als antwoordmogelijkheid kenden. Overige tekeningen die in de ogen van de tekenaars multi-interpretabel waren, met name in die zin dat alle (of ten minste in totaal drie) alternatieven door de tekenaar acceptabel werden geacht, maakten geen deel meer uit van de definitieve vragenlijst. Dergelijke tekeningen zouden immers niet of nauwelijks differentiëren ten aanzien van een juist versus onjuist begrip ervan. De alternatieve bedoelingen dienden namelijk geloofwaardig te zijn maar tevens voldoende afwijkend van de door de tekenaar verwoorde, geaccordeerde bedoeling; de beoordeling of hiervan in voldoende mate sprake was, heeft plaatsgevonden in samenspraak tussen onderzoeker en betrokken tekenaars, alsook met de deelnemers van het vooronderzoek.

14. Deze maximaal strenge beoordeling impliceert dat alle incorrecte antwoorden even fout worden geacht, hoewel te beargumenteren valt dat sommige incorrecte alternatieven het correcte antwoordalternatief meer benaderen dan andere. In vervolgonderzoek kan worden nagegaan hoe het beeld van het begrip van cartoons (zoals in het navolgende geschetst) dient te worden bijgesteld als deze 'precieze' houding wordt ingeruild voor een meer 'rekkelijke' beoordeling van goed en fout.

15. Ook deze recentste cartoon was op het moment van dataverzameling enkele weken oud. Vanwege het vooronderzoek en het voorbereiden van de dataverzameling was het onmogelijk een nog recentere cartoon in het onderzoek op te nemen.

16. De grootte van de steekproef zegt als zodanig weliswaar niets over de mogelijkheid tot generalisatie, maar de in de betreffende steekproef aanwezige spreiding aan respondenten biedt uiteraard meer dan voldoende mogelijkheden voor zinvolle analyse. Mede omdat generaliseren naar een nauw omschreven populatie niet het hoofddoel is van de exploratie van het interpretatievraagstuk ten aanzien van cartoons, is in de analyse gebruikgemaakt van ongewogen data.

17. De vraag dringt zich op hoe een dergelijke score van 13 procent zich verhoudt tot de bevinding van Carl dat geen enkele deelnemer in zijn onderzoek in reactie op een open vraag het juiste antwoord wist te geven. Kan niet de stelling worden verdedigd dat een score van 13 procent, evenals de scores van 14 en 16 procent voor twee andere tekeningen, *slechter* is dan geen enkel correct antwoord, omdat in dit onderzoek tenslotte het correcte antwoord als antwoordalternatief van een gesloten vraag is gepresenteerd?

18. Ter illustratie van de gehanteerde systematiek (zie ook noten 13 en 14): dat de toekomst somber is (bedoeling tekenaar) wil niet per se zeggen dat redding onmogelijk is (denkbaar maar incorrect alternatief), terwijl de focus van de tekenaar lag op de toe-

komst van Griekenland en bij het tweede vaak gekozen onjuiste alternatief die focus op door anderen aan Griekenland gestelde eisen lag (denkbaar maar incorrect alternatief).

19. Op deze tekening en de interpretatie ervan wordt later uitgebreider ingegaan. Merk wel reeds op dat deze tekening, waarvan vanwege het feit dat deze jaren eerder was gemaakt en verschenen dan de andere tekeningen, in ieder geval niet veel moeilijker te begrijpen was in bedoelde betekenis dan enkele meer recente cartoons.

20. Ook het al dan niet aanwezig zijn van enige tekst bij of in de tekening lijkt geen verband te hebben met de juistheid van de interpretatie van de bedoeling ervan, al is nadere analyse op dit punt, evenals aangaande specifieke in tekeningen verwerkte verwijzingen en toespelingen, gewenst.

21. Op 3 juli 2012 hadden de Kamerleden Marcial Hernandez en Wim Kortenoeven onverwacht en op vrij spectaculaire wijze, namelijk direct volgend op en gebruikmakend van een persconferentie van de door het bericht van de desertie overvallen Geert Wilders over het PVV-verkiezingsprogramma, aangekondigd per direct de PVV-fractie in de Tweede Kamer te verlaten.

22. Met dank aan Galen Irwin voor zijn hulp bij deze nadere exploratie.

23. De vragen naar politieke interesse betroffen het lezen van binnenlands nieuws in de krant, het in gezelschap meedoen aan gesprekken over binnenlands nieuws, het lezen van buitenlands nieuws in de krant en de zelfinschatting van politieke interesse, en betrof aldus een blokje vragen equivalent aan de politieke-interessevragen van het Nationaal Kiezersonderzoek (vgl. Todosijevic, Aarts & Van der Kaap, 2010, pp. 51-52).

24. Bij de overige interessevragen is het verschil tussen de categorie met de meeste en de minste interesse geringer of vergelijkbaar met het hier gevonden verschil tussen gemiddeld 3,6 en 4,6.

25. De gekozen illustraties laten het verschijnsel het duidelijkst zien, maar het doet zich tevens, in mindere mate en/of op subtielere wijze, bij andere cartoons voor (zie noot 27). Nadere analyse is gewenst, maar voor hier en nu is – mede vanwege het feit dat het opnemen van meer voorbeelden deze bijdrage tot een onacceptabele omvang zou brengen – de belangrijkste bevinding *dat* het verschijnsel zich voordoet; daarvan zijn bewust de twee sterkste voorbeelden gepresenteerd.

26. Merk op dat hieruit blijkt dat het geven van incorrecte antwoorden zeker niet in alle gevallen het gevolg is geweest van (te) subtiele verschillen in aangeboden antwoordalternatieven, waarbij de incorrecte antwoorden wellicht veel zouden lijken op het cor-

recte alternatief. Als er ergens een essentieel verschil in betekenis is, dan hier – definitief ten onder gaan versus toekomst zien – en dat een (in de ogen van de tekenaar) evident incorrect antwoord desondanks door een aanzienlijke groep respondenten als de bedoelde boodschap wordt aangezien.

27. Op een subtiele manier doet zich dit onder meer ook voor bij de cartoon waarop minister-president Mark Rutte in het spel Twister verwickeld is (zie Bijlage 1, cartoon nummer 11). Hierover verschillen de interpretaties sterk, met over het geheel genomen ongeveer even grote groepen die kozen voor het correcte alternatief “Rutte wringt zich in allerlei bochten om de coalitie bij elkaar te houden” en het onjuiste “Rutte is verstrikt geraakt in zijn eigen politieke gedraai”. Van de kiezers van de VVD opteerden er echter relatief meer voor de eerste variant, waarin het hogere doel van het bijeenhouden van de coalitie het wringen in allerlei bochten kan ‘goedpraten’ dan voor het alternatief waarbij er simpelweg sprake is van gedraai van Rutte, zonder genoemd nut of evidente noodzaak – een visie waarin met name kiezers van de PVV zich relatief goed konden vinden. Bij cartoon 9 is nogmaals een interessant verschil tussen met name kiezers van VVD en PVV zichtbaar: het correcte antwoord was “Wilders heeft de echte macht in handen in de coalitie” (in een voor Nederland ongekende en overigens moeizame gedoogconstructie, vgl. Otjes & Louwerse, 2013). Kiezers van de VVD opteerden met 33 procent vaker voor dit antwoord dan kiezers van de PVV (21 procent), die op hun beurt vaker kozen voor de incorrecte alternatieve bedoeling “Wilders beheerst het politieke schaakspel het beste” (54 procent PVV, 35 procent VVD). Bij cartoon 10, ten slotte, zijn kleine maar betekenisvolle verschillen zichtbaar als de VVD-aanhang wordt vergeleken met alle overige kiezers: Van der Schot had in algemene zin bedoeld te ‘zeggen’ dat politici alles doen voor de media om in het gevlij van de kiezers te komen. Dit antwoord werd het minst vaak gekozen door VVD-kiezers, mogelijk omdat de ene afgebeelde politicus de eigen voorman Rutte was en ‘in het gevlij komen’ in het Nederlands een minder positieve klank heeft. VVD-kiezers kozen juist iets vaker dan andere groepen kiezers voor het antwoordalternatief “Een goede minister-president moet ook in moeilijke tijden blijven lachen”, waarin expliciet sprake is van ‘een goede minister-president’, de eigen inderdaad goedlachse Mark Rutte.

28. Hoewel het EenVandaag Opiniepanel zoals gezegd geen *probability sample* betreft, vormt de combinatie van omvang van het gebruikte bestand plus daarin aanwezige spreiding ten aanzien van tal van kenmerken onder deelnemers een voldoende basis voor deze meer algemene uitspraak, zeker als het onderzoeksdoel niet is gelegen in het schatten van exacte proporties in de populatie (vgl. Van der Eijk & Irwin, 1988).

29. Ook in een juridische context. Zeer opmerkelijk is in dit verband een uitspraak (31 oktober 2014; zaaknummer: C/03/197246 /KG ZA 14-576) van de Rechtbank Limburg, die de cartoonist Oppenheimer schuldig achtte en veroordeelde tot een rectificatie.

tie, omdat een misverstand over de bedoeling van een cartoon uiteindelijk de 'schuld' is van de tekenaar: "Dat een lezer wegens het ontbreken van achtergrondinformatie of een context tot een andere, maar redelijke, uitleg van de cartoon komt dan door de cartoonist bedoeld, komt (...) voor rekening van de cartoonist".

Bibliografie

- Alba, V. (1967). The Mexican Revolution and the Cartoon. *Comparative Studies in Society and History*, 9(2), 121-136.
- Bal, A.S., Pitt, L., Bheron, P. & DesAutels, P. (2009). Caricatures, Cartoons, Spoofs and Satires: Political Brands as Butts. *Journal of Public Affairs*, 9(4), 229-237.
- Boukes, M. (2014). *Spicing up Politics: How Soft News and Infotainment Form Political Attitudes*. Amsterdam: ASCOR. Proefschrift.
- Boukes, M. (te verschijnen). At Odds: Laughing and Thinking? The Appreciation, Processing, and Persuasiveness of Political Satire. *Journal of Communication*.
- Bounegru, L. & Forceville, Ch. (2011). Metaphors in Editorial Cartoons Representing the Global Financial Crisis. *Visual Communication*, 10(2), 209-229.
- Buell, E.H., Jr. & Maus, M. (1988). Is the Pen Mightier than the Word? Editorial Cartoons and 1988 Presidential Nominating Politics. *Political Science and Politics*, 21(4), 847-858.
- Cagle, D. (2005). Liberal vs. Conservative Humor. In D. Cagle & B. Fairrington (Eds.), *The Best Political Cartoons of the Year 2006 Edition* (pp. x-xi). Indianapolis: Que Publishing.
- Cagle, D. (2007). Political Cartoonists vs. Illustrators. In D. Cagle & B. Fairrington (Eds.), *The Best Political Cartoons of the Year 2007 Edition* (pp. 20-21). Indianapolis: Que Publishing.
- Cagle, D. & Fairrington, B. (Eds.) (2007). *The Best Political Cartoons of the Year 2007 Edition*. Indianapolis: Que Publishing.
- Carl, L.M. (1970). Political Cartoons: Ink Blots on the Editorial Page. *Journal of Popular Culture*, 4(1), 39-45.
- Collignon, J. (2002). Duizend woorden of één tekening. De rol van taal in cartoons. *Onze Taal*, 71(1), 40-43.
- Connors, J.L. (1998). Hussein as Enemy: The Persian Gulf War in Political Cartoons. *The International Journal of Press/Politics*, 3(1), 96-114.
- Connors, J.L. (2005). Visual Representations of the 2004 Presidential Campaign: Political Cartoons and Popular Cultural References. *American Behavioral Scientist*, 49(3), 479-487.
- Coupe, W.A. (1967). The German Cartoon and the Revolution of 1848. *Comparative Studies in Society and History*, 9(2), 137-167.

- Coupe, W.A. (1969). Observations on a Theory of Political Caricature. *Comparative Studies in Society and History*, 11(1), 79-95.
- Cramer, N. (1986). De lof der zothed. Over de politieke caricatuur in Nederland. In A.W. Heringa, R.E. de Winter & W.J. Witteveen (red.), *Staatkundig Jaarboek 1986* (pp. 235-273). Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Cramer, P. (2000). Defense Mechanisms in Psychology Today: Further Processes for Adaptation. *American Psychologist*, 56(6), 637-646.
- Cupido, L. (2013). *Een beeld zegt meer dan duizend woorden: Onderzoek naar de interpretatie van politieke cartoons*. Leiden/Hilversum: Instituut voor Politieke Wetenschap/EenVandaag. Stageverslag.
- De Ranitz, A. (2014). *Louis Raemaekers – 'Met pen en potlood als wapen'*. Roermond: Stichting Louis Raemaekers.
- De Vadder, I. & Meersman, K. (2014). *De parabel van het ezelsoor: Eigenzinnig jaaroverzicht 2014*. Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag.
- Dewey, D. (2007). *The Art of Ill Will: The Story of American Political Cartoons*. New York: New York University Press.
- Diamond, M. (2002). No Laughing Matter: Post-September 11 Political Cartoons in Arab/Muslim Newspapers. *Political Communication*, 19(2), 251-272.
- Duus, P. (2001). Presidential Address: Weapons of the Weak, Weapons of the Strong – The Development of the Japanese Political Cartoon. *The Journal of Asian Studies*, 60(4), 965-997.
- Edwards, J.L. (1997). *Political Cartoons in the 1988 Presidential Campaign: Image, Metaphor, and Narrative*. New York: Garland.
- Edwards, J.L. (2001). Running in the Shadows in Campaign 2000: Candidate Metaphors in Editorial Cartoons. *American Behavioral Scientist*, 44(12), 2140-2151.
- Edwards, J.L. & Ware, L. (2005). Representing the Public in Campaign Media: A Political Cartoon Perspective. *American Behavioral Scientist*, 49(3), 466-478.
- El Refaie, E. (2003). Understanding Visual Metaphor: The Example of Newspaper Cartoons. *Visual Communication*, 2(1), 75-95.
- El Refaie, E. (2009). Multiliteracies: How Readers Interpret Political Cartoons. *Visual Communication*, 8(2), 181-205.
- Feldman, L. (2013). Learning about Politics from The Daily Show: The Role of Viewer Orientation and Processing Motivations. *Mass Communication and Society*, 16(4), 586-607.
- Flink, E. & van Drunen, A.S. (2012). *Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek*. Paper gepresenteerd op Etmaal Communicatiewetenschap, Leuven, België, 9-10 december.
- Grofman, B. (1989). Richard Nixon as Pinocchio, Richard II, and Santa Claus: The Use of Allusion in Political Satire. *The Journal of Politics*, 51(1), 165-173.
- Heitzmann, W.R. (1988). America's Political Cartoon Heritage. *Social Studies*, 79(5), 205-211.

- Hess, St. & Kaplan, M. (1968). *The Ungentlemanly Art. A History of American Political Cartoons*. New York: The Macmillan Company.
- Hess, St. & Northrop, S. (2011). *American Political Cartoons: The Evolution of National Identity, 1754-2010*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Hill, A. (1978). The Carter Campaign in Retrospect: Decoding the cartoons. *Semiotica*, 23(3-4), 307-332.
- Hogan, M. (2001). Cartoonists and Political Cynicism. *The Drawing Board: An Australian Review of Public Affairs*, 2(1), 27-50.
- Hogan, M. (2004). A Licence to Mock: A Response. *Australian Review of Public Affairs*, 5(1), 43-45.
- Hogan, M. (2008). The Power of Cartoons. In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 93-100). Perth: Network Books.
- Johnson, I.S. (1937). Cartoons. *Public Opinion Quarterly*, 1(1), 21-24.
- Judge, L. (2010). *The Stuff They Wouldn't Print! A Collection of Rejected Political Cartoons*. Kansas City: Kansas City Star Books.
- Katauskas, F. (2008). So You Want to Be a Cartoonist? In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 33-46). Perth: Network Books.
- Klausen, J. (2009). *The Cartoons That Shook the World*. New Haven & London: Yale University Press.
- Koetzle, W. & Brunell, T.L. (1996). Lip-reading, Draft-dodging and Perot-noia: Presidential Campaigns in Editorial Cartoons. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 1(1), 94-115.
- Lamb, C. (2004). *Drawn to Extremes. The Use and Abuse of Editorial Cartoons*. New York: Columbia University Press.
- Langeveld, W. (1970). Een sociologische prent van de politieke prent. In W. Langeveld, *Methodiek van de Burgerschapkunde* (pp. 55-61). Vol.II, Appendix 4. Utrecht: z.u.
- Langeveld, W. (1981). Political Cartoons as Medium of Political Communication. *International Journal of Political Education*, 4(4), 343-371.
- Langeveld, W. (1989). *Politiek per prent. Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie*. Baarn: Ambo.
- Manning, H. & Phiddian, R. (2004a). *Censorship and the Political Cartoonist*. Paper presented to the Australasian Political Studies Association Conference, University of Adelaide, 29 september - 1 oktober 2004.
- Manning, H. & Phiddian, R. (2004b). In Defence of the Political Cartoonists' Licence to Mock. *Australian Review of Public Affairs*, 5(1), 25-42.
- Manning, H. & Phiddian, R. (2008). Introduction: Controversial Images. In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 1-9). Perth: Network Books.

- Medhurst, M.J. & Desousa, M.A. (1981). Political Cartoons as Rhetorical Form: A Taxonomy of Graphic Discourse. *Communication Monographs*, 48, 197-235.
- Metzger, J.A. (2014). Adaptive Defense Mechanisms: Function and Transcendence. *Journal of Clinical Psychology*, 70(5), 478-488.
- Navasky, V.S. (2013). *The Art of Controversy: Political Cartoons and Their Enduring Power*. New York: Alfred A. Knopf.
- Otjes, S. & Louwerse, T. (2013). Een bijzonder meerderheidskabinet? Parlementair gedrag tijdens het kabinet Rutte-I. *Res Publica*, 55(4), 459-480.
- Press, Ch. (1981). *The Political Cartoon*. Rutherford, etc.: Fairleigh Dickinson University Press.
- Pryor, G. (2008). The Working Cartoonist. In R. Phiddian & H. Manning (Eds.), *Comic Commentators. Contemporary Political Cartooning in Australia* (pp. 13-21). Perth: Network Books.
- Ramirez, M. (2008a). Pulitzer Prize: Michael Ramirez. In D. Cagle & B. Fairington (Eds.), *The Best Political Cartoons of the Year 2009 Edition* (pp. 2-4). Indianapolis: Que Publishing.
- Ramirez, M. (2008b). *Everyone Has the Right to My Opinion*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Seymour-Ure, S. (2003). *Prime Ministers and the Media: Issues of Power and Control*. Oxford: Blackwell.
- Streicher, L.H. (1967). On a Theory of Political Caricature. *Comparative Studies in Society and History*, 9(4), 427-445.
- Stuart, I.R. (1964a). Iconography of Group Personality Dynamics: Caricatures and Cartoons. *Journal of Social Psychology*, 64(1), 147-156.
- Stuart, I.R. (1964b). Primary and Secondary Process as Reflections of Catastrophe: The Political Cartoon as an Instrument of Group Emotional Dynamics. *Journal of Social Psychology*, 64(2), 231-239.
- Todosijevic, B., Aarts, K. & van der Kaap, H. (2010). *Dutch Parliamentary Election Studies: Data Source Book 1971-2006*. The Hague: DANS.
- Van der Eijk, C. & Irwin, G.A. (1988). Survey. In W. Derksen, A.F.A. Korsten & A.F.M. Bertrand (red.), *De praktijk van onderzoek: Problemen bij onderzoek van politiek, bestuur en beleid* (pp. 205-235). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Van der Meer, T., Hakhverdian, A. & Aaldering, L. (2013). De invloed van peilingen op kiezers: het bandwagon effect. *Beleid en Maatschappij*, 40(2), 185-191.
- Van der Meer, T. et al. (2012a). *Kieskeurige Kiezers. Een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*. Amsterdam: Departement Politicologie.
- Van der Meer, T. et al. (2012b). Kieskeurige kiezers: een panelstudie naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. *Beleid en Maatschappij*, 39 (2), 153-178.
- Van der Meer, T.W.G. et al. (2015). Are Volatile Voters Erratic, Whimsical or Seriously Picky? A Panel Study of 58 Waves into the Nature of Electoral Volatility (The Netherlands 2006 - 2010). *Party Politics*, 21(1), 100-114.

- Van Holsteyn, J. (2007). *Every Picture Tells a Story? Political Cartoons and the Dutch General Elections of November 2006*. Paper prepared for presentation at the ISPP 30th Annual Scientific Meeting, Portland, Oregon, USA, 4-7 juli 2007.
- Van Holsteyn, J. & Cupido, L. (2013). *Maar wat bedoelt ie nou precies...? Over politieke tekeningen en het correcte begrip van hun boodschap*. Hilversum: EenVandaag. [http://www.eenvandaag.nl/uploads/doc/Onderzoek %20Politieke %20Cartoons %20EenVandaag %20PIT %20febr %202012.pdf](http://www.eenvandaag.nl/uploads/doc/Onderzoek_%20Politieke_%20Cartoons_%20EenVandaag_%20PIT_%20febr_%202012.pdf).
- Van Kuyk, J. (1940). *Oude politieke spotprenten*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Van Weringh, K. (1969). *Albert Hahn. Tekenen om te ontmaskeren*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Van Weringh, K. (1976). *Getekende wereld. De kijk van F. Behrendt en Opland op het wereldgebeuren, 1961-1975*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Vásquez, J.B. (2014). *De reputaties*. Utrecht: Signatuur.
- Wallis, D. (2007). Introduction. In D. Wallis (Ed.), *Killed Cartoons. Casualties from the War on Free Expression* (pp. 9-22). New York/London: W.W. Norton & Company.
- Walter, A. & van Holsteyn, J. (2006). Pim in prenten. De weergave van Pim Fortuyn in politieke tekeningen. In G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005* (pp. 176-205). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP.
- Walter, A. & van Holsteyn, J. (2007). *Fortuyn in beeld. De weergave van Pim Fortuyn in politieke spotprenten*. Amsterdam: Aksant.

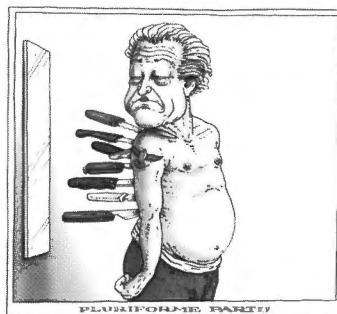
Bijlagen

BIJLAGE 1. Gebruikte cartoons

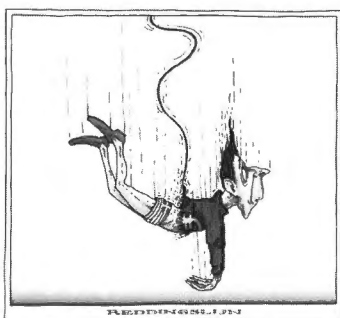
1.

2.

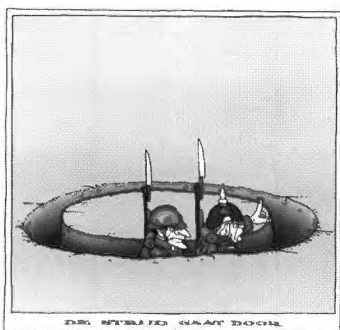
3.

4.

5.

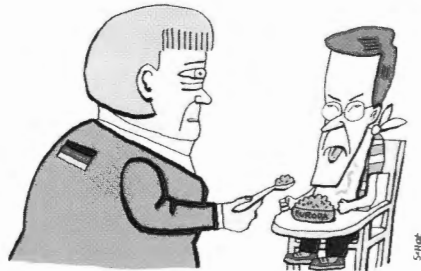
6.

7.

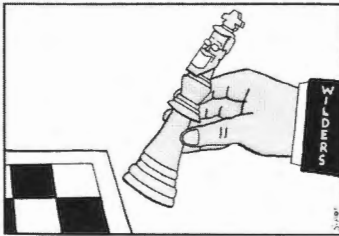

8.

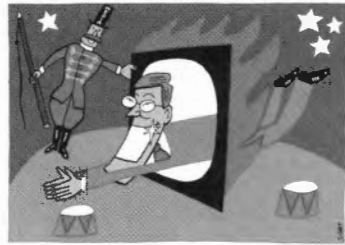

RUTTES IK-BEN-GEEN-EUROFIEL-GEZICHT

9.

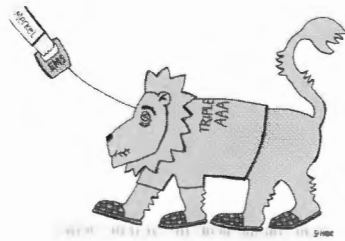
10.

11.

12.

BIJLAGE 2. Voorbeeldvraag.

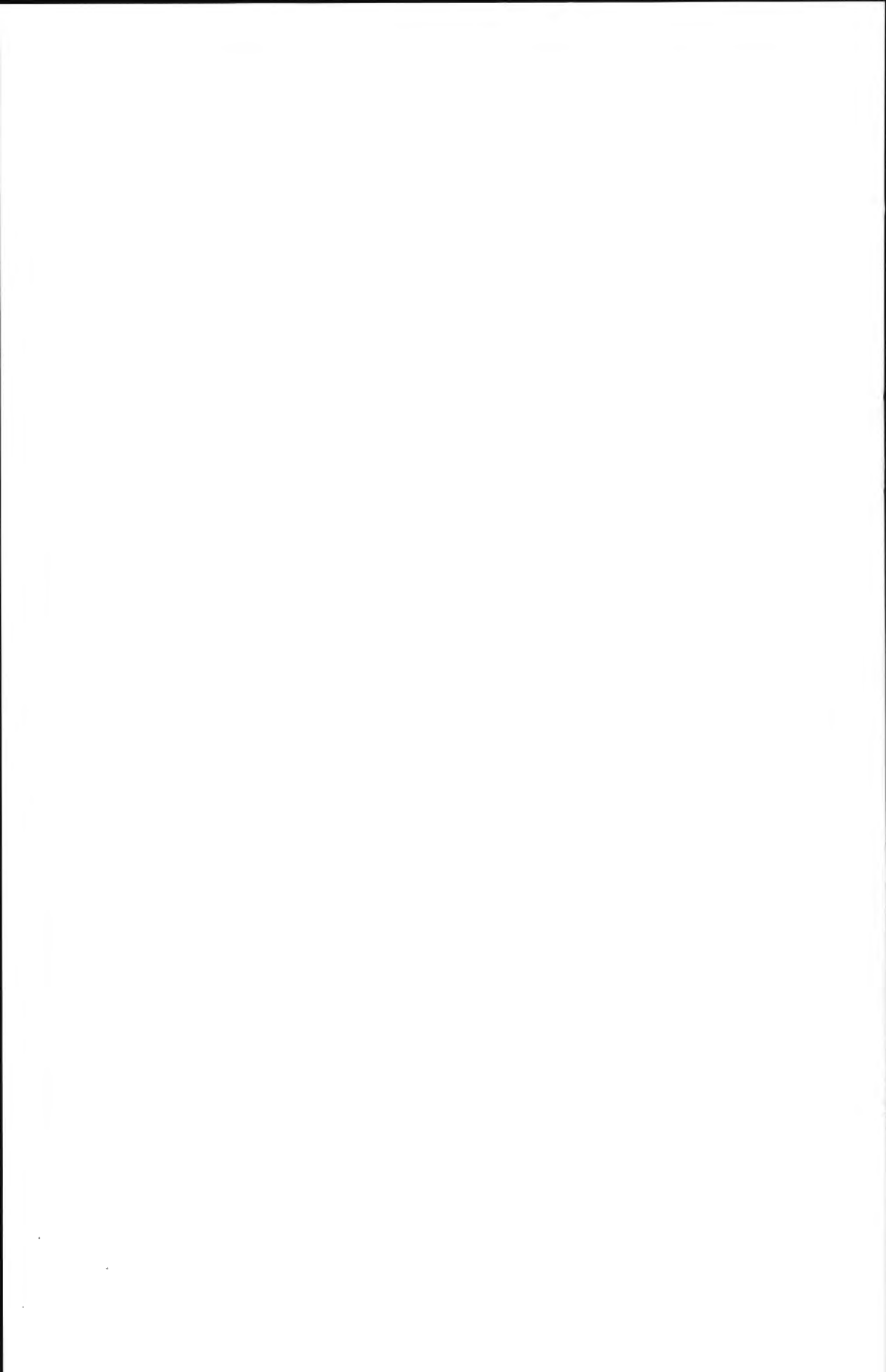

Joep Bertrams heeft met deze tekening (van 11 september 2012) willen zeggen:

- de koningin kijkt minachtend neer op de politici
- de koningin is ontevreden over haar nieuwe rol in de formatie
- formeren kan nog lastig worden nu de koningin buitenspel staat
- de partijleiders blijven ook bij de nieuwe formatie opkijken naar de koningin
- weet niet/geen mening

Hoe zeker of onzeker bent u van uw antwoord?

- heel erg zeker
- behoorlijk zeker
- niet zo zeker
- heel erg onzeker
- weet niet/geen mening

DEEL 2

RUBRIEKEN

INHOUD

- ESSAY:**
**Sociaaldemocratie moet zich uit
Europese dwangbuis wringen** 353
Ferdinand De Ville
- SYMPOSIUM:**
**Doctoraatsopleidingen in
Nederland en Vlaanderen** 369
Bas Denters, Maurits Sanders,
Trui Steen en Luzia Helfer
- ONDERZOEK UITGELICHT:**
**Kiesstelsels en lokale activiteit:
het mediërende effect van
electorale kwetsbaarheid** 385
Audrey André, Sam Depauw
en Shane Martin
- Hoe 'trendy' kiesstelsels
Europese democratieën
veroveren** 388
Damien Bol, Jean-Benoit Pilet
en Pedro Riera
- Effecten van de kiesdrempel op
het Belgische partijlandschap** 391
Min Reuchamps, François Onclin,
Didier Caluwaerts en Pierre Baudewyns
- AUTEURSINFO** 395

Sociaaldemocratie moet zich uit Europese dwangbuis wringen

Ferdi De Ville

De Europese sociaaldemocratie kampt met een serieus probleem vandaag. Maar nieuw is dat niet. Ze lijdt al decennia onder een combinatie van problemen die op mekaar inhaken en mekaar versterken. Alleen zijn er recent nog een aantal zaken bijgekomen die ervoor zorgen dat vandaag meer dan ooit de vraag wordt gesteld of de sociaaldemocratie op sterven na dood is.

Die vraag is momenteel echt aan de orde. De diagnose van overlappende crises kan kort als volgt worden gesteld. De Europese sociaaldemocratie heeft het de voorbije jaren gepresteerd één van de ergste kapitalistische crisissen uit de geschiedenis te laten uitdraaien op een ongeziene aanval op de welvaartsstaat. Dat kon gebeuren doordat ze geen coherent links verhaal klaar had (en heeft) over de oorzaken van en een uitweg uit de crisis. Electoraal heeft zich dat vertaald in bijna uitsluitend verkiezingsnederlagen voor sociaaldemocraten de voorbije jaren. In sommige landen zijn ze zelfs zo goed als volledig weggevaagd. Italië en Frankrijk vormen hierop zeldzame uitzonderingen, maar Matteo Renzi en François Hollande hebben hun overwinning eerder te danken aan de massale onvrede over hun voorgangers Nicolas Sarkozy en

Silvio Berlusconi dan aan eigen overtuigingskracht. Als het daarbij bleef, is er eigenlijk zelfs niet zoveel nieuws onder de zon. Ideeëncrisissen en electorale achteruitgang heeft de sociaaldemocratie in het verleden ook gekend. Het is zelfs niet zozeer dat er op haar linkerflank uitdagers zijn opgestaan die successen boeken. Ook vroeger moest de sociaaldemocratie in sommige landen rekening houden met grote concurrenten op de linkerflank. Die nieuwe linkse partijen kunnen zelfs een uitweg tonen. Wat de huidige malaise ernstiger maakt dan alle vorige, is dat de Europese sociaaldemocratie meer dan ooit actief bijdraagt aan haar eigen ontmanteling en dat de meeste sociaaldemocraten zich daar blijkbaar niet van bewust zijn. Dat gebeurt door hoe de sociaaldemocratie zich opstelt in de context van de Europese Unie,¹ en de eurozone en haar crisis in het bijzonder. De sociaaldemocratie bevindt zich vandaag in Europa in een dwangbuis, maar dan wel een die ze zichzelf heeft aangetrokken en vaak zelf nog wat verder aanspant. Enkel een veel meer assertieve houding binnen de Europese Unie kan de sociaaldemocratie in Europa uit de omklemming helpen.

De huidige Europese crisis rond Griekenland en de rol die verschillende voor-

aanstaande sociaaldemocraten hierin spelen, illustreren dit treffend. Of wat kan je anders besluiten uit de onverbidelijke houding van de sociaaldemocraten Jeroen Dijsselbloem (voorzitter van de eurogroep waarin de ministers van Financiën van de eurozone zetelen) en Sigmar Gabriel (vice-kanselier van Duitsland) tegenover de Griekse Syriza-regering? Of nog de verklaring van Renzi dat hij “het vroegtijdige pensioen niet in Italië had afgeschaft zodat de Grieken dat van hun kunnen behouden” (Napoletano, 2015).² Deze sociaaldemocratische hardvochtigheid leidde tot de uitspraak van de kersverse voorzitter van de Vlaamse sociaaldemocraten (sp.a) John Crombez, dat hij nauwelijks affiniteit voelt met deze Nederlandse, Duitse en Italiaanse collega’s (Goossens, 2015). De inkt waarin zijn woorden waren gedrukt was nog niet droog of de sociaaldemocratische voorzitter van het Europees Parlement, Martin Schulz, riep op om de Griekse regering geleid door de ‘onbetrouwbare’ Alexis Tsipras te vervangen door een technocratenregering (Afhüppe & Berschens, 2015). Dit alles ontlokte bij de fractieleidster van de Franstalige sociaaldemocraten in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers Laurette Onkelinx de analyse: “[d]at er zoiets bestaat als een Europees socialisme is een illusie. De Europese sociaaldemocratische partij weegt niet op tegen de verschillen tussen nationale partijen onderling. In elke stroming zie je die verschillen opduiken, maar bij de socialisten zijn ze toch het grootst” (Imbo & Eeckhout, 2015). Dit interne debat onder Europese sociaaldemocraten, en het besef dat een sociaaldemocratisch Europa er niet meteen vanzelf zit aan te

komen, is een noodzakelijke voorwaarde voor hun wederopstanding.

In het vervolg van dit essay zet ik uiteen tegen welke standaard we de toestand van de sociaaldemocratie in Europa moeten beoordelen; bespreek ik traditionele verklaringen voor de achteruitgang van de sociaaldemocratie; leg ik uit waarom vooral de Europese context een groot probleem voor de sociaaldemocratie vormt; behandel ik de positie van nieuw-linkse partijen in Europa; en formuleer ik conclusies over de toekomst van de Europese sociaaldemocratie in het licht van mijn analyse.

Wat is sociaaldemocratie?

Voor we een analyse maken van de toestand van de Europese sociaaldemocratie in dit tijdsgezicht, is het nodig de sociaaldemocratie kort te definiëren. We kunnen dit natuurlijk niet overlaten aan de partijen zelf. Zoals we nog zullen uiteenzetten, hebben centrumlinkse partijen zelf de sociaaldemocratie doorheen de geschiedenis geherdefinieerd in reactie op een wijzigende context (en eigenlijk consistent door naar het centrum op te schuiven). Merk ook op dat er partijen zijn, zoals de Portugese Partido Social Democrata (eigenlijk een liberaal-conservatieve partij) die zichzelf sociaaldemocratisch noemen, maar het duidelijk niet zijn. Of sommige van de oudste en grootste sociaaldemocratische partijen in Europa vandaag nog wel aan de definitie van sociaaldemocratie tegemoetkomen, is een vraag die doorheen dit stuk aan bod komt.

De sociaaldemocratie is historisch-sociologisch ontstaan als politieke tegenwoordiger van de arbeidersklasse. Ideologisch lagen haar wortels in de marxistische kritiek op het kapitalisme, maar heeft ze op twee manieren afstand genomen van de klassieke, communistische partijen die ook uit de leer van Marx zijn ontstaan en er dichterbij zijn gebleven. Ten eerste heeft ze heel snel voor reformisme in plaats van revolutie gekozen, wat impliceert dat ze het lot van de arbeidersklasse wil verbeteren langs democratische weg. Ten tweede heeft ze, in navolging van de Duitse SPD na haar conferentie van Bad Godesberg in 1959, het kapitalisme als economisch systeem geaccepteerd, maar wil ze die politiek bedwingen, sturen en corrigeren.

Volgens de Amerikaanse politicologe Sheri Berman (2006) kunnen we de sociaaldemocratische *unique selling proposition* dan ook het kortst mogelijk definiëren als de verdediging van 'het primaat van de politiek'. In tegenstelling tot andere stromingen die kapitalisme wilden onderwerpen aan publiek bestuur (communisme, nationaalsocialisme of fascisme), kiest ze voor de democratische weg. In tegenstelling tot liberale en conservatieve partijen vindt ze dat de markt ondergeschikt moet zijn aan maatschappelijke keuzes die politiek vertaald worden. Het is vooral dat laatste, waarvan we ons vandaag kunnen afvragen of de sociaaldemocratie deze positie, die dus essentieel is voor haar eigenheid, wel nog echt inneemt.

Het belangrijkste substantiële objectief van de sociaaldemocratie, dat via politieke dominantie over de markt moet worden bereikt, wordt traditioneel onder de noe-

mer 'gelijkheid' geplaatst. Na de Tweede Wereldoorlog gaf de sociaaldemocratie het streven naar 'herverdeling van de productiemiddelen' op en werd 'herverdeling van de productieopbrengsten' met een zo hoog mogelijke mate van gelijkheid het doel. Dit moest leiden tot continue lotsverbetering van de arbeidersklasse. De drie decennia na de Tweede Wereldoorlog worden als de gouden periode van de sociaaldemocratie gezien, haar '*trentes glorieuses*'. In een context van hoge groei werden overal welvaartsstaten uitgebouwd en verbeterde het lot van een groot deel van de bevolking effectief met rasseschreden. Volgens sommigen waren de ideeën van de sociaaldemocratie toen zo aantrekkelijk (of 'hegemonisch'), dat zelfs conservatieve regeringen een centrum-links beleid voerden. Anderen menen dat het eigenlijk enkel de uitzonderlijke periode van hoge groei was die toeliet om in sociale vrede zowel hoge winsten voor de bedrijven als vooruitgang voor de arbeiders te genereren (Lavelle, 2008). Mede dankzij de schrik voor het reëel bestaande communistische alternatief in de vorm van de Sovjet-Unie waren het vaak christendemocratische regeringen die de welvaartsstaten uitbouwden; de sociaaldemocratie had daar eerder een beperkte verdienste aan, laat staan dat ze de dominante kracht was, stellen zij. Alleszins, toen de crisis van de jaren zeventig uitbrak, was het uit met de sociaaldemocratische (en keynesiaanse) dominantie, wat ook toen leidde tot een golf aan publicaties over de malaise en toekomst van de sociaaldemocratie (cf. Wolf, 1978). Neoliberalisme werd vervolgens misschien niet overal de dominante ideologie, maar het

is wel hierdoor dat het wereldwijde beleid sindsdien het best kan worden gekarakteriseerd. Dit zette de sociaaldemocratie er toe aan om zichzelf in de jaren negentig te herpositioneren. Volgens sommigen was de oplossing echter erger dan de kwaal.

Hieronder zet ik de klassieke verklaringen voor de sociaaldemocratische malaise – waarvan het ‘verraad van de derde weg’ er één is – uiteen, vooraleer ik inga op het cruciale probleem dat de Europese context vandaag vormt.

Gangbare analyses van de sociaaldemocratische malaise

Verklaringen voor de malaise van de sociaaldemocratie zijn overvloedig aanwezig. Het kan gerust gesteld worden dat geen enkele andere ideologie, partijfamilie of beleidstraditie meer is geanalyseerd dan de sociaaldemocratie. In sociaalwetenschappelijke termen is de achteruitgang van de sociaaldemocratie ‘overgedetermineerd’: er bestaan meer aannemelijke verklaringen dan nodig om haar terugval te verklaren. Deze kunnen, van mild naar streng, worden samengevat als ‘vier O’s’: overbodig, oubollig, onuitvoerbaar en overloperig.

Volgens de meest genereuze verklaring is de sociaaldemocratie het slachtoffer van haar eigen succes. Dankzij de lotsverbetering voor de arbeiders na de Tweede Wereldoorlog waartoe zij heeft bijgedragen, is het proletariaat flink geslonken. Een groot deel van de klassieke achterban van de sociaaldemocratie is opgeschoven

naar de middenklasse en daarmee meer behoudsgezinde politieke preferenties gaan aanhangen op economisch vlak, terwijl met voldoende brood op de plank en een auto voor en televisie en wasmachine in (bijna) elk huis andere dan sociaaleconomische thema’s belangrijker zijn geworden in het maatschappelijke en politieke leven. De sociaaldemocratie is er onvoldoende in geslaagd om zichzelf heruit te vinden en op die manier een nieuwe, stabiele achterban te identificeren voor wie zij met een duidelijk programma de politieke vertegenwoordiger vormt. Ook andere organisaties binnen de zuil, zoals de vakbonden, hebben een dergelijke neergang ondergaan, waardoor de sociaaldemocratie sterke partners in de burgermaatschappij is verloren.

Een daarmee gerelateerde verklaring is dat de sociaaldemocratie oubollig is geworden. Ze is er niet in geslaagd om een progressieve kracht te blijven die op een aantrekkelijke, vernieuwende en offensieve manier een visie op een betere toekomst aandraagt en promoot. Na het wegvallen van klasse als voornaamste breuklijn heeft ze niet via een gemoderiseerd sociaaldemocratisch verhaal een sterke basis in de samenleving langs de nieuwe breuklijnen kunnen vormen. Daardoor heeft ze een deel van haar klassieke achterban zien weglopen naar ethisch-etnisch rechtse of klassiek-linkse partijen, terwijl een progressief deel van de nieuwe middenklasse zich eerder aangesloten voelt door nieuwe links-ecologische partijen. In de plaats daarvan is de sociaaldemocratie volgens deze diagnose vooral een defensieve, volgens sommigen zelfs conservatieve kracht gebleven die

enkel weerstand biedt aan de afbraak van haar voornaamste verwezenlijking: de welvaartsstaat. In de ogen van haar grootste critici is het nog erger gesteld: de sociaaldemocratie zou nog louter opkomen voor gevestigde belangen.

Volgens deze twee verklaringen is de malaise van de sociaaldemocratie eerder een probleem voor sociaaldemocratische partijen dan voor sociaaldemocratische idealen. De sociaaldemocratie zou haar doelstellingen grotendeels hebben bereikt, waardoor haar traditionele achterban haar is ontgroeid en ze heeft daar helaas geen antwoord op gevonden. De situatie is in deze zienswijze hopeloos voor sociaaldemocratische politici, maar al bij al niet zo ernstig voor gewone stervelingen. Helaas weten we dat de realiteit minder rooskleurig is. Sinds de jaren zeventig is niet alleen het succes van sociaaldemocratische partijen afgenomen, maar is ook de ongelijkheid opnieuw toegenomen (cf. Piketty, 2014; Atkinson 2015), in sommige landen zelfs spectaculair, en is de markt in het algemeen weer veel dominanter geworden in het organiseren van samenlevingen in steeds meer domeinen. Klassieke industriële arbeiders zijn er inderdaad minder, maar de (vaak tijdelijke en halftijdse) banen in de dienstensector die in de plaats zijn gekomen, zijn vaak niet minder precair, integendeel (cf. Standing, 2011). Als we de klassieke definitie van Marx van het proletariaat nemen – mensen die verplicht worden hun arbeid te verkopen om te kunnen overleven en die zeer weinig autonomie hebben om hun job in te vullen – dan is deze klasse wellicht helemaal niet geslonken. Verder zijn er vormen van discriminatie bijgekomen die eerder los-

staan van louter socio-economische factoren. Sociaaldemocratische doelstellingen zijn er dus wel degelijk op achteruitgegaan, waardoor deze eerste twee, genereuze verklaringen niet kunnen volstaan.

Volgens de derde verklaring heeft de sociaaldemocratie dan ook wel degelijk nog steeds duidelijke, onderscheiden objectieven die allesbehalve al vervuld zijn (gelijkheid en politieke beteugeling, sturing en correctie van de markt), maar zijn de recepten om deze doelstellingen mee te bereiken onuitvoerbaar geworden. De voornaamste verantwoordelijke daarvoor is de globalisering, die een sociaaldemocratisch beleid op nationaal niveau onmogelijk maakt (cf. Gray, 1998). Om haar streven naar gelijkheid via herverdeling en publieke diensten als alternatief voor de markt te kunnen financieren, moet de sociaaldemocratie via belastingen voldoende inkomsten kunnen genereren. Door kapitaals- en handelsliberalisering hebben de sterkste schouders zichzelf echter kunnen onttrekken aan proportionele, laat staan progressieve bijdragen, door geloofwaardig te kunnen dreigen met naar het buitenland te vluchten tenzij ze een gunstigere behandeling krijgen (cf. Scharpf, 1991). In het algemeen heeft globalisering ervoor gezorgd dat kapitaal aan structurele macht heeft gewonnen ten opzichte van arbeid en de overheid. De sociaaldemocratie heeft daar eigenlijk altijd zelf toe bijgedragen. Dat mag echter niet simplistisch gezien worden als continu verraad vanwege sociaaldemocratische politici. Hun paradoxale positie (willen herverdelen en de markt reguleren maar tegelijkertijd ondernemers in de watten moeten leggen) is net het gevolg

van rationeel handelen in een kapitalistische context: zonder groei zijn er geen extra middelen om te herverdelen en te investeren in publieke diensten, en dus is de sociaaldemocratie steeds gedwongen geweest om compromissen te sluiten met investeerders. Het is pas recenter, met de hieronder besproken 'derde weg', dat de sociaaldemocratie niet enkel in de instrumenten maar ook in de doelstellingen zichzelf heeft aangepast aan de (gepercipieerde) realiteit van globalisering.

In reactie op elk van de voorgaande analyses heeft de sociaaldemocratie in de jaren negentig, onder de intellectuele leiding van Anthony Giddens en de politieke leiding van Tony Blair, zichzelf onder de noemer 'de derde weg' gedefinieerd (Giddens, 1998; Blair, 1998). De uitgangspunten voor deze vernieuwing waren, dat niet alleen de economische context (door globalisering) was gewijzigd met gevolgen voor de haalbaarheid van sociaaldemocratische recepten, maar dat ook de verzuchtingen en wensen van de bevolking waren veranderd en de sociaaldemocratie daarop nieuwe antwoorden moest formuleren. In plaats van mensen te beschermen en te betuttelen van wieg tot graf via een voor herverdeling verantwoordelijke sterke staat, moesten ze handvatten krijgen aangereikt waarmee ze hun eigen geluk kunnen nastreven en daar ook zelf meer verantwoordelijk voor zijn. Van de nood die globalisering voor de sociaaldemocratie betekende, werd op die manier een deugd gemaakt. Dat het niet meer mogelijk is om een klassiek herverdelend beleid te voeren is in deze visie niet erg, want dat is toch niet meer wat moderne burgers verwachten. Zij wil-

len niet langer beschermd worden tegen competitieve markten, maar wel gewaard worden om zichzelf op die markten succesvol te kunnen bewegen. Sociaaldemocratie volgens de derde weg nam definitief afstand van de doelstelling om het kapitalisme in te perken, te bedwingen en te corrigeren. Het stelde in de plaats dat het de markt beter tot haar recht kon laten komen dan conservatieven à la Margaret Thatcher. Nog meer dan vroeger zouden sociaaldemocraten eerder managers dan ideologische bestrijders van het kapitalisme worden.

Volgens de vele critici van de derde weg heeft de sociaaldemocratie zichzelf met de derde weg niet heruitgevonden, maar is ze gecapituleerd voor het neoliberalisme (voor één van de vroegste kritieken, zie Hall, 1998). Door een beleid voor te staan en te voeren dat enkel de allerscherpste kantjes van het neoliberalisme wil afvijlen, heeft ze het neoliberalisme louter gelegitimeerd. Dat is volgens vele critici het echte verdriet van de sociaaldemocratie vandaag en de verklaring voor haar onvermogen om van de recente crisis te profiteren. Door zelf de lof van de vrije markt te zwaaien en te stellen dat de rol van de staat niet verder gaat dan burgers te bewapenen om op die markt hun eigen levenskeuzes na te streven en ze op eerder minimalistische wijze te beschermen tegen vooral nieuwe risico's, had de sociaaldemocratie zichzelf helemaal uitgekled en stond ze in haar blootje toen de financiële crisis toesloeg.

Waar de derdewegadepsten en hun critici het over eens zijn, is dat een sociaaldemocratisch beleid op nationaal niveau heel moeilijk, zo niet onmogelijk is gewor-

den. Het klinkt inderdaad logisch dat het primaat van de politiek over de markt als essentie van de sociaaldemocratie illusoir is geworden als die markt aan nationale politieke controle is ontsnapt. Het antwoord van beide kampen is dat de democratie dan ook maar meer naar het niveau moet getild worden waarop de markt vandaag is georganiseerd (bv. Held, 2003). De meesten kijken daarvoor naar het Europese niveau, omdat in Europa de meeste handel nog steeds intern wordt gevoerd en daar al supranationale instellingen aanwezig zijn. De sociaaldemocratie terug tot leven brengen betekent dus de Europese Unie extra bevoegdheden geven (voornamelijk om meer belastingen te kunnen innen en de opbrengsten daarvan te verdelen, *tax-and-spend*) en haar te democratiseren. Met die aanbeveling eindigen vele analyses van de malaise van de Europese sociaaldemocratie inderdaad (bv. Berman, 2006, p. 214; Rodrik, 2011, pp. 214 e.v.; Giddens, 2013).³ Het is ook een argumentatie die sociaaldemocratische politici zelf al lange tijd gebruiken, wanneer zij pleiten voor een 'sociaal Europa'.⁴ Dat moet dienen als een soort kalmeerpil zowel voor Europese politici als voor hun electoraat. Het ontbreken van, maar vooruitzicht op, een sociaal Europa dient handig als respectievelijk een excuus voor het onvermogen om een echt sociaaldemocratisch beleid op nationaal niveau te voeren alsook als een reden tot optimisme⁵: vandaag zijn we misschien nog in de verdrukking, maar eens we van de Europese Unie ook een sociale en democratische unie hebben gemaakt, dan is het weer aan ons.

Dat geloof in een sociaal Europa dat altijd quasi binnen handbereik is als oplos-

sing voor de sociaaldemocratische malaise is even begrijpelijk als naïef. De recente actualiteit heeft uitgewezen dat de Europese constructie eerder een fundamenteel deel van het probleem dan van de oplossing voor de sociaaldemocratie vormt.

Het probleem Europa

De sociaaldemocratie heeft lang een dubbelzinnige houding ten aanzien van de Europese integratie aangenomen. Hoewel de Europese Unie ook wel sociaaldemocratische vaders kent, zoals de Belg Paul-Henri Spaak, werd de Europese eenheidsmarkt zeker in de eerste decennia wat sceptisch bekeken als toch vooral een conservatief en liberaal project. Maar men focuste zich toen met succes op de uitbouw van de welvaartsstaten op nationaal niveau, waarvoor de Europese Unie in de eerste decennia van beperkte integratie weinig in de weg legde. Dat was het naoorlogse "embedded liberalism" (Ruggie, 1982) compromis: staten kregen de ruimte om sociale zekerheid te bieden op nationaal niveau, terwijl supranationale instellingen (de Europese in de eerste plaats maar op mondiaal niveau bijvoorbeeld ook de Wereldhandelsorganisatie) verzekerden dat staten elkaar niet de duvel zouden aandoen om de eigen economie te bevoordelen. De combinatie van het ontbreken van socialezekerheidsstelsels op nationaal niveau en van internationale instellingen die een *beggar-thy-neighbour* (het stimuleren van de eigen economie via export ten koste van andere landen) beleid konden voorkomen, werd

als belangrijke economische oorzaak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gezien.

De kentering in de houding van sociaaldemocraten ten aanzien van Europa kwam er (zoals in zovele zaken) in de nasleep van de stagflatiecrisis van eind jaren zeventig-begin jaren tachtig en begon in Frankrijk met de U-turn van François Mitterand. Waar die in het vorige decennium nog stellig had verklaard dat *“l’Europe sera socialiste ou ne sera pas”* (Escalona & Vieira, 2014), werd een versterking van Europa zonder veel socialistische condities een onderdeel van zijn ommekeer na het snel mislukte experiment van socialisme in één land. Onder aanvoering van één van zijn voormalige ministers, Jacques Delors, zou de Europese Unie in de volgende tien jaar een dubbele kwalitatieve sprong nemen met het voltooiën van de eenheidsmarkt en de invoering van de euro. De hoop was dat in de moeilijke tijden van versnelde globalisering deze sprongen de Europese economie zouden versterken en dat op die manier weer meer ruimte en middelen zouden vrijkomen die een sociaaldemocratisch beleid mogelijk maken en dat negatieve integratie (het wegwerken van allerlei belemmeringen op de interne markt) en monetaire unie uiteindelijk wonderbaarlijk automatisch zouden leiden tot een sociaal Europa.

Helaas hebben sociaaldemocraten hun hoop voor een sociaaldemocratische wederopstanding op het Europese niveau geprojecteerd zonder een duidelijk plan hoe de Europese Unie dan wel sociaal en democratisch moest gemaakt worden. Door dit gebrek aan strategisch inzicht en de gebeurtenissen van eind jaren tachtig

(de val van de Berlijnse Muur en de overhaaste invoering van de euro en uitbreiding van de Unie in reactie erop) is de Europese Unie uiteindelijk een constructie geworden, die de natte droom van neoliberalen als Friedrich Hayek benadert (Harmes, 2012): een structuur waarin het vrij verkeer (van vooral goederen, diensten en kapitaal) constitutioneel is verankerd en op die manier het politieke primaat over de vrijemarktwerking niet alleen juridisch aan banden ligt (het verbod op kapitaal- en handelscontroles, maar ook de euro-regels over begrotingstekorten en schuld of het verbod op monetaire financiering maken een keynesiaans beleid onmogelijk), maar waarbij er ook georganiseerde concurrentie bestaat op het vlak van belastingen en sociale bescherming tussen de lidstaten, die hierover de formele bevoegdheid behouden. In plaats van dat verdere Europese integratie in een geglobaliseerde wereld ruimte voor sociaaldemocratisch beleid zou heroveren, is net het omgekeerde gebeurd: in de Europese constructie, en in de eurozone in het bijzonder, is de vrijheid voor het voeren van een sociaaldemocratisch beleid kleiner dan het voor gelijk welk ander land elders in de wereld is.

Er bestaan verschillende verklaringen waarom het zo moeilijk is voor de sociaaldemocratie om een ‘sociaal Europa’ te verwezenlijken. Deels zit links eigenlijk al sinds het prille begin van de Europese integratie in de val. De Europese vrije markt, en later de neoliberale regels die de euro besturen, zijn gebetonneerd in verdragen. Lidstaten kunnen deze dominantie van de vrije markt niet eenzijdig aantasten; ze op Europees niveau terugschroev-

ven of aanpassen vereist unanimiteit (cf. Scharpf, 2006; 2010). Anderzijds, op het supranationale niveau nieuwe regels of beleid invoeren die een sociaal tegengewicht zouden bieden voor de vrije markt en de monetaire unie, is eveneens zeer moeilijk, omdat daarvoor ook de drempel van een supermeerderheid of unanimiteit onder lidstaten (en de minder prohibatieve drempel van een meerderheid in het Europees Parlement) moet overwonnen worden. Dat betekent dat sociaaldemocraten eigenlijk quasi overal in Europa op hetzelfde moment aan de macht moeten zijn om dat lang verlangde sociale Europa te kunnen invoeren. Toen ze dat ook effectief even waren, eind jaren negentig (12 van de 15 toenmalige lidstaten kenden een centrumlinkse regering), hebben ze dat in volle derdewegeuforie nagelaten. In de plaats daarvan werd via de beruchte Lissabon-strategie⁶ het concept van *flexicurity* het Leitmotiv van de ogenschijnlijke verzoening tussen de vrijemarktwerving en sociale bescherming in Europa.

In die ongunstige structurele context in Europa, met de onmogelijkheid om zowel een sociaaldemocratisch beleid op nationaal niveau te voeren als om daar een antwoord aan te bieden op Europees niveau, slagen sociaaldemocraten er dus ook niet in de handen in elkaar te slaan. Aangezien verkiezingen (zelfs deze voor Europa) in nationale arena's plaatsvinden, zijn linkse politici eerder geneigd om een sociaaldemocratisch mercantilistisch beleid na te streven waarvan ze hopen dat het in eigen land voor de nodige groei zal zorgen, waarmee (meestal teleurstellend) werkgelegenheid wordt gecreëerd en middelen gegenereerd om beperkte herverdeling

mee te voeren, dan te coördineren met collega's in andere staten. Het typevoorbeeld hiervan is het beleid onder de SPD van Gerard Schröder in de eerste helft van de jaren 2000. Het is algemeen aanvaard dat Duitsland onder sociaaldemocratisch bestuur toen een *beggar-thy-neighbour-and-thy-workers*-beleid heeft gevoerd, dat de Duitse economie opnieuw met groei liet aanknopen, echter ten koste niet alleen van de competitiviteit van andere landen in (vooral) de eurozone maar ook op de kap van de eigen arbeiders en uitkerings-trekkers (Lapavitsas *et al.*, 2010; Scharpf, 2011). Maar opnieuw: dit kan feitelijk als rationeel gezien worden in de huidige euro-constructie, waar korten op de lonen en loonkosten het enige instrument is dat politici nog in handen hebben om de economie te relanceren. Meer dan de derde weg van New Labour onder Tony Blair hebben de Duitse sociaaldemocraten door dit mercantilistisch beleid echter schade toegebracht aan de sociaaldemocratie in Europa. Het zette niet alleen economisch druk op andere landen om ook de lonen en sociale bescherming neerwaarts aan te passen. Het gaf conservatieve politici ook een voor hun linkse concurrenten vervelend argument over hoe een 'moedig' sociaaldemocratisch beleid in het 'algemeen belang' er zou moeten uitzien, een boodschap die vooral na de crisis zou herhaald worden.

Bovendien zijn er belangrijke en hardnekkige verschillen in sociaaldemocratische visie tussen de verschillende lidstaten in de Europese Unie, die het ontwikkelen van sterke gedeelde standpunten bemoeilijken. Dat geldt zowel voor sociaaldemocratische partijen als bijvoorbeeld voor de

vakbonden. Ten slotte ontbreekt er ook een Europese 'demos', die van onderuit druk zou kunnen zetten voor het ontwikkelen van een sociaal Europa en zo tegengewicht zou kunnen bieden aan nationale reflexen bij sociaaldemocratische partijen. Hoewel vele sociaaldemocraten en vakbondsleiders zich wel bewust zijn van het coördinatieprobleem waarmee ze zitten en beseffen dat dit enkel via Europese samenwerking kan worden overkomen, bewijst de geschiedenis dat dit niet vanzelf gebeurt.

Terwijl links dus dubbel in de val zit in Europa (de klassieke dwangbuis waarin de sociaaldemocratie sowieso zit in een globale kapitalistische context wordt versterkt door de extra institutionele en structurele disciplinerende van de Europese constructie), zit rechts in een zetel. De beperkingen die de Europese Unie oplegt aan de mogelijkheid om de markt politiek te sturen en te corrigeren zijn in lijn met de conservatieve visie op de minimalistische rol van de staat. Conservatieven verwelkomen het verlies aan nationale economische macht die globalisering en Europese integratie veroorzaken met de glimlach. De Europese integratie en (de reactie op) de eurocrisis laten hen toe doelstellingen te realiseren die ze in puur nationale context wellicht niet zouden kunnen bereiken. En opnieuw interageert dit met een dynamiek die ook los van de Europese context speelt. Het verlies aan economische macht van nationale politici zorgt voor een verlies onder burgers aan vertrouwen in de politiek. Dit is iets waar linkse bestuurspolitici meer onder lijden dan rechtse. Niet alleen is hun voorkeur voor een sterke overheid afhankelijk van

vertrouwen bij de burgers in publieke instellingen, maar ook wordt hun reputatie meer beschadigd wanneer weer maar eens blijkt dat minder realiseerbaar is dan zij vanuit hun sociaaldemocratische traditie geneigd zijn te beloven. Zo verliezen de linkse regeringspartijen twee keer in Europa. Beleidsmatig aan rechts, waarvan de beleidsvoorkeuren zitten ingebakken in de Europese constructie, en electoraal aan radicale partijen aan beide zijden van het spectrum, die zich helemaal kunnen afzetten tegen het Europese beleid of Europese integratie *an sich*.

De Europese integratie is om nog een reden extra schadelijk voor sociaaldemocratische politici. Terwijl globalisering hen ook structureel benadeelt, kunnen ze dat nog als een onpersoonlijk proces voorstellen, waarvan zij slachtoffer zijn maar waaraan zij niet medeplichtig zijn (ook al klopt dat niet helemaal). Maar wanneer burgers die van de sociaaldemocratie bescherming en herverdeling verwachten dit onmogelijk gemaakt zien door het Europese niveau, dan zien ze wel degelijk ook sociaaldemocratische gezichten als vertegenwoordigers daarvan. Denken we vandaag bijvoorbeeld maar aan Jeroen Dijsselbloem als gezicht van de hardvochtige eurogroep die mee Griekenland op de knieën heeft gedwongen, Frans Timmermans die verantwoordelijk is voor 'betere regulering' in de EU, maar volgens linkse critici onder die vlag progressieve regelgeving op vlak van milieu- en arbeidsbescherming afbouwt of tegenhoudt, of Martin Schulz die in de periode van het 'Greferendum' voor een technocratenregering in Griekenland pleitte.

Nieuw links in Europa en het primaat van de politiek

De koers die de Europese integratie heeft genomen en de recente eurocrisis en de reactie erop in het bijzonder, hebben intussen in sommige landen geleid tot het naar voor komen van nieuwe linkse partijen en het quasi verdwijnen van klassieke sociaaldemocraten. Opnieuw heeft dat verschillende redenen, zeker niet in het minst de corruptieschandalen waarin de oude linkse partijen in Zuid-Europa verwickeld waren. De nieuwe linkse partijen kenmerken zich echter niet alleen door zich af te zetten tegen het volgens hen rotte 'establishment', maar ook door zich te verzetten tegen de huidige Europese constructie. Democratie, of het primaat van de politiek, staat daarbij centraal. Deze nieuwe linkse partijen onderscheiden zich daarbij niet zozeer door radicale economische standpunten. Eigenlijk zijn hun sociaaleconomische programma's traditioneel sociaaldemocratisch te noemen. Ze onderscheidt zich vooral door de confrontatie met het Europese niveau aan te gaan en de incompatibiliteit van de huidige Europese constructie met het primaat van de politiek en sociaaldemocratisch beleid frontaal aan te kaarten. Ze stellen ondubbelzinnig dat het huidige Europa vernietigend is voor sociaaldemocratische idealen en verliezers oplevert, vooral aan de onderkant van de samenleving. In tegenstelling tot de klassieke sociaaldemocratie nemen ze op die manier een Europees standpunt in dat in overeenstemming is met de onvrede over Europa onder de klassieke achterban van de sociaaldemocratie, de lager opgeleide

arbeiders en uitkeringstrekkers, de verliezers van Europese integratie (en globalisering). Die groep verliezers is na de crisis vooral in Zuid-Europa niet alleen veel groter geworden, maar het is voor hen ook alleen maar duidelijker geworden in welke mate het Europese niveau medeverantwoordelijk is voor hun onfortuinlijk lot. Tegelijkertijd, door de nadruk te leggen op het gebrek aan democratie in de huidige Europese constructie, weten deze partijen hoger opgeleide, stedelijke en kosmopolitische kiezers aan te trekken. Vooral Podemos, en in minder mate Syriza, profileert zich doelbewust niet als radicaal-linkse partij, maar als een partij die 'het volk' opnieuw een stem wil geven in de huidige Europese post-democratie (cf. Iglesias, 2015), die vooral een zaak is geworden van een elite van beroepspolitici, eurocraten en lobbyisten (cf. Crouch, 2004).

De receptie van dit nieuwe links, voor het eerst aan de macht in Griekenland, in de rest van Europa is zeer vijandig geweest. Niet enkel omdat Syriza met haar (zoals gezegd vrij gematigde) centrumlinkse economische programma de Europese besparingslogica in reactie op de crisis uitdaagde, maar ook en vooral omdat zij met haar confrontatiestrategie zozeer inging tegen de gangbare praktijk in de EU van consensus en compromis. Doordat zij zich als vertegenwoordiger van het Griekse gewone volk presenteert en daarmee een lijn trekt tussen zichzelf en zowel de traditionele Griekse partijen als de Europese instellingen, werd ze snel als populistisch weggezet. Eenzelfde strategie en dynamiek zien we in Spanje met Podemos.

Ook de meeste sociaaldemocraten in de rest van Europa hebben zich afgezet tegen Syriza. Hoe kunnen we dat verklaren, gegeven dat Syriza sociaaleconomisch een beleid voorstaat dat nauw aanleunt bij een klassiek sociaaldemocratisch programma? Het speelt natuurlijk mee dat Syriza in Griekenland de sociaaldemocratische partij PASOK heeft gedecimeerd en dat partijen in andere landen vrezen dat hen hetzelfde lot zou kunnen beschoren liggen indien Syriza succesvol blijkt (zogenaamde 'pasokificatie'). Daarnaast gaat de confrontatiestrategie in tegen de compromishouding die de sociaaldemocraten, zoals eerder in dit essay besproken, eerst binnenlands en vervolgens ook Europees alsmar meer zijn gaan aan nemen. Ten slotte zou na electoraal succes het beleidsslagen van Syriza voor vele sociaaldemocraten hun eigen falen aantonen: waar zij lang hebben toegegeven aan het idee dat er geen alternatief is voor het meeleunnen met de neoliberale globale en Europese wind, zou Syriza bij succes bewijzen dat er wél een alternatief mogelijk is en dat sociaaldemocraten dus lang te makkelijk hebben ingebonden. Dat is nochtans de harde les die de Europese sociaaldemocratie voor zichzelf wel moet durven trekken.

Lessen voor de toekomst voor de Europese sociaaldemocratie

De sociaaldemocratie heeft de voorbije decennia verschillende stukken grond onder haar voeten voelen wegschuiven. Een

groot deel van de arbeidersklasse heeft zich opgewerkt, maar is daarmee ook uit de sociaaldemocratische vijver gekropen. Nieuwe breuklijnen laten zich niet makkelijk structureren volgens een sociaaldemocratisch verhaal. Globalisering heeft de sociaaldemocratie instrumenten ont nomen om gelijkheid via herverdeling te bewerkstelligen en de markt te beperken, te besturen en te corrigeren. In de ogen van velen was de derde weg een daad van verraad, waardoor sociaaldemocraten ondertussen als medeplichtigen eerder dan slachtoffers van het neoliberalisme gezien worden.

Al deze problemen voor de sociaaldemocratie zijn een combinatie van ongelegen structurele veranderingen met vaak onfortuinlijke reacties door sociaaldemocratische politici zelf (al kunnen die vanuit hun eigen standpunt wel als rationeel gezien worden). In dit essay heb ik beargumenteerd dat de huidige Europese constructie (en de eurozone in het bijzonder) vandaag het grootste probleem voor de sociaaldemocratie vormt. De EU met de euro in haar kern beantwoordt aan de droom van neoliberale denkers: doordat de vrije markt en liberale regels zijn gebetonneerd, afwijkingen op nationaal niveau illegaal zijn en aanpassingen op supranationaal niveau tegen zeer hoge drempels botsen, is sociaaldemocratisch beleid zo goed als onmogelijk geworden. Terwijl ook in de rest van de wereld links beleid beperkt wordt door de context van neoliberale globalisering, is dat nergens anders zo sterk het geval als in Europa. De sociaaldemocratie bevindt zich er in een dubbele dwangbuis. Ze slaagt er niet in om daar door samenwerking vanaf te

komen. Door nationale reflexen trekt ze die dwangbuis vaak nog strakker aan.

Om al deze redenen heeft de Europese sociaaldemocratie niet kunnen profiteren van de crisis. Integendeel, de aanpak van de crisis in Europa schaadt de sociaaldemocratie, zowel programmatisch als electoraal. De sociaaldemocratie wordt medeverantwoordelijk gehouden voor de crisis en haar resulteren in de afbraak van de welvaartsstaat, onder meer door posities ingenomen voor de crisis, niet in het minst het *beggar-thy-neighbour-and-thy-workers*-beleid van de Duitse SPD. Dit heeft ondertussen nieuwe linkse partijen naar boven en zelfs aan de macht gebracht. Een groot deel van de Europese sociaaldemocratie heeft zich tot nog toe aan de zijde van conservatieve partijen geschaard in de afkeer voor deze nieuwe partijen.

In plaats van als door een wesp gestoken te reageren op de opkomst van nieuwe linkse partijen in (Zuid-)Europa, zou de sociaaldemocratie beter lessen trekken uit hun succes. Sociaaleconomisch nemen deze partijen eerder klassieke centrum-linkse posities in, door te pleiten voor een meer vraaggerichte herstel- en groeistrategie en een eerlijkere spreiding van de lasten van besparingen binnen de samenleving. Het is doordat het sociaaleconomische centrum in Europa zozeer naar rechts is verschoven, dat dit gematigd sociaaldemocratische programma van nieuw-linkse partijen vandaag als extreem aanzien wordt. Ze onderscheiden zich vooral van klassieke sociaaldemocraten door afstand te nemen van de compromisbereidheid die de Europese Unie (en de houding van sociaaldemocraten erin) karakteriseert. Ze

articuleren zo de vaststelling die vandaag eigenlijk onontkoombaar is: dat de huidige Europese constructie onverenigbaar is met de sociaaldemocratie en het 'primaat van de politiek' in het bijzonder.

Yannis Varoufakis, de flamboyante en omstreden voormalige Griekse minister van Financiën, verwoordde de houding van hemzelf en zijn partij in februari als volgt: “[w]e’ve lost everything... So we can speak truth to power” (Smith, 2015). Het is tijd dat de sociaaldemocratie in Europa erkent dat ze indien niet alles, dan toch wel zeer veel is verloren de voorbije decennia door de manier waarop de Europese integratie is verlopen, en dat ze dus rechtuit de gebreken van de huidige Europese constructie mag en moet aanklagen. De strategie van telkens compromissen te zoeken met de conservatieven van de Europese Volkspartij heeft de voorbije jaren en zelfs decennia bitter weinig opgeleverd in de uitbouw van een sociaal Europa. Ook in deze legislatuur, die door Commissievoorzitter Jean-Claude Juncker nochtans de termijn van de laatste kans genoemd werd en die de EU een sociaal gelaat zou bezorgen, kan de sociaaldemocratie voorlopig bitter weinig resultaten voorleggen. In het zogenaamde ‘vijf voorzitters-rapport’ over de voltooiing van de Economische en Monetaire Unie ontbreken opnieuw ambitieuze voorstellen om de Europese Unie (of de eurozone in haar kern) tot een sociale unie te maken (European Commission, 2015).

De Europese sociaaldemocratie moet hieruit harde maar onvermijdelijke conclusies trekken over haar positie in Europa. Het houdt geen steek de lieve vrede in de Europese Unie te bewaren als die Unie

een keurslijf is geworden dat de sociaal-democratie *de facto* onmogelijk maakt. Op welke progressieve verwezenlijkingen in Europa kunnen de sociaaldemocraten zich recent beroepen (het zou tekenend, lachwekkend en triestig tegelijk zijn moest het antwoord hierop de afbouw van roaming-tarieven luiden)? Tijdens de vorige legislatuur (2009-2014) zaten ze dan wel *de facto* in de oppositie in het Europees Parlement, maar wie weet dat? En is er met de huidige 'Grote Coalitie' tussen de Europese Volkspartij en de Europese Socialisten en Democraten zichtbaar iets veranderd? De slogan van Europese sociaaldemocraten in hun meest recente manifest 'Naar een nieuw Europa' (Party of European Socialists 2014) klinkt hol en dreigt opnieuw te ontgoochelen, indien er geen duidelijke en assertieve strategie achter zit over hoe men die hervorming van Europa in sociale richting dan wel gaat bewerkstelligen. Zal de Europese sociaal-democratie bij de volgende verkiezingen echt nog een keer affiches met 'naar een sociaal Europa' kunnen en durven hergebruiken? Met de aanpak van de Griekse crisis als climax beginnen alsmaar meer progressieve burgers zich te realiseren dat een sociaaldemocratische hervorming van Europa er niet binnenkort vanzelf aankomt. Dit zomaar blijven beloven zal enkel meer desillusie in Europa én sociaaldemocraten opleveren. Op deze manier zal de Europese sociaal-democratie kiezers blijven verliezen aan partijen die zich ronduit eurokritisch of eurosceptisch opstellen.

"Willen we het geloof in een eenge-maakte en solidaire Europese Unie levendig houden, dan hebben we met zijn allen nu de opdracht om Europa weer socialer

te maken. Dat betekent dat we er alles aan moeten doen om die eenmaking – met sociale bescherming voor elke Europeaan – naar boven toe mogelijk te maken", schreef bijvoorbeeld sp.a-voorzitter Crombez opnieuw in een persbericht de dag na het voorlopig akkoord over Griekenland (sp.a, 2015). Als hij het echt meent dat zijn partij er *alles* aan wil doen, dan moet zijn Europees parlamentslid eigenlijk haar vertrouwen in de Grote Coalitie opzeggen (en de sociaaldemocratische collega's in haar groep proberen te overtuigen om dat ook te doen) tot er echte voorstellen voor een sociale unie op tafel komen. De hele Europese sociaal-democratie moet klaar en duidelijk de gebreken in de EU aanklagen en een aantal hervormingen formuleren die *sine qua non* zijn voor haar verdere steun aan Europees beleid (ze had dit eigenlijk moeten doen aan het begin van de legislatuur, voordat de nieuwe Europese Commissie van start ging). De sociaal-democratie heeft die macht: zonder haar is er geen stabiele meerderheid in het Europees Parlement. Ze kan dus in afwachting van echte hervormingen in de richting van een sociaal Europa gewoon alle dossiers blokkeren die de conservatieven eerder nauw aan het hart liggen, zoals het Trans-Atlantisch Vrijhandels- en Investeringsakkoord. Terwijl ze op die assertieve manier eindelijk echt tracht om werk te maken van een sociaal Europa (in plaats van er enkel lippendienst aan te bewijzen) en op die wijze haar ene (supranationale) arm uit het keurslijf wringt, moet ze op nationaal niveau ruimte heroveren om een sociaaldemocratisch beleid te voeren, ook al gaat dat tegen Europese regels in. In de recente aanpak van Griekenland hebben

conservatieven getoond dat ze binnen Europa een harde Realpolitik durven voeren. Sociaaldemocraten moeten daar dus ook niet om verlegen zijn.

Enkel op die manier kan de Europese sociaaldemocratie vermijden dat ze in het Europese keurslijf doodgaat door langzame verstikking.

Noten

1. Ik zal in deze tekst omwille van de leesbaarheid vaak 'Europa' gebruiken waar het eigenlijk correct 'Europese Unie' of 'euro-zone' moet zijn.
2. In het in het Engels vertaalde artikel luidt het "[l]isten, we have reformed our pension system, but we didn't take the baby pensions away from the Italians to leave them to the Greeks! (Ed's note: "baby pensions" let public sector workers retire in their 40s or 50s)". Later, in aanloop naar de ultieme Eurotop die uiteindelijk een nieuw akkoord voor Griekenland zou opleveren, heeft Renzi zich een stuk soepeler opgesteld door te bepleiten dat de Grieken genoeg toegevingen hadden gedaan en niet nog verder moesten vernederd worden.
3. Voor een overzicht zie Bailey, 2014, pp. 232 e.v.).
4. Al in 1973 publiceerde de toenmalige Europese koepelorganisatie van socialistische partijen een manifest getiteld *Towards a Social Europe* (Bailey, 2014, p. 232). Als zeer recent voorbeeld kan het nieuwste boekje van de huidige voorzitter van de Waalse socialisten gelden (Magnetie, 2015).
5. Bailey (2014) noemt dit "blame displacement" en "faith retention".
6. De doelstelling om van de Europese Unie de meest dynamische *knowledge-based economy* ter wereld te maken, kwam letterlijk uit het derdewegmanifest van Tony Blair van 1998.

Bibliografie

- Afhüppe, S. & Berschens, R. (2015). Martin Schulz: "Alexis Tsipras is manipulating people". *Handelsblatt: Global Edition*, 3 juli.
- Atkinson, A.B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* Harvard: Harvard University Press.
- Bailey, D. (2014). Palliating Terminal Social Democratic Decline at the EU Level. In J.D. Bailey, J.-M. De Waele, F. Escalona & M. Vieira (Eds.), *European Social Democracy during the Global Economic Crisis: Renovation or Resignation?* Manchester: Manchester University Press.
- Berman, S. (2006). *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blair, T. (1998). *The Third Way: New Politics for a New Century*. London: Fabian Society.
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity.
- Escalona, F. & Vieira, M. (2014). "It Does Not Happen Here Either": Why Social Democrats Fail in the Context of the Great Economic Crisis. In J.D. Bailey, J.-M. De Waele, F. Escalona & M. Vieira (Eds.), *European Social Democracy during the Global Economic Crisis: Renovation or Resignation?* Manchester: Manchester University Press.

- European Commission (2015). *Completing Europe's Economic and Monetary Union: Report by Jean-Claude Juncker in Close Cooperation with Donald Tusk, Jeroen Dijsselbloem, Mario Draghi and Martin Schulz*. Brussels: European Commission.
- Giddens, A. (1998). *The Third Way*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (2013). *Turbulent and Mighty Continent: What Future for Europe?* Cambridge: Polity.
- Goossens, R. (2015). Dijsselboem, Renzi, Gabriel? Heb ik een groot probleem mee. *De Standaard*, 2 juli.
- Gray, J. (1998). *False Dawn*. New York: The New Press.
- Hall, S. (1998). The Great Moving Nowhere Show. *Marxism Today*, 1(1), 9-14.
- Harmes, A. (2012). The Rise of Neoliberal Nationalism. *Review of International Political Economy*, 19(1), 59-86.
- Held, D. (2003). Global Social Democracy. In A. Giddens (Ed.), *The Progressive Manifesto: New Ideas for the for the Centre-Left*. Cambridge: Polity.
- Iglesias, P. (2015). Spain on Edge. *New Left Review*, 93(May-June), 23-42.
- Imbo, L. & Eeckhout, B. (2015). Laurette Onkelinx: "Een Syriza in België? Wij zijn hier toch al?". *De Morgen*, 3 juli.
- Lapavistas, C., Kaltenbrunner, A., Lindo, D., Michell, J., Paineira, J.P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A. & Teles, N. (2010). Eurozone Crisis: Beggar Thyself and Thy Neighbour. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(4), 321-373.
- Lavelle, A. (2008). *The Death of Social Democracy: Political Consequences in the 21st Century*. Aldershot: Hampshire.
- Magnette, P. (2015). *La Gauche ne Meurt Jamais*. Luik: Luc Pire Editions.
- Napoletano, R. (2015). Italian Prime Minister Matteo Renzi: Here's Why We Are Not in the Line of Fire. *Italy24.com*, 1 juli.
- Party of European Socialists (2014). *Towards a New Europe: The Manifesto of the Party of European Socialists*. Rome: PES.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the 21st Century*. Harvard: Harvard University Press.
- Rodrik, D. (2011). *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Ruggie, J.G. (1982). International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. *International Organization*, 36(2), 379-415.
- Scharpf, F.W. (1991). *Crisis and Choice in European Social Democracy*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Scharpf, F.W. (2006). The Joint-decision Trap Revisited. *Journal of Common Market Studies*, 44(4), 845-864.
- Scharpf, F.W. (2010). The Asymmetry of European Integration, Or Why the EU Cannot Be a "Social Market Economy". *Socio-Economic Review*, 8(2), 211-250.
- Scharpf, F.W. (2011). Monetary Union, Fiscal Crisis and the Preemption of Democracy. *MPIfG Discussion Paper 11/11*.
- Smith, H. (2015). Greek Finance Minister Yanis Varoufakis: "If I Weren't Scared, I'd Be Awfully Dangerous". *TheGuardian.com*, 13 februari.
- Sp.a (2015). Technocratie moet eruit, de democratie er weer in. *Persbericht*, 13 juli.
- Standing, G. (2011). *The Precariat*. London: Bloomsbury Academic.
- Wolf, A. (1978). Review: Has Social Democracy a Future? *Comparative Politics*, 11(1), 100-125.

Doctoraatsopleidingen in Nederland en Vlaanderen

Bas Denters, Maurits Sanders, Trui Steen en Luzia Helfer

Inleiding

Steven Van Hecke (KU Leuven)

Het eerste Symposium van dit kalenderjaar (*Res Publica*, 2015/1) stond in het teken van de internationalisering van het politicologisch onderwijs, met name de bachelor- en masteropleidingen (bama). Gelijkenissen en verschillen tussen Nederland en Vlaanderen kwamen aan bod, alsook de groeiende internationalisering onder invloed van onder meer het wetenschappelijk onderzoek en de aansluiting op een academische loopbaan. Het logisch vervolg hierop is na te gaan hoe het met de impact van de internationalisering van het onderzoek en de academische loopbaan zit na het bama-onderwijs. Dit Symposium focust dus op de doctoraatsopleiding in Nederland en Vlaanderen. Van een Europees uniform systeem (Bologna-derdecyclusonderwijs) is vooralsnog geen sprake, maar de weg daarnaartoe is reeds ingeslagen, zoals u verder kan lezen. Uiteraard wordt uitgebreid stilgestaan bij de opzet en de organisatie van een doctoraatsopleiding en de verschillen ten noorden en ten zuiden van de Belgisch-Nederlandse grens. Naast de klassieke evenwichten (geografie en gender) wordt de doctoraatsopleiding vanuit drie standpunten belicht: de organisator van de doctoraatsopleiding, de promotor en de doctorandus/a.

Bas Denters en Maurits Sanders van de Universiteit Twente bijten de spits af. Zij beschrijven de rol van het *Netherlands Institute of Government* (NIG) binnen de doctoraatsopleiding van politicologen en bestuurskundigen. Binnen het NIG is Bas Denters wetenschappelijk directeur en Maurits Sanders zakelijk directeur. Daarnaast is Bas Denters gewoon hoogleraar bestuurskunde aan het Departement Bestuurskunde van de Universiteit Twente. Maurits Sanders is als associate lector governance verbonden aan Saxion. Daarna werpt Trui Steen haar licht op de doctoraatsopleiding. Zij schrijft vanuit het standpunt van de promotor en heeft daarmee ervaring in Nederland en Vlaanderen. Trui Steen is halftijds hoofddocent 'bestuurlijke organisatie van de overheid' aan het Instituut voor de Overheid van de KU Leuven. Daarnaast is ze halftijds hoofddocent 'vergelijkende bestuurskunde' aan de Universiteit Leiden. In 2014 won zij de NIG Supervisory of the Year Award. Luzia Helfer sluit af. Ook zij heeft een dubbele affiliatie en kan daardoor putten uit haar eigen praktijkervaring. Luzia Helfer is doctoraatsstudente aan de Universiteit Antwerpen en de Universiteit Leiden. Bovendien is ze van nationaliteit Zwiters en volgde ze de research master aan de Universiteit van Amsterdam. Dat maakt haar samen met de andere gast-

auteurs tot een geknipt panel voor dit Symposium.

Differentiatie en maatwerk: contouren van een nieuwe doctoraatsopleiding in de bestuurskunde en de politicologie in Vlaanderen en Nederland

Bas Denters en Maurits Sanders (NIG)

Het *Netherlands Institute of Government* (NIG) is de Vlaams-Nederlandse inter-universitaire onderzoeksschool voor de bestuurskunde en de politicologie. Promovendi kunnen bij het NIG een doctoraatsopleiding volgen, die het sluitstuk vormt van hun opleiding tot academisch onderzoeker. Thans volgen zo'n 130 promovendi, verbonden aan negen Nederlandse en twee Vlaamse universiteiten, het NIG-opleidingsprogramma.

De eisen die worden gesteld aan het doctoraatsonderwijs zijn de afgelopen jaren sterk veranderd. Met het oog daarop is met ingang van het studiejaar 2015-2016 het NIG-opleidingsprogramma ingrijpend herzien.

In onze bijdrage gaan we allereerst in op de positie van de rol van het NIG binnen de Vlaamse en Nederlandse bestuurskunde en politicologie. Vervolgens schetsen we de veranderende eisen waaraan doctoraatsprogramma's dienen te voldoen. Tot slot gaan we in op de manieren waarop we in het nieuwe programma inspelen op de geschetste ontwikkelingen.

Positie NIG

De Vlaamse en Nederlandse bestuurskunde en politicologie presteren in nationaal en internationaal perspectief buitengewoon goed. Binnen de sociale wetenschappen – die het blijkens allerlei indicatoren goed doen in vergelijking met andere wetenschapsgebieden – presteren de bestuurskunde en de politicologie bovengemiddeld goed. De in 2014 gepubliceerde rapporten van de landelijk vergelijkende onderzoeksvisitatie Public Administration en Political Science bevestigen de excellente kwaliteit van het Nederlandse onderzoek in deze disciplines. In beide visitatierapporten wordt het belang van het NIG voor de kwaliteit van het bestuurskundig en politicologisch onderzoek en de opleiding van nieuwe generaties van talentvolle onderzoekers onderstreept. Daarmee bevestigen de visitatiecommissies het positieve oordeel van de internationale KNAW-beoordelingscommissie (IRPC) onder voorzitterschap van de Noor Johan Olsen die in 2012 concludeerde: “The IPRC assesses the quality and relevance of both the research programme and the doctorate programme to be very high, measured by international standards” en voegt daaraan toe: “If NIG didn't exist, it would have to be invented”.

Maar zo'n goede reputatie is geen rustig bezit. Toen we in 2013 als nieuwe directie het roer overnamen van onze Rotterdamse collega's Walter Kickert en Sandra Groeneveld, was het onze ambitie om middels het NIG een bijdrage te leveren aan de constellatie en versterking van de vooraanstaande positie van onze disciplines in Vlaanderen en Nederland.

Dat doet het NIG al jarenlang door het aanbieden van een hoogwaardig, aantrekkelijk onderwijsaanbod voor promovendi en het scheppen van een stimulerende omgeving, waarin de volgende generatie onderzoekers zich kan bekwamen in het doen van excellent, internationaal maatgevend onderzoek. Daarnaast vormt het NIG een ontmoetingsplaats voor promovendi in de bestuurskunde en de politicologie uit de Lage Landen, maar ook van daarbuiten. Een aantal nieuwe ontwikkelingen noopt evenwel tot een herpositionering van het NIG. Voordat we de contouren van onze nieuwe aanpak schetsen, gaan we in op een aantal relevante ontwikkelingen.

Ontwikkelingen

Internationalisering: derde fase Bologna-proces

In het kader van het Bologna-proces zijn in de afgelopen jaren in heel Europa vergelijkbare diploma's voor de bachelor- en masterdiploma's ingevoerd. Op dit moment staat – in het kader van de derde fase van het Bologna-proces – ook een harmonisatie van eisen aan de doctoraatsdiploma's op de rol. Richtinggevend daarbij is een gemeenschappelijk kader met in het raam van de bachelor, de master en het doctoraat te realiseren kwalificaties. Tijdens de Bergen-conferentie in mei 2005 is door de ministers van onderwijs uit 46 Europese landen het 'Higher Education Qualification Framework' vastgesteld.¹ De NVAO heeft het kader vertaald naar de Nederlands-Vlaamse onderwijspraktijk,² het zogenoemde 'Dutch National

Qualification Framework'. Dat kader omschrijft de competenties en de studielast voor verschillende niveaus van het academisch onderwijs. Tot dusver is de meeste aandacht in het Bologna-proces uitgegaan naar de implementatie in de bachelor- en masterfase. Maar recent verschuift de aandacht naar de doctoraatsfase. Intussen hebben op tal van plaatsen universiteiten lokale 'graduate schools' ingericht om de doctoraatsfase van onderzoekersopleiding vorm te geven. Voor niet-lokale onderzoeksscholen rijst de vraag hoe men zich moet voorbereiden op de internationalisering van de opleidingseisen.

Differentiatie van de instroom

De instroom in het NIG-doctoraatsprogramma differentieert sterk. Van oudsher is de instroom in het NIG-programma divers. De promovendi zijn niet alleen bestuurskundigen en politicologen, maar komen eveneens uit verwante (rechten, economie en sociologie) en niet-verwante disciplines (gedragwetenschappen, geneeskunde en technische wetenschappen).

Naast deze disciplinaire diversiteit is er differentiatie naar de nationale achtergrond van de NIG-promovendi. Naast kandidaten uit de Lage Landen zien we in toenemende mate instroom uit andere landen. Promoveren is een internationale aangelegenheid geworden. Mensen uit alle windstreken starten met een dissertatie. Zo zijn promovendi afkomstig uit China, Colombia, Frankrijk, Indonesië en Tunesië. Ook in dit opzicht krijgt het NIG te maken met internationalisering.

Traditioneel participeerden in het NIG-programma vrijwel zonder uitzondering promovendi die waren aangesteld op een vierjarig contract. Ook hier zal door de opkomst van research masters en veranderingen in de subsidiemogelijkheden (bijvoorbeeld het recent ingevoerde NWO-programma Onderzoektalent) differentiatie optreden. Een toenemend aantal promovendi zal vanwege deze ontwikkelingen worden aangesteld op driejarige contracten.

Ten slotte zien we dat bij veel, zo niet alle NIG-instellingen ook promovendi aan dissertaties werken die buiten de universiteit werkzaam zijn en op een latere leeftijd starten met hun onderzoek. In sommige gevallen worden zij gedeeltelijk gefaciliteerd door hun werkgever. Doorgaans moeten deze promovendi buiten hun werktijd een forse tijdsinspanning doen om het proefschrift af te ronden. Niettemin moeten

deze promovendi aan dezelfde eisen voldoen als ander promovendi. Ook dat stelt nieuwe eisen aan het opleidingstraject.

Naar een nieuw opleidingsprogramma

Tegen deze achtergrond heeft het NIG in de afgelopen anderhalf jaar gewerkt aan een nieuw opleidingsprogramma. Voor de inhoud en de structuur van de opleiding zijn de competenties richtinggevend die binnen de EU in het kader van de derde cyclus van het Bologna-proces zijn geformuleerd. In het onderstaande kader zijn deze vertaald naar onze vakgebieden. Daarvoor zijn de algemene competenties ingevuld op basis van de domeinspecifieke referentiekaders die voor de Nederlandse opleidingen in de bestuurskunde en politieke wetenschappen zijn geformuleerd.

Op basis van de algemene en soms samengestelde kwalificaties zijn voor onze vakgebieden acht kerncompetenties onderscheiden, te weten:

- i. A systematic understanding of Public Administration/Political Science;
- ii. Mastery of the skills and methods of research associated with Public Administration/Political Science;
- iii. Ability to conceive, design, implement and adapt a substantial process of research;
- iv. Ability to respect principles of scholarly integrity in research;
- v. Ability to publish research in national or international refereed publications in Public Administration/Political Science;
- vi. Ability to develop complex new ideas based on a critical analysis of existing knowledge;
- vii. Ability to communicate with peers in Public Administration/Political Science and scholars from other disciplines and with society in general;
- viii. Ability to promote technological, social or cultural advancement in a knowledge-based society.

Aansluitend op de basiskwalificaties in de bestuurskunde en politicologie³ beoogt het NIG in de doctoraatsfase van het hoger onderwijs gekwalificeerde onderzoekers op te leiden. Daartoe bieden wij verdiepende disciplinaire cursussen en geavanceerde cursussen op het terrein van kwalitatieve en kwantitatieve methoden en technieken van onderzoek. De opleiding biedt promovendi de mogelijkheid om hun blikveld te verbreden en kennis te nemen van de relevante disciplinaire ontwikkelingen. Tegelijkertijd biedt het programma echter mogelijkheden om de kwaliteit van het eigen dissertatieonderzoek te verbeteren door de theoretische en methodische opzet kritisch te bespreken met docenten en medecursisten en door specialistische cursussen te volgen.

Op basis hiervan is een opleidingsprogramma samengesteld dat inspeelt op een aantal bovengenoemde ontwikkelingen.

- Het programma is qua omvang beperkt tot 30 EC (in plaats van de eerdere 40 EC) om rekening te houden met de opmars van driejarige opleidingstrajecten en de beperkte tijd van buitenpromovendi.
- Het programma bestaat uit een beperkt algemeen deel en een uitgebreide keuzeruimte waaruit studenten, uitgaande van hun dissertatieonderwerp, hun vooropleiding en hiaten in hun competentieprofiel, een op hun eigen situatie toegesneden pakket kunnen samenstellen.
- Om te zorgen voor een optimale samenstelling van het programma, voert de directie met elke promovendus een intakegesprek. Deze gesprekken zijn van groot belang met het oog op het borgen van de eindtermen bij verschil-

len in de instapniveaus van studenten, bijvoorbeeld van studenten met en zonder een research master, studenten uit verschillende landen en reguliere en buitenpromovendi. Vooral bij de beheersing van de methoden en technieken van onderzoek bestaan er tussen promovendi grote verschillen.

- In het facultatieve deel van het programma kunnen studenten deelnemen aan internationale cursussen, die worden aangeboden door het NIG, internationale verbanden zoals EGPA, ECPR en IRSPM of in coproducties van het NIG en deze organisaties.
- In het programma willen we ook kijken of het nodig en zinvol is om een opleidingsvariant te ontwikkelen die aansluit op de behoeften van de buitenpromovendi.

Ook op andere punten speelt het nieuwe programma in op breed gevoelde behoeften.

- Zo blijkt dat het klassieke proefschrift, in de vorm van een Nederlandstalige monografie, zeker voor de reguliere promovendi die zich voorbereiden op een wetenschappelijke loopbaan, tot het verleden behoort. Meer en meer kiezen promovendi de vorm van een proefschrift op basis van een bundeling van samenhangende artikelen gepubliceerd in toonaangevende internationale tijdschriften. In samenhang met een steeds groter belang van het publiceren in internationale tijdschriften voor de opbouw van een wetenschappelijke carrière is het ontwikkelen van een outputgerichte onderzoeksstijl voor promovendi een noodzakelijke voorwaarde. In het nieuwe programma

wordt hieraan ruimschoots aandacht geschonken.

- Deze outputgerichtheid heeft schaduwwijden. Daarom besteden we eveneens aandacht aan de keerzijde van 'publish or perish' en het belang van het publiceren in het Nederlands. De laatste tijd is er in de media veel aandacht geweest voor vormen van plagiaat, fraude met onderzoeksgegevens en vormen van onzorgvuldig handelen door onderzoekers. Daarom wordt in het huidige programma veel aandacht besteed aan algemene houdingsaspecten met betrekking tot (i) wetenschappelijke integriteit en (ii) de verbinding tussen praktijk en wetenschap. Ook is er een nieuwe cursus voorzien op het terrein van (zorgvuldig) databeheer. Tot slot is het arbeidsmarktperspectief een punt van zorg. Uit een studie van het Rathenau Instituut⁴ is gebleken dat door het beperkte aantal arbeidsplaatsen slechts voor weinig promovendi na het afronden van de dissertatie een wetenschappelijke carrière in het verschieft ligt. Hoewel wij primair wetenschappers opleiden, zijn wij van mening dat het tot onze verantwoordelijkheid behoort om promovendi bewust te maken van dit arbeidsmarktperspectief en hen voor te bereiden op een loopbaan buiten de academie. Daarvoor zijn inmiddels initiatieven gestart. Zo heeft de NIG-AIO-raad in 2015 een zogenaamde carrièredag georganiseerd. Tijdens deze dag werden alumni van de doctoraatsopleiding in de gelegenheid gesteld om te vertellen over hun loopbaan buiten de universiteit.

Met dit nieuwe programma biedt NIG ook in de komende jaren Nederlandse en Vlaamse politicologen een aantrekkelijk programma dat als vanouds voldoet aan de hoogste internationale eisen.

Noten

1. Zie: http://www.ehea.info/Uploads/QF/050520_Framework_qualifications.pdf.
2. Zie: http://www.nvao.net/page/downloads/NQF_Dutch_National_Qualifications_Framework.pdf.
3. Hoewel de eindkwalificaties van de bestuurskunde en politicologie redelijk vergelijkbaar zijn, zijn er verschillen in de accenten die men zet. Zo wordt in het PAGO-domein meer nadruk gelegd op kennis omtrent netwerken en organisaties alsmede het management daarvan. Terwijl er in LOOP meer aandacht is voor Normatieve Politieke Theorieën en Internationale Betrekkingen.
4. Zie: http://www.rathenau.nl/uploads/tx_tferathenau/Feiten_en_Cijfers_Academische_Carrieres_2013.pdf.

Doctoreren in Nederland en Vlaanderen: het perspectief van de promotor

Trui Steen (KU Leuven/Universiteit Leiden)

Als (co)promotor van een aantal doctorandi in Nederland en in Vlaanderen werd ik door *Res Publica* gevraagd om enkele reflecties op de doctoraatsopleiding in

beide landen te geven. Hieronder vind je dan ook enkele overdenkingen, louter gebaseerd op mijn persoonlijke ervaringen aan twee universiteiten.

Een van de discussiepunten over de doctoraatsopleiding is of dit vanuit het standpunt van de promotor behoort tot onderwijs of tot onderzoek. Persoonlijk zie ik hier niet meteen een verschil tussen België en Nederland. Er is onmiskenbaar wel een evolutie doorheen de tijd. Naar mijn ervaring werd het begeleiden van een doctoraat in het verleden veel meer als onderzoek beschouwd, terwijl het tegenwoordig meer als een combinatie van onderzoek en onderwijs wordt gezien. Deze evolutie hangt sterk samen met de tendens tot internationalisering. In veel landen spreekt men al sinds geruime tijd over *PhD-students* en die benadering hebben we geleidelijk aan overgenomen. Wie een doctoraatsopleiding volgt, stelt zich bijvoorbeeld op conferenties steeds meer voor als doctoraatsstudent of PhD-student, terwijl men zich vijf of tien jaar geleden veeleer een onderzoeker of *junior researcher* zou hebben genoemd.

Het positieve aan deze evolutie is dat de verantwoordelijkheden van de promotor breder geworden zijn. Hij of zij is niet langer uitsluitend de onderzoekscordinator die erop toekijkt dat het project goed wordt uitgevoerd, maar gaat de doctoraatsstudent in opleiding ook begeleiden om vaardigheden op het vlak van methodologie of theorie te helpen ontwikkelen. In Nederland worden doctorandi overigens al langer 'assistenten in opleiding' genoemd, terwijl in België nog dikwijls over 'onderzoekers' wordt gesproken.

Een goede promotor denkt volgens mij ook mee over het traject dat volgt na de vier jaar van het doctoraatsprogramma. Dit doe je niet enkel in het laatste half jaar. Een PhD-student moet immers al in de beginfase bepaalde keuzes maken en anticiperen op de toekomst. Als promotor houd je rekening met de ambities van de doctorandus en de manier waarop je hem of haar hebt leren kennen, en kan je wijzen op opportuniteiten en op activiteiten of ervaringen die niet mogen ontbreken op het cv. De verwachtingen ten aanzien van doctorandi zijn ook steeds hoger op het vlak van publicaties, vooral als men in de academische wereld wil blijven. Als promotor ken je in principe het veld en ben je dus in staat om te wijzen waarop een jonge onderzoeker moet letten.

Naast een goede manager moet de promotor een coach zijn, die oog heeft voor het welbevinden van de doctoraatsstudent. Die 'zachtere' kant is inderdaad heel belangrijk. Een goede relatie tussen promotor en doctorandus is essentieel: je moet open kunnen praten en als promotor oog hebben voor de situatie van jouw doctorandi naast het werk. Veel jonge onderzoekers zitten op een belangrijk punt in hun leven; ze kopen een huis, stichten een gezin, ... Ook daarvoor is aandacht nodig, of moet je als promotor toch de impact daarvan op het doctoraatsonderzoek kunnen inschatten. Maar daarnaast is de omgeving belangrijk voor het welbevinden van de doctorandi, het instituut of de onderzoekseenheid waarvan men deel uitmaakt en vooral de interacties tussen de verschillende jonge onderzoekers.

Naar mijn aanvoelen zijn de doctoraatsopleidingen binnen bestuurskunde en

politicologie, zowel in Nederland als in België, nog steeds erg soepel. Al zijn er zeker verschillen tussen universiteiten. Als promotor in Vlaanderen, bijvoorbeeld, begeleid ik doctorandi binnen een duidelijk opgezet, maar ook flexibel invulbaar programma. Kernelementen zijn onder meer dat de studenten kredietpunten bij elkaar sprokkelen door een aantal methodologische en inhoudelijke cursussen te volgen, twee doctoraatsseminaries te organiseren, minimaal één maal hun onderzoek te presenteren op een internationale bijeenkomst en minimaal één internationale publicatie te schrijven. Wanneer het volgen van een cursus besproken is tussen promotor en PhD-student, zal deze zelden tot nooit worden afgekeurd als onderdeel van de doctoraatsopleiding. In Nederland is de flexibiliteit erg groot, aangezien daar vooral belangrijk is dat de promotor en doctorandus samen een opleidingsplan uittekenen. Maar tegelijkertijd is de opleiding die het *Netherlands Institute of Government* (NIG) aanbiedt aan doctorandi een stuk intensiever. Als een doctorandus hiervoor is ingeschreven en het certificaat wil behalen, moet een hele reeks van vakken worden gevolgd met vaak veel voorbereidend leeswerk.

Eén van de grote voordelen van het volgen van de NIG-training is dat dit het netwerk van de doctoraatsstudenten en het onderlinge gemeenschapsgevoel erg versterkt: de doctorandi van eenzelfde cohorte uit de verschillende universiteiten kennen elkaar, omdat ze regelmatig samen cursussen volgen, en onderzoekers die rond eenzelfde thema werken vinden elkaar ook gemakkelijker. NIG biedt een 'totaal' opleidingspakket aan voor doc-

toraatsstudenten met veel aandacht voor inhoudelijke thema's, voor methodologie, mogelijkheid tot persoonlijke 'tutorials' of seminars in het buitenland, en zelfs aandacht voor de carrière na het doctoraat. Een nadeel is dan weer dat niet alle cursussen door iedereen als even zinvol worden ervaren, maar een aantal toch moet gevolgd worden om het certificaat te behalen. Het is een volledig pakket, waarbij er vroeg of laat wel cursussen zijn die voor de doctorandus niet van direct nut zijn. Al hoeven naar mijn mening niet alle cursussen meteen bruikbaar te zijn. Vaak is het ook nuttig om eens met andere thema's of methodieken geconfronteerd te worden. De doctoraatsstudenten kunnen onderling kennis uitwisselen en elkaar op die manier helpen en ondersteunen. In Vlaanderen is men soepeler, maar kiezen de doctorandi het totaal van de te volgen cursussen een stuk bewuster om bepaalde methodes of thema's goed onder de knie te krijgen. Mits je dit goed invult – en als doctorandus en promotor nadenkt over welke cursussen gevolgd moeten worden – is dit systeem erg zinvol, maar legt het natuurlijk meer verantwoordelijkheid bij de doctoraatsstudent en de promotor zelf.

De doctoraatsstudent in Nederland wordt gezien als iemand die – zeker in het eerste jaar – nog veel opleidingen volgt en weinig tijd aan zijn of haar onderzoek besteedt. Een dergelijke opvatting is niet helemaal verenigbaar met een onderwijsassistent zoals we die kennen in Vlaanderen: die heeft een dubbele job en moet naast zijn of haar onderzoek veel onderwijsverantwoordelijkheden vervullen. In Vlaanderen is het onderscheid tussen medewerkers

die wel of niet met onderwijs bezig zijn redelijk strikt: ofwel heb je als onderwijsassistent veel onderwijstaken, ofwel ben je er als onderzoeker nauwelijks bij betrokken. In Nederland kan dit sterk verschillen van universiteit tot universiteit, maar zijn de doctoraatsstudenten in het algemeen wel betrokken bij het onderwijs. De doctoraatsstudenten die ik in Nederland begeleid, hebben meestal een project waarvan ze verwachten er drie tot vier jaar aan te werken, maar ze moeten ook elk jaar verschillende cursussen verzorgen binnen de bachelor- en masteropleidingen. Eén van mijn taken als promotor is om hen wat in bescherming te nemen, zodat ze niet nog meer onderwijstaken moeten vervullen en ze voldoende tijd overhouden om aan hun onderzoek te wijden. Wel ben ik er voorstander van dat de doctoraatsstudenten worden ingezet in het onderwijs. Zo geef je hun de kans om ook in dat aspect van het academische werk te groeien en te ontdekken of naast onderzoek ook onderwijs een taak is die hen boeit. Ze staan op die manier ook sterker als ze na het doctoraatstraject hun academische carrière willen voortzetten. Hetzelfde geldt overigens voor onderzoeksprojecten. Het is positief dat doctorandi zich naast hun doctoraat met kleinere beleidsgerichte projecten bezighouden, zolang het evenwicht bewaard blijft. Dat is ook een taak van de promotor: mee nadenken over waar de doctorandus naartoe wil – of het nu de academische wereld, een onderzoeksbureau, een overheidsorganisatie of ergens anders is – en op die manier trachten een goed cv uit te bouwen. Dan gaat het zeker niet alleen maar om internationale publicaties behalen.

In tegenstelling tot in Vlaanderen bestaan er in Nederland onderzoeksmasters in de bestuurskunde en de politicologie. Dit zijn tweejarige masterprogramma's gericht op sterke studenten met een interesse in onderzoek. Enige tijd was het volgen van zo'n master essentieel voor het appliceren voor een "NWO Onderzoekstalent"-financiering (enigszins vergelijkbaar met de FWO-mandaatfinanciering in Vlaanderen). Met andere woorden, als je als bestuurskundige of politicoloog een Onderzoekstalent wilde aanvragen, moest je een dergelijke onderzoeksmaster gevolgd hebben. Onderzoekstalent-subsidies werden toegekend voor drie jaar. Het idee was immers, dat je bij het volgen van een tweejarige onderzoeksmaster tijdens het tweede jaar van de masteropleiding reeds je doctoraatstraject opstart; precies omdat je dan een onderzoeksvoorstel schrijft en cursussen volgt gericht op het doen van onderzoek. Deze research masterstudenten worden echt als onderzoeker gevormd en willen vaak doorstromen naar een doctoraat. In Vlaanderen bestaan dergelijke specifieke onderzoeksmasters niet en worden studenten in de 'gewone' master vooral inhoudelijk geschoold, terwijl er naar mijn mening relatief weinig methodologie wordt bijgebracht. Slechts uitzonderlijk zijn er studenten die bijvoorbeeld in het kader van hun masterproef met een uitgebreide dataset of gevorderde statistische methode gaan werken. Ondertussen is men in Nederland teruggekomen op de beperking dat enkel wie een onderzoeksmaster volgde een Onderzoekstalent-financiering kan aanvragen. Op die manier werden immers kansen ontnomen aan bekwame en gemotiveerde jonge mensen

die een 'gewone' eenjarige master hadden gevolgd. Het loslaten van deze verplichting is volgens mij een goede zaak. Studenten werden immers al onmiddellijk na de bachelor verplicht een keuze te maken voor een eventuele academische loopbaan, terwijl veel studenten pas tijdens hun masteropleiding echt geprikkeld raken door het aspect 'onderzoek'.

Daarnaast hebben de universiteiten en instituten onderling een verschillend profiel: sommige zijn wat meer gericht op fundamenteel onderzoek, terwijl andere zich meer focussen op praktijk- en beleidsgericht onderzoek. Dat onderscheid wordt wel steeds minder scherp, voornamelijk omwille van financiële redenen. Veel instituten richten zich op verschillende mogelijke financieringskanalen, wat een grotere diversiteit aan onderzoek met zich meebrengt. Het onderscheid is nog gedeeltelijk aanwezig en dat heeft een impact op het internationale karakter van het instituut. Het klopt daarnaast volgens mij wel, dat in Vlaanderen nog wat minder internationaal en meer lokaal wordt gerekruteerd. Daar is nog marge voor verbetering. Het rekruteren is sterk afhankelijk van het onderwerp van het onderzoek: voor een internationaal vergelijkend project kan je uiteraard makkelijker internationaal rekruteren dan voor een project rond lokaal bestuur of nationale politiek. Verschillen in cultuur tussen onderzoeksinstellingen bemerk je bijvoorbeeld ook aan het feit of stafvergaderingen typisch in het Engels of in het Nederlands worden gevoerd.

Een internationale aanpak en mentaliteit is een goede zaak. Als je internationaal rekruteert, krijg je bijvoorbeeld een

brede poule en dit is niet noodzakelijk een nadeel voor de kandidaten uit eigen land, mits zij ook bereid zijn om internationaal mee te dingen naar jobs. Uiteindelijk leer je veel door mobiel te zijn. Elke instelling heeft immers haar eigen manier van werken, hanteert toch weer andere literatuur, of is in andere netwerken betrokken. Je horizon wordt zoveel breder als je in een andere context terecht komt of mensen uit een andere context in je organisatie kan binnenhalen. We zitten uiteraard sowieso in een internationale cultuur, bijvoorbeeld op het vlak van publiceren, en er zijn internationale congressen waar je niet kan wegblijven. Ook dat is een rol voor de promotor: aangeven aan de doctoraatsstudenten welke congressen hij of zij zeker moet hebben bijgewoond tijdens het vierjarige traject, wat interessante netwerken zijn. En uiteraard ga je niet naar die congressen om enkel met Vlamingen of Nederlanders om te gaan. Er is wel een keerzijde aan de steeds grotere druk op mensen om internationaal mobiel te zijn. Dat is immers, ook omwille van de privé-situatie, niet op alle momenten voor iedereen even gemakkelijk. We moeten dus opletten dat de vereiste tot internationale mobiliteit het uitbouwen van een academische carrière bij een aantal mensen niet in de weg komt te staan.

De doctoraatsopleiding zal zeker nog verder evolueren. Laten wij vooral de balans tussen de inhoudelijke en mensgerichte kant van het begeleiden van doctorandi bewaken, evenals de kansen voor doctorandi om een diversiteit aan talenten te ontwikkelen en zo een opstart te creëren naar een mooie loopbaan, ongeacht of deze binnen of buiten de universiteit plaatsvindt.

Verschillen tussen universiteiten groter dan tussen landen: mijn ervaring als doctoraatsstudent

Luzia Helfer (Universiteit Leiden/Universiteit Antwerpen)

Ja, ze bestaan, promovendi die al jaren voor zij aan hun opleiding begonnen, wisten dat zij uiteindelijk het traject zouden ingaan om een doctortitel te verwerven. Maar de doelgerichte student die altijd een van de besten was en tijdens zijn promotie toewerkt naar een wetenschappelijke carrière is meer een droombeeld dan realiteit. Ik hoorde in ieder geval niet bij dat groepje. Mijn eerste kennismaking met de wetenschap tijdens mijn bacheloropleiding aan de Universiteit Fribourg in Zwitserland was vooral, dat een academische opleiding wel interessante vraagstukken opriep, maar mij vooral de mogelijkheid bood om buiten de studie veel ervaring op te doen. Het waren uiteindelijk altijd professoren en assistenten die ik in de loop van mijn opleiding tegenkwam die ervoor hebben gezorgd dat ik nu kort voor het einde van mijn promotie sta aan de Universiteiten van Leiden en Antwerpen. Zoals er niet één weg is naar een promotie, is er niet *de* manier van promoveren. Elk project vraagt om een andere insteek, en de achtergrond van promovendus en promotor spelen een belangrijke rol.

In de loop van mijn universitaire opleiding heb ik kunnen kennismaken met zeer verschillende wetenschappelijke tradities. Het Duitse systeem is me welbekend. Tijdens mijn bacheloropleiding was ik voorzitter van de studievereniging

en op die manier kwam ik zeer nauw in contact met de werkwijze van een Zwitserse universiteit. Tijdens mijn research master aan de Universiteit van Amsterdam heb ik later een heel ander systeem leren kennen, alvorens aan de Universiteit Leiden en de Universiteit Antwerpen aan mijn promotietraject te beginnen. Uiteraard bestaan er belangrijke verschillen tussen landen, verschillen die grotendeels te wijten zijn aan institutionele en wettelijke regels, bijvoorbeeld over de status van een promovendus. Een aantal belangrijke verschillen tussen Nederland en Vlaanderen zal verder aan bod komen. Zoals vergelijkende studies in de wetenschap vaak inzichten bieden, hoop ik het ene of andere inzicht te kunnen bieden in de bijzonderheden van het systeem in beide landen. Hoewel ik in de aanloop naar dit artikel via e-mail met meerdere promovendi uit de politicologie uit zowel Nederland (Amsterdam, Leiden) als Vlaanderen (Antwerpen, Leuven) persoonlijk contact heb gehad, zijn de inzichten die ik hier deel uiteraard van een persoonlijke aard. Het is niet de bedoeling dat hier een algeheel beeld wordt geschetst en ik zeg niet voor iedereen te kunnen spreken. Tegelijkertijd wil ik hier al onderstrepen dat, ook binnen deze structuren, door universiteiten en individuele promotoren toch een heel verschillende invulling wordt gegeven aan een promotietraject. Verschillen tussen universiteiten *binnen* een land zijn misschien zelfs groter dan tussen de twee landen. De aanloop, het promotietraject op zich en de kansen in de wetenschap na afronding van een promotie zullen aan bod komen.

Nederland: de research master

Een van de belangrijkste verschillen tussen Nederland en Vlaanderen in de aanloop naar een promotie zijn de research masters die inmiddels aan bijna elke Nederlandse universiteit worden aangeboden. In meestal twee jaar, in plaats van één of anderhalf jaar in een 'gewone' master, worden topstudenten expliciet op een mogelijk promotietraject voorbereid. Terwijl in Leiden vooral aandacht wordt besteed aan inhoudelijk theoretische vraagstukken, richt zich de research master aan de Universiteit van Amsterdam meer op de methoden. Ongeacht deze verschillen in invalshoek is het grootste voordeel dat een research master biedt, dat het fundament waarop het proefschrift uiteindelijk wordt gebouwd sterker is. De promovendus heeft meer en een bredere kennis van zijn vakgebied, inhoudelijk en/of methodologisch, waardoor zij/hij keuzes die worden gemaakt beter kan toelichten. Naast voordelen tijdens het promotietraject kan een bredere opleidingsbasis ervoor zorgen dat de toekomstige wetenschapper beter in verschillende (deel)gebieden van zijn discipline kan worden ingezet. Dat vertaalt zich mogelijk in een betere toegang tot de arbeidsmarkt na afloop van de promotie. Vaak komt binnen een promotieproject maar één methode en één, althans breder, vakgebied aan bod. Een research master biedt hier tegengewicht.

Van de research masters werd de afgelopen jaren beargumenteerd dat ze toelaten het promotietraject te verkorten. Promovendi die een research master hebben behaald, zouden maar drie jaar nodig hebben, terwijl 'gewone' masterstudenten vier jaar ter beschikking krijgen. In zijn

'Graduate Programme' dat talentvolle individuele promovendi financiert, is NWO inmiddels van dit beleid afgestapt. Te recht, omdat voor goed onderzoek, zeker in het kader van een (zelfstandig) promotietraject, tijd nodig is. Tijd om ook eens de verkeerde keuzes te maken en daar dan op terug te komen. Natuurlijk is het absoluut mogelijk om binnen een periode van drie jaar een goed proefschrift te maken. Hoewel het fundament dat een research master biedt uiteraard stevig is, moet de promovendus niettemin ook aan zijn huis, het proefschrift, kunnen bouwen en ervoor zorgen dat het niet bij de eerste kleine windstoot of kritiek instort. Een goed proefschrift en promotie vragen tijd.

Hoewel een research master dus zeker een voordeel kan zijn, neemt dat niet weg dat uiteraard ook studenten zonder een dergelijke opleiding goed geschikt zijn voor een promotie. Tot deze programma's worden immers alleen de beste studenten toegelaten. Maar veelal ontdekken studenten pas op een later moment tijdens hun master dat zij graag de wetenschap in willen. Dat was ook bij mij het geval, hoewel ik 'toevallig' vanuit het buitenland komende in een research master belandde (zonder echt te weten wat het precies inhield). Summer Schools en opleidingen die door universiteiten zelf of andere organen zoals het NIG worden aangeboden, bieden studenten de mogelijkheid om zich verder te ontwikkelen tijdens de promotie. In die zin is het Nederlandse systeem met research masters niet beter of slechter, maar biedt het voor een bepaalde groep studenten gewoon meer mogelijkheden die tijdens het promotietraject en later een voordeel kunnen zijn.

Vlaanderen: de doctoraatscommissie

In Nederland wordt met de 'commissie' gerefereerd aan de promotiecommissie die toestemming geeft tot het verlenen van de graad van doctor. De Vlaamse doctoraatscommissie heeft een andere functie. Meestal bestaande uit (co)promotoren en zowel een ander intern als een extern lid van de universiteit, begeleidt de doctoraatscommissie de promovendus gedurende het promotietraject. Via jaarlijkse bijeenkomsten wordt de voortgang besproken. De jury beoordeelt in Vlaanderen uiteindelijk het manuscript van de promovendus. In Nederland is de mogelijkheid tot het vormen van een begeleidingscommissie mogelijk in Leiden (artikel 7, paragraaf 1), maar niet terug te vinden in de reglementen van andere Nederlandse universiteiten (VU, UvA, Twente, RU). Voor zover mij bekend, wordt in Leiden bij politicologie geen gebruik gemaakt van deze mogelijkheid.

Omdat ik zelf geen doctoraatscommissie had, heb ik met een aantal Vlaamse promovendi van de Universiteit Antwerpen en Leuven gesproken. Sommigen van hen zijn kort geleden gepromoveerd, terwijl anderen net aan hun traject zijn begonnen. Onafhankelijk van elkaar waren zij het allemaal eens over het positieve effect van een doctoraatscommissie op hun werk en werkwijze. Een drietal redenen werd vermeld. Ten eerste wordt door de jaarlijkse bijeenkomsten van de commissie de voortgang van het project bewaakt. De regelmatige *meetings* zorgen voor deadlines waar, naast conferenties, naartoe wordt gewerkt: "Het dwingt je

als doctoraatsstudent om jaarlijks op een rijtje te zetten wat je al gedaan hebt en wat je nog moet doen". Hierdoor blijft het traject op schema. Een tweede belangrijke reden die alle promovendi in hun antwoorden vermelden, was het feit dat zij door de breder samengestelde commissie toegang hebben tot meer expertise. Terwijl de (co)promotoren vaak dicht op het onderwerp van de promovendi zitten, ervaren de promovendi het als positief dat andere leden van de commissie vaak een net iets andere achtergrond hebben: "Zij hanteren daarom soms een andere invalshoek of bieden een ander perspectief dan een (co)promotor. Dit vertaalt zich ook in de aard van de feedback, en het feit dat er diverse meningen zijn, vind ik wel nuttig". De promovendi zijn ervan overtuigd dat dit de kwaliteit van hun proefschrift ten goede komt: "Door hun kritiek werd ik gedwongen om veel kritischer na te denken over de methode en om beter te beschrijven waarom ik voor die methode gekozen heb". Op de kennis van leden van de commissie kunnen zij ook buiten de bijeenkomsten een beroep doen. Hieraan verbonden is het laatste punt dat werd genoemd, namelijk het feit dat de commissie "feedback op maat" geeft. Zij bewaakt uiteindelijk gedurende het hele traject het proefschrift als geheel en de commissieleden zijn, zoals een promovendus ze noemde, "tegelijk buitenstaander en insider". Op die manier kunnen (negatieve) verrassingen aan het einde van een promotietraject worden voorkomen. In zijn geheel blijkt een begeleidende doctoraatscommissie zoals deze aan Vlaamse universiteiten bekend is door de promovendi als zeer positief te worden ervaren. Naast

de al benoemde voordelen geeft een dergelijke commissie de promovendus de mogelijkheid een breder netwerk op te bouwen, wat positieve gevolgen kan hebben voor de toegang tot de (academische) arbeidsmarkt na het afronden van het proefschrift.

Doctor – en dan?

“Uit kracht van de bevoegdheid, ons bij de wet toegekend en volgens het besluit van de promotiecommissie, hier tegenwoordig, verklaar ik bij deze u, [voeg jouw naam in] te bevorderen tot doctor.” Wat zullen deze woorden als muziek in de oren van de promovendi klinken. Het proefschrift is goedgekeurd en familie en vrienden zijn in een zaal om dit bijzondere moment met je te delen. Eindelijk is die last van jouw schouders en ben je vrij. Je bent er waarschijnlijk de afgelopen maanden al achter gekomen dat de graad van doctor die je zo veel slapeloze nachten heeft gekost maar van beperkte waarde is op de arbeidsmarkt. Ook op het academische gebied.

De discussie over het rendement van een doctoraatstitel, vooral ook buiten de wetenschap, wordt elders al gevoerd. Ik zal mij hier op de toekomst binnen de wetenschap beperken, omdat dit is waarmee ik nu, aan het einde van mijn eigen promotietraject, zelf bezig ben. Het ligt in de aard van de zaak dat de piramide steeds spitsers toeloopt en er steeds minder banen zijn naarmate men hoger klimt op de academische ladder. Mij zijn geen cijfers uit de sociale wetenschappen bekend, maar ik ga ervan uit dat het in Nederland

en Vlaanderen even moeilijk is om na afronding van een promotietraject door te kunnen gaan in de wetenschap. Een groot belang hebben hierbij de financieringsinstrumenten van FWO in Vlaanderen en NWO in Nederland voor individuele onderzoekers.

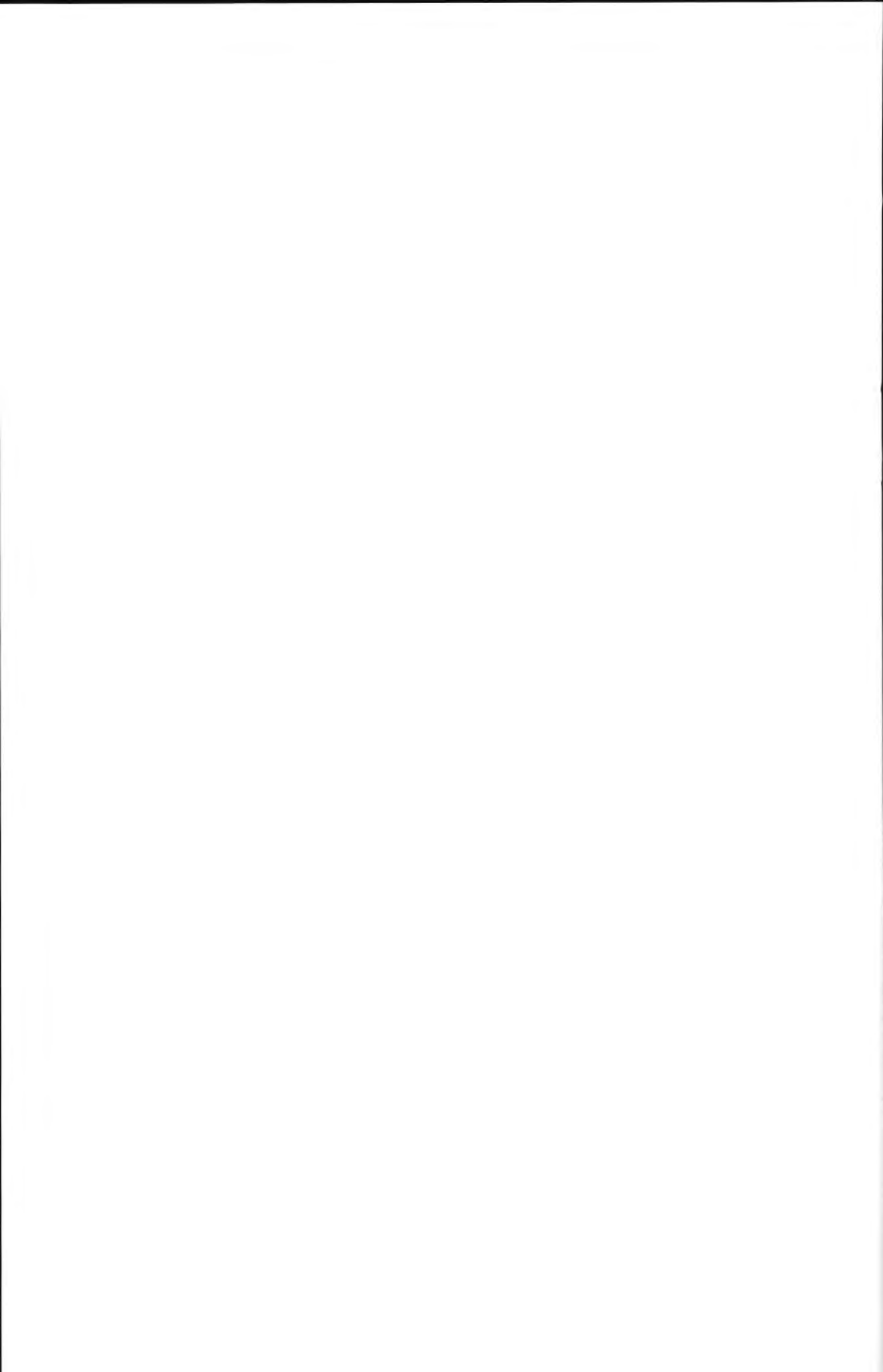
In Nederland kent men, zoals in veel andere landen, een beurs voor net gepromoveerde wetenschappers om voor de duur van twee jaar ervaring op te doen aan een buitenlandse universiteit (Rubicon). Een VENI-beurs daarentegen (die het mogelijk zou maken om in Nederland een eigen project op te zetten) is door een net gepromoveerde onderzoeker nauwelijks te bemachtigen, vaak omdat het cv nog niet sterk genoeg is en men te weinig publicaties heeft. Hierdoor blijft voor velen die, om wat voor reden ook, in Nederland willen blijven, alleen de mogelijkheid om een aanstelling te zoeken als docent of onderzoeker aan een universiteit.

De Vlaamse overheid daarentegen kent het ‘postdoctorale mandaat’, zoals dit instrument door het FWO wordt genoemd. Dit geeft promovendi, ook uit het buitenland, de kans om een eigen onderzoeksproject op te zetten aan een Vlaamse universiteit gedurende drie jaar, zelfs met een kans op verlenging. Vooral voor promovendi die duidelijk een onderzoeksprofiel willen opbouwen, is een dergelijk financieringsinstrument van grote waarde. Volgens de website van het FWO lag het slaagpercentage in 2014 op bijna 25%. In vergelijking met Nederland zijn er dus voor zojuist gepromoveerde onderzoekers meer mogelijkheden in Vlaanderen te verblijven, terwijl van gepromoveerde

onderzoekers in Nederland vaak wordt verwacht dat zij ervaring opdoen in het buitenland.

In deze bijdrage werden structurele verschillen in het promotietraject in Vlaanderen en Nederland benoemd en vanuit het zicht van de promovendus belicht. Deze geven uiteraard maar een beperkt beeld. Het is lastig concluderen of een promotietraject in Nederland of Vlaanderen *beter* zou zijn. Zoals in het begin gezegd, biedt deze bijdrage inspiratie om van elkaar te leren. De mijns inziens sterke punten uit beide landen, de Nederlandse research master en de Vlaamse doctoraatscommissie, zijn aan bod gekomen. Mijn ervaring is dat vooral tussen de universiteiten binnen

een land grote verschillen bestaan. Wordt op artikelenbasis of met een monografie gepromoveerd? Bestaat de verwachting dat het proefschrift binnen het contract wordt verdedigd, of is het voldoende dat het manuscript naar de promotiecommissie wordt gestuurd ter beoordeling? Zijn er wekelijkse of maandelijkse bijeenkomsten tussen (co)promotor en promovendus? Concluderend: hoewel er duidelijke verschillen zijn in het traject in Nederland en Vlaanderen, zijn de verschillen tussen universiteiten *binnen* een land in mijn belevenis vaak groter dan tussen de landen. Op veel vlakken lijkt promoveren in Antwerpen en Amsterdam meer op elkaar dan in Amsterdam en Leiden.

Kiesstelsels en lokale activiteit: het mediërende effect van electorale kwetsbaarheid

Audrey André, Sam Depauw en Shane Martin

EEN SAMENVATTING VAN

André, A., Depauw, S. & Martin, S. (2015). Electoral Systems and Legislators' Constituency Effort: The Mediating Effect of Electoral Vulnerability. *Comparative Political Studies*, 48(4), 464-496.

Kiesstelsels bepalen hoe kiezers worden vertegenwoordigd. Meer bepaald ontlenen kandidaten aan kiesstelsels *incentives* en drijfveren om, los van de partijreputatie, een persoonlijke reputatie op te bouwen (Carey & Shugart, 1995). Studies hebben dit effect van kiesstelsels echter niet altijd kunnen aantonen. Wij argumenteren dat eerdere studies vaak niet goed hebben ingeschat hoezeer de kwetsbaarheid van een kandidaat om niet verkozen te raken het effect van het kiesstelsel medieert.

Parlementsleden willen herkozen worden, niet in het minst omdat dit het pad effent voor andere doeleinden, zoals een hogere functie of een specifiek beleid. Parlementsleden die slechts nipt verkozen werden, zetten hun verdere politieke carrière het meest op het spel wanneer ze hun lokale achterban links laten liggen of hen op een andere manier tegen de haren

in strijken. Parlementsleden die verkozen werden met een ruime marge, daarentegen, kennen niet dezelfde restricties en kunnen zich toeleegen op andere ambities (Heitshusen, Young & Wood, 2005). Huidig onderzoek naar de implicaties van de electorale kwetsbaarheid van parlementsleden voor hun gedrag beperkt zich tot meerderheidsstelsels. Maar de meeste landen verkiezen niet één parlements lid per district. Waar per district meer dan één parlements lid wordt verkozen, heeft voorgaand onderzoek vaak mogelijke verschillen tussen parlementsleden in eenzelfde district onder de mat geveegd. Dit onderzoek toont aan dat we in rekening moeten brengen hoezeer de drijfveren om een persoonlijke reputatie op te bouwen verschillen voor parlementsleden die voor een fel te bevechten verkiezingsstrijd staan en voor parlementsleden die zeker

kunnen zijn van hun herverkiezing. Meer bepaald stellen we een interactieve relatie voorop tussen het kiesstelsel enerzijds en de electorale kwetsbaarheid van parlementsleden anderzijds.

Om deze propositie te testen, ontwikkelden we een nieuwe comparatieve maatstaf van electorale kwetsbaarheid en verzamelden we met het PARTIREP-project nieuwe data op het niveau van de individuele parlementsleden in veertien landen wat betreft hun lokale activiteit. Tussen maart 2009 en januari 2012 werden nationale en waar mogelijk ook regionale parlementsleden bevroegd in België, Duitsland, Frankrijk, Hongarije, Israël, Italië, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Polen, Portugal, Spanje, het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland – zij vertegenwoordigen de grootst mogelijke variëteit aan staatsstructuren, kiesstelsels en partijsystemen. We ontvingen 1911 antwoorden; dit is ongeveer één op vier. Bijkomende tests onderstrepen dat deze groep niet erg verschilt van de parlementsleden die niet antwoordden wat betreft het bestuursniveau waarvan ze deel uitmaken, meerderheid of oppositie, partij of geslacht (voor meer details, zie Deschouwer, Depauw & André, 2014).

Dit onderzoek – het meest uitgebreide tot dusver – toont aan dat het effect van kiesstelsels op de lokale activiteit van parlementsleden afhankelijk is van hun electorale kwetsbaarheid. Die lokale activiteit werd gemeten aan de hand van het aantal werkuren dat een parlements lid in het district actief is in een doorsnee maand. Sommigen concentreren zich op dienstbetoon, anderen trachten gemeenschapsgelden te verkrijgen voor het district en nog ande-

ren zijn aanwezig op sociale evenementen in de regio. Maar allen spenderen ze tijd in het district. De parlementsleden die het meest moeten vrezen niet herkozen te zullen worden, kunnen het zich niet veroorloven zelfs enkele kiezers te bruuskeren door maar weinig tijd door te brengen in het district. Parlementsleden die verkozen werden met een ruime marge, daarentegen, worden niet geconfronteerd met dezelfde beperkingen.

In lijn met recent onderzoek heeft de grootte van het kiesdistrict (d.i. het aantal zetels dat in het district wordt verdeeld) een ander effect, afhankelijk van de mogelijkheid voor kiezers om ook voor individuele kandidaten te stemmen. In gesloten lijstsystemen neemt de lokale activiteit van parlementsleden af in de grote kiesdistricten; in preferentiële systemen neemt het aantal uren dat parlementsleden werken in het district juist toe in de grote districten. In preferentiële systemen is er in de grote districten een groot aantal partijgenoten dat elkaar beconcurrereert om de voorkeurstemmen waarmee ze ook van op een lagere plaats op de lijst verkozen kunnen worden. Belangrijker nog, het negatieve effect van de grootte van het district in geslotenlijstsystemen wordt zwakker onder de parlementsleden die het meest hun zetel dreigen te verliezen aan een andere partij. Maar het positieve effect van de districts grootte wordt juist sterker in preferentiële systemen onder de parlementsleden die het meest hun zetel dreigen te verliezen aan een partijgenoot.

Deze bevindingen hebben ten minste drie belangrijke implicaties voor zowel het verkiezings- als parlements onderzoek. Ten eerste dragen ze bij tot een beter be-

grip van de gevolgen van verschillende kiesstelsels. De gewoonte om electorale drijfveren als onveranderlijk te beschouwen voor alle parlementsleden die opkomen in hetzelfde district is inaccuraat, zo tonen we. Door het mediërende effect van verschillen in electorale kwetsbaarheid te negeren, riskeren we het effect van kiesstelsels op het gedrag van parlementsleden verkeerd in te schatten. Ten tweede dragen we bij tot de studie van electorale kwetsbaarheid met een nieuwe maatstaf, die oog heeft voor competitie tussen, maar ook in de partijen. Onze resultaten beklemtonen dat parlementsleden die slechts met enkele stemmen verschil verkozen werden meer tijd doorbrengen in het district en dat dit patroon terug te vinden is in diverse kiesstelsels. Ten derde draagt dit onderzoek bij tot een beter begrip van de lokale activiteit van parlementsleden. Eerdere studies beperkten zich tot het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Daardoor weten we niet zo veel over de tijd die parlementsleden onder kiezers in het district doorbrengen

in andere systemen, met name in lijstsystemen.

Bibliografie

- Carey, J. & Shugart, M. (1995). Incentives to Cultivate a Personal Vote: A Rank Ordering of Electoral Formulas. *Electoral Studies*, 14(4), 417-439.
- Deschouwer, K., Depauw, S. & André, A. (2014). Representing the People in Parliaments. In: K. Deschouwer & S. Depauw (red.), *Representing the People: A Survey among Members of Statewide and Sub-State Parliaments* (pp. 1-18). Oxford: Oxford University Press.
- Heitshusen, V., Young, G. & Wood, D. (2005). Electoral Context and MP Constituency Focus in Australia, Canada, Ireland, New Zealand, and the United Kingdom. *American Journal of Political Science*, 49(1), 32-45.

Hoe 'trendy' kiesstelsels Europese democratieën veroveren

Damien Bol, Jean-Benoit Pilet en Pedro Riera

EEN SAMENVATTING VAN

Bol, D., Pilet, J.-B. & Riera, P. (2015). The International Diffusion of Electoral Systems: The Spread of Mechanisms Tempering Proportional Representation across Europe. *European Journal of Political Research*, 54(2), 384-410.

Waarom worden zetels in sommige landen evenredig verdeeld, terwijl dit niet het geval is in andere landen? Waarom hebben landen een voorkeur voor een bepaald kiesstelsel? Vaak wordt verondersteld dat het kiesstelsel het resultaat is van strategisch gedrag van (grote) politieke partijen. Op basis van een onderzoek naar kiesstelsels in Europese landen tussen 1945 en 2011, betogen wij dat de keuze voor een kiesstelsel soms mede wordt bepaald door kiesstelsels in andere landen.

Gedurende de laatste twintig jaar is de academische literatuur over kiesstelselwijzigingen sterk gegroeid. Aanleiding voor dit academische debat waren de hervormingen van de kiesstelsels in Italië, Japan en Nieuw-Zeeland in het begin van de jaren negentig, na een relatief lange 'stilte' rond dit onderwerp in de voorafgaande decennia. Als gevolg van deze gebeurtenissen is er een academisch debat ontstaan over de vraag waarom politici

bepaalde kiesstelsels verkiezen boven andere stelsels.

Onderzoekers veronderstellen vaak dat keuzes voor kiesstelsels onafhankelijk van elkaar geschieden: elk debat zou op volstrekt geïsoleerde basis plaatsvinden. Hervormingen van kiesstelsels worden beschreven als het resultaat van partijpolitiek, waarbij partijen hun macht trachten te maximaliseren. Politici besteden echter ook aandacht aan institutionele innovaties in buurlanden. Wat wij beargumenteren is dat, zoals aangetoond in de literatuur over *policy diffusion*, de ingebruikname van een nieuw kiesstelsel in bepaalde landen een regionale trend kan creëren. Als bepaalde elementen van kiesstelsels in meer en meer landen geïmplementeerd worden, zal de indruk ontstaan dat dit element zorgt voor efficiëntere of geschiktere kiesstelsels. Dit kan leiden tot de aanpassing van gelijksoortige elementen in andere landen.

Om de hypothese te testen dat bepaalde 'superieure' kiesstelsels zich verspreiden, bestuderen we kiesstelsels in Europese landen tussen 1945 en 2011. We bestuderen in welke mate binnen systemen van evenredige vertegenwoordiging elementen worden geïntroduceerd die de evenredige vertegenwoordiging beperken, zoals kiesdrempels en kleine kiesdistricten (minder dan acht zetels per district). Kiesstelsels met 'beperkte' evenredige vertegenwoordiging zijn recent onder de loep genomen door John Carey en Simon Hix in een artikel gepubliceerd in de *American Journal of Political Science* (2011). De claim van deze auteurs is dat dergelijke systemen een perfecte balans bewerkstelligen tussen *vertegenwoordiging* enerzijds en *verantwoording* anderzijds. Evenredige vertegenwoordiging leidt tot betere vertegenwoordiging van (kleine) partijen dan 'First-past-the-post'. Evenredige vertegenwoordiging leidt er echter ook toe dat er veel partijen in het parlement komen, en dat deze partijen relatief klein zijn. Dit zorgt ervoor dat coalitieregeringen ontstaan; bij coalities is het echter onduidelijk welke coalitiepartij exact verantwoordelijk is voor welk beleid. Carey en Hix stellen dat een trend in de richting systemen van beperkte evenredige vertegenwoordiging waarneembaar is.

Op de basis van data verzameld door het 'Electoral System Changes in Europe since 1945'-project stellen wij dat er in Europa inderdaad steeds meer elementen zijn geïntroduceerd die evenredige vertegenwoordiging beperken. We tonen vervolgens onder meer aan dat kiesdrempels en kleine districten verbonden zijn aan twee verschillende periodes. Kleine dis-

tricten waren 'trendy' in de jaren zeventig en tachtig. Deze werden geïmplementeerd in de nieuwe Zuid-Europese democratieën (Spanje, Griekenland, Cyprus). Voor kiesdrempels is de toename het sterkst in de jaren negentig, met de democratisering van het voormalige Oostblok. De meeste van deze voormalig communistische landen besloten een kiesstelsel met een kiesdrempel in te stellen. Kiesdrempels werden ook in een paar West-Europese landen geïntroduceerd (België, IJsland). Op dit moment gebruikt meer dan de helft van de Europese landen een kiesdrempel, terwijl ze zeer zeldzaam waren in de jaren veertig en vijftig. Het gebruik van kleine kiesdistricten is daarentegen relatief constant gebleven in de tijd; voortdurend maakt ongeveer dertig tot veertig procent van de landen gebruik van dergelijke districten.

In een volgende stap stellen we dat het toenemende gebruik van 'beperkte' evenredige vertegenwoordiging (deels) toe te schrijven is aan verspreiding van land tot land. Anders gezegd: als een bepaald land kiest voor een dergelijk kiesstelsel, zet dat andere landen aan in eenzelfde richting te bewegen. Dit betreft in het bijzonder landen die op enigerlei wijze een band met elkaar hebben. Om deze hypothese te testen, wordt gebruik gemaakt van een logistische regressieanalyse. In deze analyse wordt de ingebruikname van kiesdrempels en kleine kiesdistricten in verband gebracht met het gebruik van soortgelijke mechanismen in zogenaamde 'vergelijkbare landen'. We definiëren 'vergelijkbare landen' op verschillende wijzen: als buurlanden (bijvoorbeeld Zweden en Finland), als landen met dezelfde democratische

achtergrond (bijvoorbeeld Griekenland en Portugal) en als landen met dezelfde taal (bijvoorbeeld Duitsland en Oostenrijk).

De analyses tonen aan dat het diffusie-effect over 'vergelijkbare landen' afneemt met de tijd. Er is een sterk (en statistisch significant) diffusie-effect over twee, drie en vier jaar. Met andere woorden: kort nadat een bepaald land een zekere hervorming van het kiesstelsel heeft doorgevoerd, is er een verhoogde kans dat 'vergelijkbare' landen eenzelfde hervorming doorvoeren. Dit effect wordt echter zwakker naarmate de tijdsspanne toeneemt. Deze resultaten suggereren dat het 'diffusie-effect' vooral een kortetermijnkarakter heeft.

De getoonde effecten blijven bestaan als verschillende parameters verschoven worden. De effecten zijn dezelfde voor kiesdrempels en kleine kiesdistricten, afzonderlijk van elkaar. Ook blijven de effecten gelijk als 'vergelijkbare landen' op nauwere wijze gedefinieerd wordt en als meer traditionele verklaringen (zoals zetelmaximalisering voor individuele partijen) aan het model toegevoegd worden. Daarnaast blijkt dat er ook in *debatten*

over kiesstelselwijzigingen (ongeacht of een hervorming daadwerkelijk volgt) een diffusie-effect optreedt.

Terwijl onderzoek naar kiesstelsels in de afgelopen jaren steeds meer is gaan vergelijken tussen verschillende landen, werden hervormingen in kiesstelsels tot nog toe altijd als onafhankelijk van elkaar beschouwd. Dit onderzoek toont aan dat dit niet altijd een gerechtvaardigde keuze is: hervormingen in een bepaald land kunnen leiden tot gelijksoortige hervormingen in landen met een geografische of culturele band met dit land. De waarschijnlijkheid dat een land een bepaald kiesstelsel hanteert, wordt mede beïnvloed door het aantal 'vergelijkbare landen' dat dit stelsel al heeft aangenomen.

Bibliografie

- Carey, J.M. & Hix, S. (2011). The Electoral Sweet Spot: Low-Magnitude Proportional Electoral Systems. *American Journal of Political Science*. 55(2), 383-397.

Effecten van de kiesdrempel op het Belgische partijlandschap

Min Reuchamps, François Onclin, Didier Caluwaerts en Pierre Baudewyns

EEN SAMENVATTING VAN

Reuchamps, M., Onclin, F., Caluwaerts, D. & Baudewyns, P. (2014). Raising the Threshold, Fighting Fragmentation? Mechanical and Psychological Effects of the Legal Electoral Threshold in Belgium. *West European Politics*, 37(5), 1087-1107.

Om de versplintering van het Belgische partijlandschap tegen te gaan, werd begin jaren 2000 een wettelijke kiesdrempel van vijf percent geïntroduceerd. In dit artikel worden de mechanische en psychologische effecten van deze kiesdrempel onderzocht. Aangetoond werd, dat de effecten ervan op kiezers beperkt zijn, maar dat de drempel wel een psychologisch effect heeft op partijelites. Daarenboven vonden we dat het aantal kieslijsten op korte termijn verminderde, omdat het aantal pre-electurale coalities steeg, maar dat de kiesdrempel de fragmentatie van het partijsysteem op de lange termijn niet verhinderde.

De studie is gebaseerd op data van drie federale verkiezingen – 2003, 2007 en 2010 – en twee regionale – 2004 en 2009. Hoewel de kiesdrempel toegepast wordt in alle kiesdistricten, kunnen we het effect enkel bestuderen waar er een mogelijk effect is: dit is het geval in acht federale kieskringen en in elf regionale kieskringen

waar de wettelijke drempel hoger ligt dan de natuurlijke drempel.

Onze eerste doelstelling was om het onmiddellijke mechanische effect van de kiesdrempel te meten. In de vijf bestudeerde verkiezingen kwamen mechanische effecten slechts voor in twee verkiezingen. In de federale verkiezing van 2003 verloor Agalev drie zetels en N-VA twee zetels door de kiesdrempel. In de regionale verkiezingen van 2009 werden twee zetels anders toegewezen als gevolg van de kiesdrempel – beide in de Franse taalgroep in Brussel. De mechanische effecten zijn dus beperkt, en de kiesdrempel heeft de (dis)proportionaliteit van het kiessysteem niet fundamenteel beïnvloed, omdat de mechanische effecten zo beperkt waren en omdat ze voorkwamen in kieskringen waar relatief veel zetels werden verdeeld.

Een andere vraag ging over de reductie van de versplintering van zetelaandelen in het Parlement. Hoewel de versplintering een hoogtepunt bereikte in 1999,

verminderde ze licht na de invoering van de kiesdrempel. Na drie federale verkiezingen was ze echter terug op het niveau van 1999. Dezelfde tendens is waarneembaar voor de verkiezingen van het Waals Parlement en het Vlaams Parlement. Het effect van de kiesdrempel lijkt dus af te nemen over de langere termijn, mogelijk als gevolg van de leercurve van politieke actoren.

Vervolgens zijn we gaan kijken naar de effecten van de kiesdrempel op het partijsysteem. Een eerste bevinding is dat een hogere drempel zorgt voor een kleiner aantal deelnemende partijen. Kleinere partijen beslissen om niet aan de verkiezingen deel te nemen in districten waar de kans op een zetel klein is. Daarenboven merken we dat dit psychologische effect enkel aanwezig is in districten waar de invoering van de kiesdrempel een grote invloed heeft, maar eveneens dat het effect afzwakte na verloop van tijd, omdat het aantal partijen terug steeg.

De effecten van de kiesdrempel hangen samen met de evoluties in de pre-electorale coalities. Na de introductie van de kiesdrempel besloten drie Vlaamse kartels gezamenlijke lijsten in te dienen: SP.a-SPIRIT, VLD-Vivant, en uiteindelijk ook CD&V-N-VA. Hoewel vijf verkiezingen na de implementatie van de kiesdrempel geen enkel van deze kartels nog bestaat, mogen we het effect van deze pre-electorale coalities niet onderschatten. In Vlaanderen vormden zes van de negen partijen een kartel, terwijl de partijen in Wallonië dit niet deden. Dit verschil kan verklaard worden door het beperktere mechanische effect van de kiesdrempel in Wallonië.

De kiesdrempel kan ook psychologische effecten hebben op het stemgedrag van kiezers. Kiezers in een systeem met kiesdrempel kunnen immers strategisch stemmen door kleine partijen, die de drempel misschien niet zouden halen, links te laten liggen. Eén van de manieren waarop we dit testten, was door stemfragmentatie te bekijken. Dit wil zeggen dat we zijn gaan kijken naar de kans dat een partij een zetel behaalt in een bepaald district, door het stemmenaantal bij de vorige verkiezing te delen door de effectieve kiesdrempel bij de vorige verkiezing. Onze analyses tonen echter dat er geen effect is in Vlaanderen en Wallonië. Het psychologische effect van de wettelijke kiesdrempel op de kiezers is dus beperkt.

Het psychologische effect van de wettelijke kiesdrempel op de politieke elites was groter. Dit psychologische effect konden we enkel testen in verkiezingen waar er mechanische effecten waren. Dat beperkt ons tot de federale verkiezingen van 2003 en de regionale verkiezingen van 2009. Voor deze twee verkiezingen hebben we de districten vergeleken waar er mechanische effecten waren met die waar er geen waren. Als de afname van het aantal partijen groter was in districten zonder mechanische effecten, kunnen deze door psychologische effecten verklaard worden. In beide verkiezingen verminderde het gemiddelde aantal partijen in districten zonder mechanische effecten minder sterk dan in districten met mechanische effecten.

Dit artikel werd geschreven vóór de federale, regionale en Europese verkiezingen van 2014. Deze verkiezingen ken-

den eveneens effecten van de wettelijke kiesdrempel. Twee zetels in het federale Parlement, en vijf zetels op het regionale niveau werden door de kiesdrempel anders toegewezen. Opnieuw waren de

mechanische effecten van de kiesdrempel dus beperkt. Alleen de toekomst kan uitwijzen wat het langetermijneffect van de wettelijke kiesdrempel in België zal zijn.

Audrey André is postdoctoraal onderzoeker aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek richt zich voornamelijk op de impact van kiesstelsels op het gedrag van partijen, parlementsleden en kiezers. E-mail: audrey.andre@vub.ac.be.

Pierre Baudewyns is professor aan de Université catholique de Louvain. Zijn onderzoeksinteresse gaat uit naar politiek gedrag tussen massa en elites in België en Europa. E-mail: pierre.baudewyns@uclouvain.be.

Damien Bol is postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit van Montréal. Hij werkt over politieke vertegenwoordiging en heeft gepubliceerd over kieshervormingen, personele vertegenwoordiging, tevredenheid met democratie en gendervooroordelen. E-mail: Damien.bol@umontreal.ca.

Didier Caluwaerts is postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen aan de Vrije Universiteit Brussel. Zijn onderzoek concentreert zich op sociale en democratische innovatie, met bijzondere aandacht voor deliberatieve democratie. E-mail: dcaluwa@vub.ac.be.

Bas Denters is gewoon hoogleraar bestuurskunde aan het Departement Bestuurskunde van de Universiteit Twente, wetenschappelijk directeur van het Netherlands Institute of Government (NIG). E-mail: s.a.h.denters@utwente.nl.

Sam Depauw is als postdoctoraal onderzoeker en docent verbonden aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Zijn onderzoek spitst zich toe op verkiezings- en parlementsonderzoek. Hij publiceert regelmatig over politieke representatie en partijdiscipline. E-mail: sam.depauw@vub.ac.be.

Ferdi De Ville is docent Europese Politiek aan het Centrum voor EU-Studies van de Universiteit Gent. Zijn onderzoeksbelangstelling gaat voornamelijk uit naar Europees handelsbeleid en de politiek-economische gevolgen van de eurocrisis. E-mail: Ferdi.DeVille@ugent.be.

Niels Gheyle is als doctoraatsonderzoeker verbonden aan het Centrum voor EU-Studies. Zijn onderzoek richt zich op de politisering van Europees handelsbeleid, met een specifieke focus op het vrijhandelsverdrag tussen de VS en de EU (TTIP). E-mail: Niels.Gheyle@ugent.be.

Luzia Helffer is doctoraatsstudente aan de Universiteit Leiden en de Universiteit Antwerpen. E-mail: l.helffer@fsw.leidenuniv.nl.

François Levrau is doctor in de Sociale Wetenschappen en als senior onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Migratie en Interculturele Studies van de Universiteit Antwerpen. E-mail: francois.levrau@uantwerpen.be.

Shane Martin is hoogleraar aan het Departement Politieke Wetenschappen en Internationale Betrekkingen van de University of Leicester. Hij verricht onderzoek naar de interne organisatie van parlementen en electorale processen. E-mail: shane.martin@le.ac.uk.

François Onclin is onderzoeker van het Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS en doctoraatsstudent in de rechten aan de Université de Liège. Hij publiceerde meerdere artikels in het domein van politieke wetenschappen en rechten. Zijn huidige onderzoeksinteresse gaat uit naar de relatie tussen administratief recht en contracten. E-mail: francois.onclin@ulg.ac.be.

Jean-Benoit Pilet doceert politieke wetenschappen aan de Université libre de Bruxelles (ULB). Zijn onderzoek richt zich op kiesstelsels, electorale processen, democratie binnen politieke partijen en Belgische politiek. E-mail: jpilet@ulb.ac.be.

Min Reuchamps is professor in de politieke wetenschappen aan de Université catholique de Louvain. Zijn onderzoeksinteresse omvat federalisme en multilevel governance, Belgische politiek en democratische innovaties. E-mail: min.reuchamps@uclouvain.be.

Pedro Riera is docent aan de Universidad Carlos III Madrid. Zijn onderzoek richt zich op kiesstelsels, politieke instellingen en kwantitatieve methoden. E-mail: pedro.riera@uc3m.es.

Maurits Sanders is associate lector governance aan Saxion en zakelijk directeur van het Netherlands Institute of Government (NIG). E-mail: m.p.t.sanders@utwente.nl.

Trui Steen is hoofddocent 'bestuurlijke organisatie van de overheid' aan het Instituut voor de Overheid van de KU Leuven en hoofddocent 'vergelijkende bestuurskunde' aan de Universiteit Leiden. E-mail: trui.steen@soc.kuleuven.be.

Joop van Holsteyn is neerlandicus en politicoloog en is verbonden aan het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. In zijn onderzoek houdt hij zich onder meer bezig met verkiezingen en kiesgedrag, publieke opinie en opiniepeilingen, politieke partijen en partijlidmaatschap, en politieke tekeningen en hun betekenis. E-mail: holsteyn@fsw.leidenuniv.nl.

Auteursrichtlijnen *Res Publica*

I. Voor ALLE BIJDRAGEN, zowel voor de wetenschappelijke artikelen als voor de rubrieken, gelden volgende voorschriften:

- Publicatie in het **Nederlands**.
- Auteurs geven aan of ze hun **bijdrage insturen** als wetenschappelijk artikel, dan wel als rubrieksbijdrage (essay, symposium, boekbespreking), naar res.publica@acco.be.
- **APA-referentiesysteem**, zowel in de **tekst** als in de **bibliografie op het einde** van de bijdrage.

II. Voor de TWEE DELEN AFZONDERLIJK gelden voorts volgende voorschriften:

Wetenschappelijke artikelen:

- maximum 10.000 woorden, inclusief abstract, referenties, voetnoten en bibliografie
- bestaan uit 4 onderdelen: titel, Engelstalig abstract en titel, corpus en bibliografie
- Engelstalig abstract en titel: 100-150 woorden
- Engelstalige keywords: maximum 6
- corpus: In de inleiding worden doel, motivatie en context van het artikel uitgelegd.
- enkel literatuur met rechtstreekse relevantie voor het onderwerp van het artikel dient te worden opgenomen, uitgebreide empirische details worden beter niet in de tekst zelf opgenomen
- titels en tussentitels: 5 niveaus mogelijk, gebruik Arabische cijfers
 - niveau 1: gecentreerd en standaard lettertype
 - niveau 2: *gecentreerd en cursief*
 - niveau 3: *links uitgelijnd en cursief*
 - niveau 4: *linkse insprong, cursief, eindigt met punt*. Tekst volgt meteen.
 - niveau 5: GECENTREERD EN HOOFDLETTERS
- het aantal voet- en eindnoten moet tot een minimum worden beperkt
- tabellen en figuren worden in de tekst ingevoegd en aangeduid met Arabische cijfers
- artikels worden in Word-versie ingediend
- auteurs verklaren in begeleidende e-mail dat het ingezonden artikel in deze vorm niet bij een ander tijdschrift werd ingediend of gepubliceerd
- aantal woorden van het artikel wordt in begeleidende e-mail meegegeven
- auteursgegevens: naam, correspondentie- en e-mailadres worden in afzonderlijk document bij het artikel gevoegd

- **Rubrieken**

- **Politiek essay:** maximum 7.000 woorden
 - In 'het politiek essay' publiceren we artikelen die belangwekkende bijdragen leveren tot het publieke debat. Het politiek essay is een opiniërend artikel waarin auteurs, gehinderd door en gebaseerd op hun wetenschappelijke kennis, duidelijk stelling nemen ten aanzien van een maatschappelijk relevant onderwerp.
- **Symposium:** verschillende bijdragen – samen maximum 7.000 woorden
 - In 'het symposium' nemen academische en praktijkpoliticalogen stelling in over actuele dossiers. Discussiepunten kunnen zowel het academische politieke bedrijf tot voorwerp hebben, als thema's die in het bredere politieke leven beroering wekken.
 - Van de publicatietaal van politicalogen tot het gebruik van opiniepeilingen door de massamedia: al die onderwerpen waar politicalogen iets over te melden hebben, maar het er doorgaans niet over eens zijn.
 - *Res Publica* zoekt het debat op en brengt er verslag over uit. Verschillende auteurs nemen positie in tegen resp. voor een centrale stelling die door de rubriekverantwoordelijken van de redactie kort wordt ingeleid.
- **Onderzoek uitgelicht:** maximum 1000 woorden
 - In 'Onderzoek uitgelicht' wordt interessant, prestigieus en belangwekkend politicalogisch onderzoek van Vlaamse en Nederlandse bodem in de spotlight geplaatst. Auteurs vatten een recent gepubliceerd wetenschappelijk artikel samen op een toegankelijke manier in 750 tot 1000 woorden. Voorwaarde voor selectie van bijdragen is recente publicatie in een gerenommeerd internationaal politicalogisch tijdschrift (maximaal twee jaar geleden) en een eerste of tweede auteur dan wel een meerderheid van co-auteurs die verbonden zijn aan een Vlaamse of Nederlandse academische instelling. Lezers van *Res Publica* blijven hiermee op de hoogte van belangrijke theoretische en methodologische ontwikkelingen in het bredere vakgebied.
 - De klemtoon ligt op een samenvatting van het oorspronkelijke artikel. Desgewenst kan dit gekaderd worden in het bredere onderzoek dat aan het artikel ten grondslag ligt. Voor figuren en tabellen wordt best naar het oorspronkelijke artikel verwezen; noten worden best gemeden.

Voor een uitgebreide beschrijving van de auteursrichtlijnen:

www.respublica.be

Martijn Wauters

Werken in Walhalla

Dromen van een beter arbeidsmodel
voor werknemers en werkgevers!

acco

Martijn Wauters

Werken in walhalla

*Dromen van een beter
arbeidsmodel voor werknemers
en werkgevers*

ISBN 9789462921757

160 blz.

€ 25,50 (excl. verzendingskosten)

Dit is het verhaal van Vincent Verhelst. Hij is de jonge bedrijfsleider van Walhalla nv, de grootste speelgoedfabriek van het land. Wanneer Vincent enkele moeilijke maar noodzakelijke beslissingen neemt om de toekomst van zijn bedrijf veilig te stellen, wordt hij geconfronteerd met een opstand van zijn werknemers en de inwoners van zijn stad. Zij komen in opstand tegen de zoveelste ontslaggolf, tegen de automatisering

en tegen de uitholling van hun rechten als werknemer. Vincent zit met zijn handen in het haar. Dit is niet het beleid waar hij symbool voor wil staan. Hij wil dat Walhalla weer geluk brengt, niet alleen bij de kinderen die het speelgoed krijgen, maar ook bij de werknemers die het speelgoed maken en bij de inwoners van zijn stad. Een toevallige ontmoeting brengt hem echter op een idee. Hij werkt een plan uit waar zo-

wel zijn bedrijf, zijn werknemers als de inwoners van zijn stad beter van worden.

Bestaat er een model waarbij automatisering en flexibilisering in bedrijven hand in hand kunnen gaan met menselijke waarden als geluk en plezier? Werken in Walhalla is het verhaal over de zoektocht naar dit arbeidsmodel. Een model waar zowel werkgevers als werknemers beter van kunnen worden!

acco
MAAKT KENNIS MET U

Uitgeverij Acco
Blijde Inkomststraat 22, 3000 Leuven
tel. 016/62 80 00 – fax 016/62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be
www.uitgeverijacco.be

Bezoek Acco
op de
boekenbeurs!

5 november 2015

Dé
netwerkavond
bij uitstek

Op de Acco-stand vind je alle **Acco-publicaties** bij elkaar.
Je ontmoet **boeiende auteurs** en woont hun razend interessante **lezingen** bij.

18 - 19 uur

**Fons Leroy stelt zijn boek voor
*Work action heroes***

Werkzoekenden en werknemers staan voor grote uitdagingen. Daarom heeft de arbeidsmarkt helden nodig. Ben je onderwijzer, werkgever, middenveldspeler, arbeidsmarkt bemiddelaar? Dan kan je de ongekwalificeerde jongere, de arbeidsgehandicapte of de 50+er met een burn-out helpen ontwikkelen tot work action heroes.

19 - 20 uur

**De organisatie en communicatie van de
zorg in Vlaanderen**

Zorgexperts bieden een verhelderende kijk op de complexe gezondheidszorg in Vlaanderen.

Met Vlaams zorgambassadeur Lon Holtzer, auteur van De 7 privileges van de zorg.

Met psychologe Nathalie Cardinaels, auteur van Burn-out bij hulpverleners.

20 - 21 uur

M-decreet: vloek of zegen?

Onderwijsdebat over de impact van het M-decreet en over wat scholen kunnen doen om leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften op te vangen.
i.s.m. Impuls, Tijdschrift voor Onderwijsbegeleiding.

20 - 21 uur

Duurzaam leiderschap vandaag

Een hot topic, maar hoe pas je het als manager of HR-professional toe?
Met Peggy De Prins, professor aan de Antwerp Management School, auteur van 12 sleutels voor duurzaam HRM.
Met Fons Leroy, gedelegeerd bestuurder van de VDAB, auteur van Work action heroes.

Antwerp Expo, Hal I, stand 110

**Binnenkort meer info op
www.acco.be/boekenbeurs.**

acco
MAAKT KENNIS MET U

AccoMaaktKennisMetU

@AccoMaaktKennis

uitgeverij-acco

Richtlijnen voor auteurs

- Deel 1: max. 3 wetenschappelijke artikelen van elk max. 10.000 woorden
- Deel 2: 3 rubrieken
 - Politiek essay: max. 7000 woorden
 - Symposium: verschillende bijdragen – samen max. 7000 woorden
 - Onderzoek uitgelicht: max. 1000 woorden

Res Publica is abstracted in the following journals: ABC POL SCI. Advanced Bibliography of Contents. Political Science and Government; International Political Science Abstracts. Documentation politique internationale; International Bibliography of Political Science. Bibliographie internationale de science politique; International Bibliography of the Social Sciences. Bibliographie internationale des sciences sociales; International Bibliography of Economics. Bibliographie internationale de science économique; Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences; Sociological Abstracts; Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine; United Nations. Monthly Bibliography. Selected Articles. Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés; Bulletin de renseignements documentaires. Communauté Européennes. Documentation bulletin. European Communities.

Wordt uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting België

Inhoud

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

De multiculturele herverdelingsstaat. Over gelijkheid en solidariteit in de multiculturele samenleving

François Levräu

Mondiale standaarden of *race-to-the-bottom*? Een analyse van regelgevende samenwerking in de onderhandelingen over een Trans-Atlantisch Vrijhandels- en Investeringsakkoord (TTIP)

Ferdi De Ville en Niels Ghelye

Angels gedoopt in honing: politieke tekeningen en hun betekenis

Joop van Holsteyn

Deel 2 — Rubrieken

Essay: Sociaaldemocratie moet zich uit Europese dwangbuis wringen

Ferdi De Ville

Symposium: Doctoraatsopleidingen in Nederland en Vlaanderen

Bas Denters, Maurits Sanders, Trui Steen en Luzia Helfer

Onderzoek uitgelicht:

Kiesstelsels en lokale activiteit: het mediërende effect van electorale kwetsbaarheid

Audrey André, Sam Depauw en Shane Martin

Hoe 'trendy' kiesstelsels Europese democratieën veroveren

Damien Bol, Jean-Benoit Pilet en Pedro Riera

Effecten van de kiesdrempel op het Belgische partijlandschap

Min Reuchamps, François Onclin, Didier Caluwaerts en Pierre Baudewyns